


ACADEMIAE HARVARDIANAE
VE RI TAS
SIGILLVM

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEÊRLAND'S INDIË.

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEÊRLAND'S INDIË.

Zevende Jaargang.

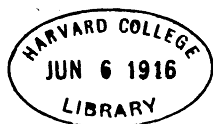
EERSTE DEEL.



BATAVIA,

TER DRUKKERIJ VAN HET BATAVIAASCH GENOOTSCHAP.

1845.


HARVARD COLLEGE
JUN 6 1916
LIBRARY

INHOUD.

PAG.

Indische Taal- en Letterkunde.

Biographie.

PAG.

Mengelingen.

LAND- EN VOLKENKUNDE.

FRAGMENTEN

OVER

SUMATRA.

NAGELATEN DOOR WIJLEN *L. H. OSTHOFF* (1839).

Het gedeelte van *Sumatra* tusschen den 1° zuider en den 2° noorder breedte besloten, vormt in dit oogenblik de Residentie *Sumatra's* westkust, een naam, die de uitgestrektheid van dat land slecht aanduidt. Neemt men de waterscheiding als grens-lijn tusschen de oost- en westkust, zoo wordt de laatste zeer smal en neemt op sommige plaatsen een derde, op andere niet meer dan een achtste der geheele breedte van het eiland *Sumatra* in. Deze waterscheiding loopt, op den afstand van 7 a 8 mijlen, meer of min evenwijdig met de strekking der kust, en ten oosten van *Padang* zeer digt langs dezelve. Eenige afsnijdingen van deze hoofdrigting worden alleen door de vuurbergen veroorzaakt, die hier de grootste

omwentelingen in den loop der wateren hebben voortgebragt. Door de vulkanen is ook de hoofdstrekking der bergketenen soms schijnbaar zoo onderbroken, dat men alleen met de kaart in de hand in staat is om dezelven te volgen, en dit is bijzonder het geval in de bovenlanden van *Padang*, waar de trachytformatie de voorheerschende en de rigting van het hoofdgebergte niet zeer duidelijk is. Het terrein heeft zich hier meer in ronde bassins van verschillende grootte gevormd, terwijl noordelijker de oorspronkelijke formatie in langere valleijen meer te voorschijn komt.

In dit gedeelte van *Sumatra* zijn drie hoofd-bergketens te onderscheiden.

De eerste komt van de zuid-oost, loopt digt beoosten *Padang* op korten afstand langs de kust, gaat in eene noord-westelijke rigting voort tot aan het gebergte van den *Dano*, waar hetzelve eene langwerpige kom vormt, die door een meer bijna ingevuld wordt, dit gebergte scheidt de *XIII Kotta's* en de bovenlanden van *Padang* (dari) van de benedenlanden. De hoogste toppen zijn: de *Loeboe praauw* ongeveer 6000, de *Ambatjang* 2975, de vuurbergen *Singallang* 9030 en *Tendike* circa 7000 Parijsche voeten boven de vlakte der zee, terwijl de laagste toppen niet veel minder dan 3000 voeten hoogte hebben. Dit gebergte bestaat hoofdzakelijk uit granietformatie, terwijl overgangs-kalk den voet, en sommige lagere ruggen bedekt, noordelijk heerscht de trachytformatie voor, en de *Singallang*, *Tendike* en de *Dano* zijn uitgebrande vuurbergen, die te duidelijk de sporen dragen om miskend te worden.

In deze keten is maar eene natuurlijke pas, welke de bovenlanden met de benedenlanden verbindt, de zoogenaamde *kloof*, gevormd door de rivier *Anu*, welke aan den oostelijken voet van den *Merapi* ontspringt en door dezen, geheel isoleerd opgerezen vuurberg, gedrongen is door het gebergte te breken. De weg van *Padang* naar de bovenlanden loopt door deze kloof en rijst langzaam tot *Kajoe tanam* tot de hoogte van 393 voeten, en van hieruit langs den regter oever van de *Anu* steiler tot *Padang panjang* hetwelk 2366 voeten boven de vlakte van de zee verheven is. Hier deelt zich de weg en loopt oostelijk dalende naar *Batipo* en *Tana datar*, fort *van de Capellen* (2900) en naar het meer van *Singkara* (1046), noordelijk over de hoogte van 3450 bij *Goegoe tigandang* weder dalende naar *Agam*, fort *de Kock* (2950), *Bonjol* (620), *Rau* (918) en *L. Kotta's* (1600 voeten). Deze weg, thans het hoofd debouché voor het geheele land, is volgens de natuurlijke formatie van het terrein alleen geschikt voor de bovenlanden van *Padang*.

Buiten deze hoofd-pas bestaan er nog twee van minder belang. De eene, de *lima badak* genaamd, gaat van *Priaman* over het gebergte tusschen de *Singallang* en de *Dano*, is echter zeer moeijelijk door de vele ravijnen en wordt bijkans niet meer gebruikt. De andere weg loopt van *Tiko* naar *Mingeppo* 475 voeten hoog en van hier langs den regter oever van de *Antokkan* door de kloof, welke de doorbraak van de *Dano* door het gebergte gevormd heeft, naar *Meningoe*, aan den oever van het meer en 1450 voeten boven de vlakte der zee, gelegen.

Van hier moet men eene steile aanhoogte, den rand des kraters zelf, tot 3529 voeten beklimmen, waarna men tot 3282 voeten dalende *Matoca* bereikt, op welke plaats de wegen weder noordelijk naar *Bonjol* en zuidelijk naar fort *de Kock* uit een loopen.

De tweede hoofd-bergketen gaat van de *Sago* in eene noord-westelijke rigting voort, vormt bij *kotta Tenga* de waterscheiding tusschen de valleijen van *Rau* en *Bonjol* of de rivieren *Soempoer* en *Alahan panjang*, sluit zich aan den *Ophir* aan en loopt van hier uit meer noordelijk tot aan den *goenong Kalaboe* en vervolgens van hier uit weder hare hoofdrigting altijd evenwijdig met de kust, tot dat een hoofdtak in het *Sidondoa*-gebergte benoorden *Natal* eindigt, en de andere, noord-westelijk voortgaande, zich aan den uitgebranden vulkaan *Boekraija* in *Ankola* aansluit.

De hoogste toppen in deze keten zijn: de *Sago* circa 6000, de *Ophir* 9000, de *Kalaboe* circa 7000 en de *Sidondoa* circa 7000 voeten boven de vlakte der zee; weinig toppen zullen beneden de 3000—4000 voeten zijn.

Door de bijkans evenwijdige loop der eerste met deze tweede keten, wordt een ander natuurlijk debouché voor de bovenlanden gevormd, de vallei der rivier *Massang*, hetwelk op het eerst gezigt groote voordeelen voor de gemeenschap met de binnenlanden schijnt aan te bieden, dewijl de *Massang* eene groote uitgestrektheid bevaarbaar is. De monding der rivier bij *kotta Agam* is echter ondiep en geene veilige ankerplaats in de nabijheid.

Men vaart de rivier omtrent twee dagreizen op-

waarts tot *Bindjai* (288), van waar men eene hoogte van bijkans (?) moet overklimmen, om *Koempoelang* (625) en *Bonjol* (620 voeten) te bereiken. De oude versterking der Padries ligt 940 voeten boven de vlakte der zee.

In dit tweede hoofdgebergte zijn nog drie passen, waardoor de beneden- met de bovenlanden vereenigd worden.

1. De weg van *Passaman* over *Pri batoe* (178) en *Tjobadak* (2076) langs den linkeroever van de rivier *Loeboe poeding*. Van *Tjobadak* gaat een pas door het gebergte naar *Tambangan* in de vallei van *Rau*; men moet hier echter over de hoogte van ten minste 4000 voeten, door een moeijelijk gebergte heen, zoodat van deze pas nog weinig gebruik gemaakt is.

2. De weg van *Aijerbangies* naar *Mandaheling* is zeer moeijelijk, en loopt ook over de kruin van het gebergte, van hetwelk de hoogte niet naauwkeurig bekend is; zij moet echter tusschen de 3000 en 4000 voeten bedragen.

3. De weg van *Natal* naar *Mandaheling*. Men gaat hier langs den regter oever der rivier van *Natal* over *Tapoes*, *Simpang tjilatan* (74), *Perlampoengan* (424), *Aijer nanali* (1163), over de *goenong Sitampat* (4915) naar *Tanah batoe* (1621) in de vallei der *Batang gadis*. Ook deze pas is uiterst moeijelijk, en wordt thans weinig meer gebruikt.

Een bewijs hoe ontbeerlijk deze drie passen zelfs voor den inlander zijn, is deze, dat de handel op de kust in de noordelijke afdeeling bijkans geheel

verdwenen is, sedert dat door de overwinning van *Bonjol* de pas naar *Rau* open staat: de bewoners der noordelijke streken volgen thans de rigting der valleijen, en gaan zuidelijk om zich hunne geringe behoeften te halen.

De derde hoofd-keten loopt langs den linker oever der *Sinamang*, beoosten *Taloe* en *Alabang*, tusschen fort *Veltman* en *Mei* door, neemt hier den naam van *Boekit gadang* aan en gaat in eene noordwestelijke rigting voort tot aan de rivier *Soempoer* bij *Rau*, welke dit gebergte doorbreekt, en vervolgt deze rigting tot aan den *Boekrapja*. Dit is het centraal gebergte van *Sumatra* en geeft de ware politische scheiding tusschen de oost- en westkust aan, want alle de beoosten van dezelve liggende gewesten zijn zoo wel in physische betrekking in 't algemeen verschillend van de westelijke, als ook politisch met deze moeijelijk te verbinden, en binnen deze lijn zullen wij ons vroeg of laat moeten insluiten. Alleen de bewesten liggende landen zijn als productief te beschouwen; de oostelijke zijn alleen langs de rivieren bewoond, welke vroeger, in grootere mate dan thans, als debouchés voor de producten der westelijke landen gediend hebben.

Dit gebergte, eens als politische grenslijn aangenomen, biedt ook zeer gunstige punten tot verdediging aan, want hetzelve kan op de meeste plaatsen als ontoegankelijk worden beschouwd, en heeft zeer weinig passen.

De voornaamsten derzelve zijn:

De vallei der rivier *Sinamang* bij *Tandjong ampaloe* (584). Deze rivier neemt verder oostelijk de

namen van *Kwantan* en *Indragiri* aan, en loopt bij *Indragiri* op de oost-kust in zee.

De weg van fort *Veldman* (1618) over *Arau* (1681), *Landei* (2590), over den *Boekit batang* (2852) heen naar *kotta Baroe* (2592 voeten), aan den oever der rivier *Mei* of *Kamper Kanan* gelegen, langs welke rivier eene der hoofd-handels-verbindingen met de oostkust bestaat. Deze pas is zeer moeijelijk.

De weg van *Pauw datar* (2948) over *Soengei dondok* (2690) over *kotta Tengu* (1741) naar *Mei* en van *Silikki* over *kotta Tengu* naar dezelfde plaats, welke aan den regter oever der *Batang Mei* of *Kamper Kanan* ligt.

De vallei aan de *Soempaer*, die in de nabijheid van *Gantiang* den *Boekit gadang* doorbreekt, en de weg over *kotta Radja Rau* naar *Batoe moendam* (769 voeten).

De pas van *Pitjankolling*, in *Ankola*, over de *Boekit Simandoren* (1602) den *goenong Toea* (611) en over den *Boekit Sipalpal* (1557) naar *Soengam* (351) en *Pertibie* (219 voeten) aan de rivier *Panneh*. Deze rivier en de, van den goenong *Malea* O. t. Z. O. *Simboe* ontspringende rivier *Broemon*, vereenigen zich verder oostelijk en vormen eene zeer beduidende, bevaarbare rivier.

Het westelijke gedeelte van het land, altijd van deze lijn uitgaande, heeft eene rijke afwisseling van allerlei gebergtevormen: oorspronkelijk gebergte, kalkformatie, trachyt, alluviale grond, enz. De valleijen en bassins zijn allen bewoond en voor de kultuur geschikt; de temperatuur is zeer gematigd, de grond grootendeels zeer vruchtbaar, bijzonder in de nabijheid

der vuurbergen. Het gebergte sluit de rijkste goud- en ijzermijnen in zich. De rivieren hebben allen een zeer sterke val, en zijn, met uitzondering van de *Batang gadis*, *Soempoer* en *Massang*, niet bevaarbaar, en zelfs deze maar voor kleine praauwen.

Het oostelijk gedeelte bestaat meer uit alluvialen grond, is met bosch en moeras bedekt en weinig geschikt voor kultuur. Alleen de oevers der rivieren zijn bewoond, de temperatuur is niet zoo gematigd en de luchtgesteldheid in het algemeen ongezond.

Na in deze algemeene trekken het land te hebben geschetst, ga ik tot eene meer speciale beschrijving der terrein-formatie over, dezelve altijd in verband brengende met den politischen toestand van het land.

I. DE DOOR DE MALEIJERS BEWOONDE LANDEN.

a. De benedenlanden.

De eerste groote terrein-afsnede, die in zich zelve een geheel vormt, is de uitgestrektheid tusschen de kust van *Padang* tot *Natal* en het gebergte ten oosten en ten noorden ingesloten. Alle in deze afdeeling ontspringende wateren loopen op de W. kust uit.

Van *Padang* tot iets benoorden *Priaman* is het land geheel vlak; tusschen deze plaats en *Tiku* loopt de helling van het *Dana*-gebergte echter tot aan zeestrand, en is door vele en diepe ravijnen in de rigting van oost tot west doorsneden, welke

alle dwarswegen zeer moeijelijk maken, zoo dat men de passage langs zeestrand van *Tiko* naar den *Dano* altijd heeft voorgetrokken.

Dit gedeelte van het land is door Maleijers bewoond, die hunne Godsdienst en oude instellingen in hunne oorspronkelijke zuiverheid hebben behouden: weinig vreemdelingen zijn hier gevestigd, als men de beide hoofdplaatsen *Priaman* en *Padang* uitzondert. De oorlog heeft hier onmiddelijk minder invloed gehad, en de bevolking is alleen door de oneindige transporten vermoeid. De rijst wordt meest in sawa's verbouwd, en de Maleijers wonen in kampongs te zamen. Koffij-kultuur vindt men alleen aan het gebergte van den *Dano* en in de X *Kotta's* langs de oevers van het meer, dat bijna het geheele, door eenen ouden krater gevormde bassin, vervuld. De kust is zeer vischrijk, bijzonder aan kleine soorten, die in menigte met groote sleepnetten gevangen, gedroogd en naar de bovenlanden vervoerd worden, een tak van nijverheid, die aan vele kust-kampongs eene rijke broodwinning geeft.

Van *Tiko* tot *Natal* verkrijgt het land een geheel ander aanzien. Tot *Ayerbangies* vormt hetzelve eene groote zeer moerassige vlakte; die geheel met ondoordringbaar bosch begroeid, en alleen aan den voet van den *Ophir* tamelijk sterk bevolkt is. Tusschen *Ayerbangies* en het *Sidondoa* gebergte is het land hooger; de van het hoofd-gebergte ontspringende rivieren vormen valleijen in de rigting van oost naar west, en kleinere ruggen dalen van de groote keten tot digt aan het zeestrand af. Dit gewest is blootgesteld geweest aan herhaalde invallen der Padries, en

op sommige punten hebben zich dezelven langer gevestigd, zoo dat wij eerst na de overwinning van *Bonjol* geheel meester daarvan geworden zijn. De invloed van het dweepzuchtig bestuur der Padries heeft zich hier merkbaar doen gevoelen. De *Ophir*-landen, welke tot op den laatsten tijd aan *Bonjol* onderworpen waren, boden vele hulpbronnen aan de Padries, want hier bloeit de rijstbouw en zout wordt in menigte aan het zeestrand gemaakt en naar boven vervoerd; zoo dat men een der hoofdoorzaken van de hardnekkige tegenweer van deze plaats in de menigte van middelen zoeken kan, die haar van de *Ophir*-landen werden toegevoerd; zij werden dus van de Padries goed behandeld, en verschoond.

Verder noordelijk hebben zij bij verschillende invallen alles verwoest. Het land is hier eene woestijn; van kampongs bestaan meestal nog maar de namen, de ingeborlingen bouwen geene *sawa's*, en leven in enkele, in het bosch verstrooide ladangs; de kleine kampongs dienen alleen tot verzamelplaatsen op zekere tijden van het jaar. Hier bestond vroeger eene uitgebreide peperkultuur aan de kust, de kampher-boom begint hier te groeijen maar levert evenwel nog geen aanmerkelijk product. De kust van *Tiko* is niet vischrijk en alleen te *Natal* is de vangst een kleine tak van nijverheid.

De oorspronkelijke Maleische bevolking is met vreemdelingen vermengd, die zich echter zoodanig aan dezelve aangesloten en alle hunne gebruiken en zeden hebben aangenomen, dat er geen verschil te bemerken is. De Maleische taal verandert een weinig om de noord en heeft vele woorden van het

Battaksch en Atchineesch overgenomen, en de oude instellingen (*adats*) der Maleijers en de Dari hebben zich hier min of meer verloren. Aan den voet van het hoofd-gebergte is de overgang tot de Battaksche taal en gebruiken bemerkbaar; langs de kusten vindt men vele afstammelingen van Atchinezen, welke hier vroeger in groot getal gevestigd, en vlijtige peperplanters waren. Deze menschen zijn voor de peperkultuur ingenomen en daarmede bekend, en zullen, bij eenige aanmoediging, dezelve zeker weder beginnen, dewijl hun de voordeelen daarvan nog in het geheugen zijn. Men vindt thans nog vele overblijfselen van groote aanplantingen, en zij hebben op sommige plaatsen deze kultuur nog niet geheel laten liggen. Ik heb eenige dezer tuinen in de baai van *Aijerbangies* bezocht, en dezelven, ofschoon klein en in bijkans ontoegankelijk bosch verscholen, zeer goed onderhouden en vruchtbaar gevonden.

De kuststreek tusschen *Tiko* en *Natal* is van de bovenlanden door een zeer hoog en moeijelijk te overklimmen gebergte afgesloten, en geen enkele natuurlijke pas bevindt zich hier, want alle wateren ontspringen aan den westelijken voet van het gebergte; de wegen van de kust naar boven kunnen nooit van eenige beduiding worden, en zullen altijd moeijelijk te onderhouden zijn, wegens mangel aan bevolking. De vroeger drukke communicatie met de bovenlanden heeft ook geheel opgehouden, en de handel is aan de kustplaatsen *Natal* en *Aijerbangies* verdwenen, sedert dat door de overwinning van *Bonjol* de pas bij *kotta Tenga* geopend is. De bewoners der binnenlanden komen thans weinig meer dwars over het gebergte,

maar volgen de rigting der valleijen des *Batang gadis* en *Soempoer*, om hunne geringe behoeften te halen; alleen zout koopen zij aan de kust.

b, De bovenlanden van PADANG.

Dit vruchtbare en rijke gewest, de hoofdzetel van het Maleische volk, behoort bijna geheel tot het watergebied van de *Kwantan* of *Indragiri*. Hetzelve is door de natuur in bassins en valleijen verdeeld, welke door natuurlijke grenzen zeer merkbaar van elkander afgescheiden zijn. Deze formatie van het terrein heeft eenen grooten invloed op de zamenleving en kultuur uitgeoefend en, gelijk de bevriende Maleische stammen zich in de verschillende kommen tot kleine staten van min of meer aristokratischen regeringsvorm hebben vereenigd, zijn wij ook genoodzaakt geweest bij ons bestuur van dit volk de terrein-afscheiding in het oog te houden.

De kom van *Agam*, is ten westen door het *Danau*-gebergte, de *Singallang* en *Tendike*, ten n. w., Nd. en oosten door het *Agamsche* kalk-gebergte, ten zuiden door de *Merapi* ingesloten. De *Massang*, welke in deze kom ontspringt, doorsnijdt dezelve in eene n. w. lijke rigting, en ontlast zijne wateren aan de westkust, terwijl alle overige riviertjes, na met de *Batang Agam* zich vereenigd en bij *Padang taro* een doorbraak door de kalk-keten gevormd te hebben, oostelijk naar het veel dieper liggende bassin der L. *Kotta's* afvloeijen, waar zij zich met de *Sinamang* vereenigen. Deze kloof vormt tevens de hoofd-communicatiepas tusschen deze beide kommen.

De L *Kotta's* zijn in een vruchtbare en bevolkte bassin gelegen, hetwelk de wellen der *Sinamang* inhoudt. De tweede en derde groote keten begrenzen hetzelve in het westen, noorden en oosten en de *Sago* in het zuiden. Alle van deze gebergten ontspringende wateren en den *Batang Agam* neemt de *Sinamang* op, die in eene z. oostelijke rigting zijnen loop door de vruchtbare vallei vervolgt, welke door de evenwijdige loop der tweede en derde hoofdketen gevormd wordt en waarin de landschappen *Alabang*, *Taloe* en *Koemani* gelegen zijn.

De *Tana datar* vormt in het o. en zuid-oosten van den vuurberg *Merapi* een groote kom, die in het oosten door het gebergte van *Batoe Sankar*, hetwelk tot de tweede keten behoort, in het zuiden door den bergrug begrensd wordt, welke het watergebied der *Oembiliën*, van de rivier van *Tana datar* afscheidt. Ook dit bassin ontlast alle zijne wateren in eene zuid-oostlijke rigting in den *Oembiliën*.

Batipo, de IV *Kotta's*, *Tambangan*, liggen bezuiden de *Merapi* in eene kleine kom, en geven aan het meer van *Sinkara* eenen grooten toevloed van water, terwijl hetzelve mede aan de zuid door de wateren der XIII *Kotta's* ten deele opgevuld wordt. Dit meer, op eene hoogte van 1046 voeten boven de vlakte van de zee gelegen en rondom door gebergte afgesloten, ontlast zich door den *Oembiliën* weder van het overvloedige water. Deze rivier loopt in eene oostelijke rigting en vereenigt zich, niet ver van *Tandjong ampaloe*, met de *Sinamang*, na alle in de XX *Kotta's* ontspringende riviertjes en de rivier van *Tana datar* te hebben opgenomen.

De valleijen der *Massang* en *Alaban panjang*, behooren als het ware niet tot de bovenlanden of *Dari*, en alle daarin ontspringende wateren vereenigen zich in de *Massang*, welke dezelven der westkust toevoert. De *Massang* heeft zich een 400-500 voet diep bed in het hoog land gespoeld.

Deze verschillende afdeelingen, door de natuur aan de hand gegeven, zijn ook tot politische afdeelingen geworden, en zij onderscheiden zich merkbaar ook wat hare bewoners, de zeden en gewoonten derzelven en hare producten betreft. Zoo valt hier in het oog, dat, in de meer door de natuur begunstigde rijke gedeelten, de neiging tot kultuur en vredelievendheid hand aan hand gaan, terwijl zij in de onvruchtbare streken, waar de inboorling minder behoeften heeft en minder aan weelde gewend is, den grootsten en hardnekkigsten tegenstand hebben ontmoet.

Ofschoon nu de hier boven in korte trekken geschetste bassins en valleijen door natuurlijke grenzen gescheiden zijn, is de communicatie onderling toch niet zeer moeijelijk, want de verschillende bergpassen zijn niet zeer boven de vlakte van het hoogland verheven, en de verbinding van het geheele land met de kustplaatsen *Padang*, *Priaman* en *Tiko*, door de kloof tusschen de *Ambatjang* en *Tendike*, is thans, door oneindige vlijt en moeite, tamelijk gemakkelijk. Alle deze afdeelingen worden zonder uitzondering door Maleijers bewoond, die eene Godsdienst en meer of min dezelfde instellingen (adats) hebben, welke alleen door den grooteren of kleineren invloed dier Godsdienst gemodifieerd worden. Door de overwinning van *Bon-*

jol, de zetel van een dweepachtig volk, hetwelk met het zwaard in de vuist het grootste gedeelte van het land ten onderen had gebragt, is de invloed der Godsdienst, op de verhouding der inlanders tot ons, meer in evenwigt gekomen met hunne belangen, zoo dat er thans geene zwarigheid bestaat, om de bovenlanden, de valleijen der *Massang* en *Alahan panjang* daaronder begrepen, onder een bestuur te vereenigen, en naar dezelfde voorregten, als de door Maleijers bewoonde benedenlanden te regeren, als men altijd de door de natuur gevormde onderafdeelingen in het oog houdt.

Deze vruchtbare, en voor alle soorten van kultuur geschikte landen, hebben zelfs, gedurende den oorlog, eene menigte producten in den handel geleverd, en er bestaat geen twijfel of de opbrengst zal op eene hoogte gebragt kunnen worden, die aan alle verwachtingen voldoen zal. De koffij-, kaneel-, tabak-, gambier-, rijst-kultuur zijn allen voor uitbreiding vatbaar, en, werden niet door den onafhankelijken aard der inlanders zoo vele zwarigheden in den weg gelegd, dan zouden de resultaten al spoedig voor de groote opofferingen, welke wij hebben moeten doen, schadeloos stellen. De invloed van den vrede en meerdere beschaving zal zich nogthans spoedig doen gevoelen. Thans reeds zijn de behoeften van den anders zeer eenvoudigen Maleijer vermeerderd: men heeft de ploeg weder met het zwaard verruild. Het geruste genot der vruchten van zijnen arbeid en het erlangen van grooteren rijkdom, zullen hetzelve tot eene sieraad zijner woning maken, terwijl het tot nog toe onafscheidbaar van zijn persoon was. Vermeerderde weelde zal hem de waarde des vredes

doen schatten, hem huisselijker maken en minder oorlogzuchtig.

Door de oprigting van handels-etablissementen in de binnenlanden, is het zelfs den gemeenen man gemakkelijk geworden zich kleinigheden uit de eerste hand naar zijn smaak aan te schaffen. Door hem verschillende of zeldzame artikelen ten toon en verkrijgbaar te stellen, zullen zijne wenschen worden opgewekt, en het natuurlijk gevolg daarvan is het verlangen naar de middelen, om zich deze voorwerpen van weelde te verschaffen, en zoo spoedig als hij begrijpt, dat alleen vlijt en nijverheid hem hier toe kunnen behulpzaam zijn, is de weg tot beschaving gebaand.

De vallei der *Soempoer* of de afdeeling *Rau* behoort, zoo wel met betrekking tot zijne bewoners als natuurlijke gesteldheid, tot de rubriek »door Maleijers bewoonde landen," begrepen gewesten. Deze vallei is wel van de bovenlanden van *Padang* en van de vallei der *Massang* door een bergrug afgescheiden, en deze pas, de weg van *Bonjol* (689) over *kotta Tenga* (1741) naar *Loeboetikapping* (1418), is niet zeer gemakkelijk, maar de reeds vroeger aangehaalde wegen van *Aijerbangies* en *Passaman* zijn het nog minder.

De *Soempoer* ontspringt aan den oostelijken voet van den *Ophir* en doorstroomt in eene noordelijke rigting eene vruchtbaar en sterk bevolkte vallei, het landschap *Rau*. Digt bij de hoofdplaats *Rau* neemt de *Soempoer* eenige van de oost en noord komende rivieren op en breekt vervolgens door het centraal gebergte

van *Sumatra*, de *Boekit gadang*, de voortzetting der derde hoofdketen. Deze rivier is van *Tambangan* tot *Rau* bevaarbaar, wordt echter bij de kloof weder naauwer en klipachtiger, tot dat zij, het gebergte verlatende en de groote oostelijke vlakte bereikt hebbende, weder bevaarbaar wordt.

Deze vallei is zeer bevolkt en vruchtbaar, maar de kultuur bepaalt zich meest tot rijstbouw, in sawa's. De bevolking is uit Maleijers en Battaks te zamen gesteld, de eersten maken echter het grootste gedeelte uit.

II. DE DOOR BATTAK'S BEWOONDE LANDEN.

a. MANDAHELING en ANKOLA.

Eene tweede groote terrein-afdeeling van *Sumatra's* westkust is de vallei, gevormd door de *Batang aijer gadies* en de *Ankola*-rivier. Na, van *Rau* uitgaande, bij *Panjanggei* naar *Tjobada* de waterscheiding te hebben overgeklommen, komt men aan den oorsprong der *Batang gadies*, welke door vele kleine wateren, die van de zuidwaarts gelegen bergketen komen, zoo veel toevloed krijgt, dat hij spoedig tot eene beduidende rivier aangroeit. Hij vervolgt zijnen loop naar het noordwesten, door het zeer bevolkte en vruchtbare landschap *Mandaheling*, tot op omtrent 1° noorderbreedte, waar hij de *Ankola* opneemt, welke aan den zuid-oostelijken voet van den *Boekraija* ontspringt. Deze beide rivieren vereenigen zich op de hoogte van omtrent 400—500 voeten bo-

van de vlakte der zee, en loopen, onder den naam van *Batang aijer gadies*, bij *Sinkoenag* op de westkust in zee, na in de bovenlanden eenige grootere rivieren van de noord en eene van de zuid te hebben opgenomen.

Dit water-systema is voor het land zeer belangrijk, dewijl niet alleen de hoofdrivier, de *Batang gadies*, maar ook alle anderen meer of min voor kleine praauwen bevaarbaar zijn, en een voortreffelijk middel van communicatie aanbieden.

Alle door deze verschillende rivieren gevormde valleijen worden door eenen volkstam bewoond, die zich van den zuidelijker gevestigden Maleijer zoo beduidend onderscheidt, dat een paar woorden daar over niet kwalijk geplaatst zullen zijn.

De *Battak's*, een der oorspronkelijke volkstammen van het eiland, bewonen de binnenlanden van *Sumatra*, van den 1° noordelijke breedte tot den vierden, en worden in vier hoofdstammen verdeeld: de Battak *Mandaheling*, *Ankola*, *Silindoeng* en *Taba*, naar hunne woonplaatsen van de zuid naar de noord gerekend. Zij zijn ligchamelijk kleiner en in een gedrongener dan de Maleijers, hunne gelaatstrekken zijn niet zoo schoon, hun gezigt is meer rond en uitgezet, en hun uiterlijk geeft in 't geheel minder beschaving te kennen.

Ofschoon eenige hunner gewoonten, en bijzonder het eten van menschenvleesch, hetwelk, ter loops gezegd, in het aan ons onderworpen gedeelte van het land niet meer of zelden voorkomt, eenige woestheid in hun karakter schijnt aan te duiden, zijn zij evenwel zachtaardig en gemakkelijk te leiden,

en sir *St. Raffles* zegt met regt, na hun cannibalismus te hebben behandeld: »after all this can I say a great deal on the other side of the question for the Battak's have many virtues." Over het geheel is bij dit volk eene verwonderlijke mengeling der zeden en gewoonten van een beschaafd en ruw volk merkbaar, en zij hebben nog verschillende gebruiken, welke men bij alle volken vindt, die zich in den oorspronkelijken maatschappelijken toestand bevinden, terwijl zij in andere opzigten weder zeer zijn vooruitgegaan. Zoo vinden wij onder hunne kleedingstukken nog de boombast, op dezelfde wijze bewerkt als op *Tahiti*, naast hunne schoone en eigenaardig bewerkte weefselen uit zelfs bereid garen; cannibalismus met de zeer verbreide kennis hunner taal en schrift. Het »artes emollliunt mores," schijnt hier niet van toepassing. Velen hunner gewoonten houden zij zelve geheim, en zij schamen zich over dezelve.

Van Godsdienst hebben zij zeer donkere en verwarde begrippen: zij vereeren meer dan eenen God en booze en goede geesten, zijn bijgeloovig en aan toeverformules enz. gehecht. De sporen van de Hindoe-Godsdienst zijn onder hen kenbaar, en zelfs vele woorden in hunne taal, bijzonder de tijdrekening betreffende, schijnen van Sanskritischen oorsprong te zijn. Ik behoud mij voor op dit onderwerp nader terug te komen, bij eene breedvoeriger beschrijving van dit merkwaardig volk, waartoe ik bij een langer verblijf op *Sumatra* de stoffe heb verzameld.

Waar zij met de Maleijers in nadere verbinding geweest zijn, hebben zij meer of minder den schijn

des Mahomedanismus aangenomen, maar verbinden daarmede echter alle de gebruiken uit hunne eigene Godsdienst.

Zij hebben eene oorspronkelijke taal, waarin men eene menigte Javaansche woorden aantreft, en een bijzonder schrift; de kennis derzelve is onder hen zeer verbreid; het grootste gedeelte van het volk kan lezen en schrijven. Niettegenstaande dat hebben zij weinig overleveringen, en hunne manuscripten, op bamboes en boombast geschreven, bestaan meest uit tooverformulieren en geneeskundige voorschriften.

Zij erkennen zoodanig de superioriteit hunner buren, de Maleijers, wat beschaving en Godsdienst aangaat, dat zij zich zeer onderdanig tegen hen betoonen, en meestal hun dienstbaar geweest zijn. De Maleijers daarentegen koesteren groote minachting tegen de Battak's, en vermengen zich zoo min mogelijk met hen; het woord »*Battak*" is een scheldwoord bij hen geworden.

Dit volk, nog op den laagsten trap van cultuur staande, heeft bij alle fouten, welke uit dezen maatschappelijken staat voortvloeijen, ook alle die goede eigenschappen, welke dikwijls door de meerdere beschaving verloren gaan.

De landschappen *Mandaheling* en *Ankola* zijn door de natuur tot een geheel gevormd, aan alle kanten afgesloten, en hebben maar een natuurlijk debouché naar de benedenlanden, de kloof namelijk, waar de *Batang gadies* bewesten *Siaboe* door het gebergte breekt. Deze rivier heeft minder val, dan eene der zuidelijk gelegenen en moet, naar het zeggen der inlanders, 8—9 dagreizen van de monding opwaarts

voor praauwen bevaarbaar zijn, hetwelk ook waarschijnlijk is, want *Siaboe* ligt maar 537 voeten boven de vlakte der zee. Ik zelf ben deze rivier drie dagreizen van *Sinkoeng* opgevaren en heb de oevers zeer bebouwd en bewoond, en een vriendelijk onthaal bij de bevolking gevonden, ofschoon ik de eerste Europeaan was, dien zij in hun midden hadden gezien. Bij deze gelegenheid moet ik doen opmerken, dat eene dagreis, de rivier opwaarts, zelden meer dan 1 á 2 Duitsche mijlen bedraagt. De rivier is, zoo ver ik dezelve ken, zelfs voor grootere vaartuigen bevaarbaar; de monding is zeer gevaarlijk, want op de voorliggende bank staat eene hooge branding, die, bij de felle uitgaande stroom, het binnenkomen zeer moeijelijk maakt. Twee mijlen benoorden de monding ligt echter een groot hoog eiland, poeloe *Ilir*, achter hetwelk eene zeer veilige ankerplaats is; en regt tegen over dit eiland aan de kust is de monding eener andere rivier, *Batoe moendam* genaamd, voor welke weinig branding staat. Op poeloe *Ilir* was in vroegeren tijd een Engelsch etablissement, ook eenige mijlen bezuiden *Sinkoeng* bij poeloe *Sikaladi*, op de Engelsche kaarten *Relady* genaamd, is eene voortreffelijke ankerplaats, en in de nabijliggende monding der rivier *Taboejang*, welke door een klip boven water tegen de noord-westelijke deining gedekt wordt, kan men zelfs met de grootste kustvaartuigen en kruispraauwen zonder gevaar binnen komen. Ook deze rivier is eene dagreis opwaarts bevaarbaar, waar men eene der bevolktste en vruchtbaarste landstreken bereikt.

De transporten van *Batoe mondam* en *Taboejang* langs een hoog en droog zeestrand zouden gemakkelijk te bewerkstelligen zijn.

In het *Mandahelingsche*, aan den oost en noordkant van het 2de hoofd-gebergte, hetwelk van de *Kliboe* tot de *Roeknaija* de westlijke grenzen der Battalanden vormt, zijn vele en rijke goudmijnen, welke door Dr. *Hörner*, op zijne reizen in een gedeelte van *Sumatra*, onderzocht zijn en waarover zich menigvuldige en belangrijke aanteekeningen in zijne journalen bevinden. Het goud werd vroeger in menigte gewasschen, eene tak van nijverheid, welke thans ten grootsten deele vernietigd is, ofschoon het goud in den tijd van 20 jaren van *f* 45 tot *f* 68 de thail gerezen zij. Eene verschijning, welke wij niet aan de mindere opbrengst der mijnen kunnen toeschrijven, maar alleen aan de omstandigheden, waardoor de gemeene *Battak's* in staat gesteld zijn op andere en gemakkelijker wijze hun onderhoud te winnen, en aan den invloed der hoofden zich kunnen onttrekken, zoodat deze geen werkvolk voor zulke lage dagloonen kunnen verkrijgen. Ook heeft de oorlog er veel toe bijgedragen, om de bewerking der mijnen nalatiger te bedrijven.

Het zoude zeer belangrijk zijn, hierover de journalen van den heer Dr. *Hörner* te raadplegen, die, als kundig mineraloog, een beslissend oordeel over deze zaak heeft.

In de boven en benedenlanden is eene beduidende rijstkultuur, welke nog zeer uitgebreid worden kan. De *Kamphor*-boom groeit hier in menigte; en *Sinkoeang* levert thans 3 - 4 picol kamphor, welke tot eenen zeer

hoogen prijs verkocht wordt, van *f* 30--60 het katje naar de kwaliteit. De inzameling van dit product, welke thans op eene wonderlijke en voor den boom en het werkvolk nadeelige wijze geschiedt, zoude, bij een geregeld opzigt, welligt groote resultaten leveren. Deze kamphor, een product der natuur, vervliegt niet zoo ligt als de uit de *laurus Camphoreus* bereide. Het lijdt geen twijfel, dat men door eene doelmatige chemische bewerking, of door distillatie en verdere cristallisatie der zich in de bast en bladeren bevindende vochten, op eene kunstmatige wijze de langzame werking der natuur zoude kunnen bevorderen. Wijlen de heer Dr. *van Wezel*, in 1835 gevestigd te *Natal*, heeft hieromtrent proeven aangewend, die beslissend geweest zijn, want hij heeft uit het hart van den kamphorboom, welke naar de bevinding der inlanders geen kamphor bevatte, eene zekere hoeveelheid getrokken, die, voor de proefnemingen in 't klein, welke hij met gebrekkige instrumenten deed, aanmerkelijk te noemen was. De kamphor in *China* en *Japan* wordt ook door distillatie uit het hout en de bladeren getrokken, en eene proefneming met den *Sumatra's* kamphorboom zoude altijd belangrijk zijn.

Men vindt in de Battak's landen de schoonste houtsoorten, en de grond schijnt vruchtbaarder te zijn dan in een der zuidelijker gelegen districten. Alle soorten van kultuur zouden hier ingevoerd kunnen worden, en voorzeker zoude men hier, wegens den zachten aard van den inlander, van andere middelen gebruik kunnen maken dan in de door Maleijers bewoonde landen. De kuststreken zijn proef-

ondervindelijk voor de peperkultuur zeer geschikt, terwijl de binnenlanden welligt meer gelegenheid tot de aanplanting van koffij aanbieden.

b. De Battak SILINDOENG.

Noordelijk van de *Batang gadies* ontspringt, op omtrent 2° breedte, de *Batang tano* in het district *Silindoeng*. Deze rivier loopt tot aan de goenong *Roeknaija*, waar zij de rivier *Pasjarigan* opneemt, welke van den zuider voet van den *Boekraija* komt. Na de vereeniging vervolgen deze beide rivieren haren loop in eene westelijke rigting, onder den naam van *Batang tano*, die bij *Batang tano*, bezuiden *Oedjong langkap*, op omtrent 1° 20′ N. B. in zee valt.

De vallei van de *Batang tano* heeft in 't algemeen dezelfde formaties als die der *Batang gadies* en wordt door denzelfden volkstam, de Battak's, bewoond, welke hier echter, van de communicatie met vreemdelingen afgesneden, meer hunne oorspronkelijke zeden en gewoonten hebben behouden. Het noordelijke gedeelte dezer vallei is door de heeren *Waard* en *Burton* bezocht, die een verslag van hunne reis in »the friend of India 1835 n°. XII art. III" hebben bekend gemaakt. Zij hebben ook hier eene groote bevolking gevonden, en in 't algemeen komt hun verslag overeen met hetgeen wij over de vallei van *Batang gadies* gezegd hebben. Ook de *Batang tano* is hoogstwaarschijnlijk bevaarbaar en de monding goed, want dit gedeelte van de kust is door *Oedjong langkap* en *P. Mar-*

zallen voor de felle n. w. winden beschermd.

c. *Baai van* TAPANOLIE.

De baai van *Tapanolie* is rondom door gebergte ingesloten, en er is weinig vlakke grond tusschen hetzelve en de oevers. Deze schoone baai, zeker een der ruimste en veiligste havens der wereld, ligt zóó geïsoleerd en van de verbinding met de binnenlanden afgesneden, dat zij voor den handel nooit belangrijk zal kunnen worden. De bewoners der kust zijn Battak's en de binnenlanden, *Toba* en *Silindoeng*, brengen kamphor en benzoïn op de markt.

Van *Tappanolie* uit is in den laatsten tijd eene verbinding met de binnenlanden geopend. Men gaat van het eiland *Pontjang ketjil*, waar het bestuur dezer afdeeling gevestigd is, naar *Pinang sorei*, in het zuider gedeelte der baai gelegen. Van hier volgt men de kleine rivier *Soemoer*, omtrent eene goede dagreis, door moerassigen grond, tot *Loemoet*, van waar men over *Garoga* en *Tampallang* (312), *Uraba Sisoendoeng* (1477) naar *Pitjarkalling* in *Ankola* gaat. Deze weg is wel niet zeer moeijelijk, en de reis van *Pontjang ketjil* naar *Pitjarkalling* mede in 6-7 dagen doenlijk, maar de verbinding van het eiland *Pontjang* met *Loemoet*, ter welker plaats de kust zeer moerassig is, blijft altijd ongemakkelijk. Het zoude voor de communicatie met de binnenlanden van het hoogste belang zijn, de rivier van *Batoe moendam* te doen onderzoeken, welke, naar de mededeelingen van Dr. *Hörner*,

twee dagreizen opwaarts bevaarbaar is, tot aan een klein binnenmeer *laut Soempoen* genaamd, van waar men in twee dagen, langs een goeden weg, *Sisoendoeng* zal bereiken. Het eiland *Ilir*, meer in de nabijheid der kust en van de mondingen der hoofdrivieren gelegen, welke uit de Batta-landen komen, zoude als stapelplaats voor de binnenlanden ver de voorkeur boven *Pontjang* verdienen.

Benoorden *Tappanolie* strekt zich het gebergte tot digt aan de kust uit, verwijdert zich echter allengskens weder van dezelve, zoo dat bij *Baros* weder eene nieuwe vlakte en terrein-afsnede begint, welke met de zuidelijker gelegenen bijkans in geen verband staat.



Aan den Lezer.

De Redactie van het » Tijdschrift voor Neêrland's Indië" heeft het genoegen hieronder het publiek een Chronologisch overzigt aan te bieden van aardbevingen en vulkanische uitbarstingen, 't welk haar door den heer Dr. *F. Junghuhn* is toegezonden. Dit stuk behoort eigenlijk tot de » Geschiedenis der Vulkanen" van dien geleerde, maar hij wenscht het thans bekend gemaakt te zien, in de hoop, dat de vele gapingen, b. v. van den goenong *Merapi* in de bovenlanden van *Padang*, den g. *Dempo* nabij *Benkoelen*, de vuurbergen van *Menado* en van de eilanden beoosten *Java* tot *Timor* enz. enz. andere waarnemers mogen aansporen, om hunne waarnemingen mede te deelen, en bijdragen te leveren, ten einde deze chronijk zoo volledig mogelijk te maken.

De heer *Junghuhn* merkt bij deze gelegenheid aan, dat hij reeds vroeger een verzoek van dien aard aan de ingezetenen van *Neêrland's Indië* heeft gerigt, maar dat hij deze poging met geenen voldoenden uitslag heeft bekroond gezien. Hij heeft daarom nu, in een adres aan de Dirigerende leden van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen en aan de Redactie van dit Tijdschrift, de hoop te kennen gegeven, door

tusschenkomst der talrijke leden van dit Genootschap en der lezers van dit Maandwerk, meer bijdragen en berigten voor zijne chronijk der natuur van *Neêrland's Indië* te erlangen.

De Directie van genoemd Genootschap en deze Redactie, in het volle besef der belangrijkheid dezer chronijk, en der gevolgtrekkingen, voor welke zij vatbaar is, en welke van den grootsten invloed op de Geologie in 't algemeen en op de Vulkanische theoriën in 't bijzonder kunnen worden, vereenigen zich derhalve met den heer *Junghuhn*, en noodigen alle leden van het Bataviaasch Genootschap en alle lezers van dit Tijdschrift beleefd en dringend uit, om bijdragen tot deze Natuur-geschiedenis van den Archipel te leveren, bestaande in berigten van Vulkanische uitbarstingen, aardbevingen en soortgelijke veranderingen, die hun bekend zijn, en die in deze chronijk of nog *geheel* ontbreken, of slechts gebrekkig en foutief mogten zijn opgegeven, en deze aan de Directie van het Bat. Gen. of aan de Redactie van dit Maandwerk toe te zenden. Alle mededeelingen, ook schijnbaar gering en van weinig waarde, zullen welkom wezen, dewijl ze misschien in verband met het geheel van groot belang kunnen zijn. Er zal een dankbaar gebruik van gemaakt, en de namen der inzenders daarbij erkentelijk vermeld worden.

Kort, niet meer dan 200 jaren, is het tijdvak waarover deze chronijk loopt: het neemt eerst eenen aanvang met de komst der Europeanen in deze gewesten, of omtrent het jaar 1600: en hoe belangrijk zijn niet de veranderingen, die sedert onze Indische vulkanen ondergaan hebben, en waarvan slechts een gering gedeelte bekend is. Wij mogen dus met regt de gevolgtrekking maken, dat ook vóór dat tijdvak die veranderingen talrijk en veelvuldig zullen wezen. Misschien vindt men

daarvóór in mondelinge overleveringen, in oude volksverhalen, in Chronologische aanteekeningen of andere geschriften, sommige vermeld. De Directie en Redactie verzoeken dus, dat alles wat van dien aard mogt kunnen worden opgespoord, even als nieuwere gebeurtenissen, ter harer kennisse worden gebragt in het belang der wetenschap.

DE REDACTIE.

CHRONOLOGISCH OVERZIGT

DER

AARDBEVINGEN EN UITBARSTINGEN VAN VULKANEN

IN

NEÊRLAND'S INDIË.

(*In vergelijkende zamenstelling met elkander*).

VERKORTINGEN.

Val.	*Valentijn*, Oud- en Nieuw *Oost Indië.*
Batav. Verh.	Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.
Horsf. B. V.	*Horsfield*, in de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap.
Horsf. kaart.	Volgens opgave op de mineralogische kaart van *Java* door *Horsfield.*
T. N. I.	Tijdschrift voor *Neêrland's Indië.*
Crawf.	*Crawfurd*, History of the Indian Archipelago.
Jav. Cour.	Javasche Courant.
Europ. opg.	Volgens mondelinge opgave van Europesche ingezetenen aan den schrijver.
Jav. opg.	Volgens opgave van Javaansche hoofden aan den schrijver.

Bijdr. Vulk. Bijdragen tot de geschiedenis der vulkanen, door den schrijver. (Vide T. N. I. en Indisch Magazijn).

N. Gebeurt. Nieuwe gebeurtenissen in de natuur van *Neêrland's Indië*, door den schrijver. (Vide Indisch Magazijn).

* beteekent, dat in den aanhang achter dit overzigt eenige uitvoerige berigten (met dit teeken voorzien) bijgevoegd zijn.

(Voor alle namen van bergen is de letter G. [Goenong = berg] bij te denken).



A. *Aardbevingen.*

No.	Verschijnselen.	Land en Provincie.	Dag.	Maand.	Jaar.
A. 1*	Eene groote aardbeving * op	*Java.*			1506
2*	Hevige aardbeving op De zee stroomde over het land. (Val.). *	*Banda.*			1629
3	Hevige aardbeving op (Val.).	*Amboina.*			1644

B. *Uitbarstingen van Vulkanen.*

Jaar.	Maand.	Dag.	Vulkaan.	Verschijnselen.	N°.
					B.
1586			Ringit op *Java*	barst uit, waarbij 10000 menschen om 't leven komen. (Val. IV. 1 p. 77).	1
1586			Api op *Banda*	barst uit. (Val.).	2
1597	Jan.	18	Ringit op *Java*	ontlast nog zwarte rookkolommen. (Val. l. c.).	3
1598			Api op *Banda*	barst uit. (Val).	4
1608			*Ternate*, piek	barst uit. (Val.).	5
1609			Api op *Banda*	barst uit. (Val.).	6
1615			Api op *Banda*	barst uit op 't oogenblik, dat de Gouverneur Generaal *Gerard Reijnst* daar ter plaatse aankwam.	7
1632			Api op *Banda*	barst uit. (Val.).	8
1635			*Ternate*, piek	barst uit. (Val.).	9
1646			Vulkaan op het eiland *Makjan*	bezuiden *Ternate* barst hevig uit, waarbij vele dorpen vernietigd worden en vele menschen om het leven komen. (Val.).	10

A. *Aardbevingen.*

No.	Verschijnselen.	Land en Provincie.	Dag.	Maand.	Jaar.
A.					
4	Hevige aardbeving op (Val.).	*Amboina*			1671
5	Hevige aardbeving op (Val.).	*Amboina*	12	Junij	1673
6	Hoogst geweldige aardschudding op waarbij 2000 menschen om het leven komen. (Val. II pag. 104).	*Amboina*	17	Febr.	1674
7	Hevige aardbeving op (Verscheidene huizen storten in, vele bergen bekomen groote scheuren, en van den Lonthairberg vallen rotsen af). (Val. l. c.).	*Banda*			1683

B. *Uitbarstingen van Vulkanen.*

Jaar.	Maand.	Dag.	Vulkaan.	Verschijnselen.	No.
1653			*Ternate*, piek	barst uit. (Val.).	B. 11
1659			Vulkaan op het eiland *Kurekofe*	in den zuid - oostelijken Molukschen Archipel barst uit. (Val.)	12
1664			Merapi op *Java*	ondergaat hevige erupties. (Crawf. Holl. vertaling. T. III pag. 509).	13
1673			*Ternate*, piek	barst uit. (Val.).	14
1673			Gammanacore	op het eiland *Gilolo*, barst uit. (Val.).	15
1674	Febr.	17	Wawani, berg op *Amboina*	opent zich op twee plaatsen en ontlast massa's van heeten modder, welke tot in de zee stroomt. (Val. II pag. 104).	16
1680			Kemaas, berg op *Menado*	barst hevig uit. (De zoogenaamde Oesterberg). (Val.).	17
1683			Vulkaan op het eiland *Serua*	barst uit, en een groot stuk land verzinkt. (Val.II, stuk2, p.17).	18

A. *Aardbevingen.*

No.	Verschijnselen.	Land en Provincië.	Dag.	Maand.	Jaar.
A. 8	Aardbeving op (Batav. Verh. II pag. 369 - 375).	*Java*	13	Jan.	1684
9	Aardbeving op (Val).	*Amboina*			1687
10	Sterke aardbeving op (Val).	*Amboina*	19	Jan.	1689
11	Hevige aardbeving op (Vele huizen op *Batavia* storten in, en de rivieren Tangerang benevens vele grachten werden door aangespoelde modder verstopt en stroomen over). (Bat. Ver. l.c.).	*Java*, tot in de Lamponga, en nog verder op *Sumatra* gevoeld.	Nacht 4 - 5	Jan.	1699
12	Hevige aardbeving op (Val).	*Banda*			1710

B. *Uitbarstingen van Vulkanen.*

Jaar.	Maand.	Dag.	Vulkaan.	Verschijnselen.	No.
					B.
1690			Api op *Banda*	(Val.).	19
1691			Api op *Banda*	(Val.).	20
1692			Api op *Banda*	(Val.).	21
1693			Api op *Banda*	(Val.).	22
1694			Api op *Banda*	(Val.).	23
1694			Vulkaan op het eiland *Serua*	barst uit. (Val.).	24
1695 1696			Api op *Banda*	ondergaat sedert 1690, zes jaren lang, bijna onafgebrokene erupties. (Val.).	25 26
1699	Jan.	Nacht 4-5	Salak op *Java*	hevige uitbarsting; groote massa's asch en modder worden uitgebraakt en tot *Batavia* vervoerd. (Bat. Verh. II pag. 55).	27
1711	Dec.	10-16	Awoe op *Pulo Sangir*	barst hevig uit, waarbij duizende van menschen om 't leven komen. (Val.).	28

A. *Aardbevingen.*

No.	Verschijnselen.	Land en Provincie.	Dag.	Maand.	Jaar.
A.					
13	Sterke aardbeving op (waarbij vele gebouwen instorten). (Val.)	*Amboina*	18	Aug.	1754
14	Aardbeving op (Bat. Verh. l. c.).	*Java*	24	Aug.	1757
15	Aardbeving op (Bat. Verh. l. c.).	*Java*	14	Mei.	1758
16	Aardbeving op (Val.).	*Banda*			1767
17	Aardbeving op (Bat. Verh. l. c.	*Java*	25	Jan.	1769
18	Algem. aardbeving op (Bat. Verh. l. c.).	*Java*	10	Mei	1772

B. *Uitbarstingen van Vulkanen.*

Jaar.	Maand.	Dag.	Vulkaan.	Verschijnselen.	No.
1712			Api op *Banda*	barst uit. (Val.).	B. 29
1747 1748			Gedeh op *Java*	ondergaat hevige eruptien. (Bat. Verh. II pag. 374).	30
1752	Mei	1	Lawoe op *Java*	geweldige uitbarsting. (Bat. Verh. II 374 en Verhand. der Haarlem. Maatschappij t. XIV pag. 92).	31
1761			Gedeh op *Java*	zachte eruptie van asch. (Horsf. B. V. VIII).	32
1765			Api op *Banda*	barst uit. (Val.).	33
1768	Aug.	19	Merapi op *Java*	barst uit. (Bat. Verh. t. IV. pag. 1 - 17).	34
1772	Aug.	Nacht 11-12	Papandaijang, Tjerimai en Slamat op *Java*	barsten alle 3 gelijktijdig uit. De van den Papandaijang uitgeworpene massa's bedekken 40 dorpen,	

A. *Aardbevingen.*

No.	Verschijnselen.	Land en Provincie.	Dag.	Maand.	Jaar.
A.					
19	Aardbeving op (Bat. Verh. l. c.)	*Java*	4	Jan.	1775
20	Aardbeving op (Bat. Verh. l. c.)	*Java*	12	Jan.	1778
21	Aardbeving op (Bat. Verh. l. c.)	*Java*	28	Julij	1779
22*	Hevige aardbeving op vergezeld door een onderaardsch geluid. (Bat. Verh.)	*Java* in het geheele westelijke gedeelte.	22	Jan.	1780
23	Hevige aardschudding op (Val.)	*Amboina*			1781
24	Aardbeving op (In Diëng ging de uitbarsting vooraf). (l. c. B. 41).	midden *Java*	—		1786

B. *Uitbarstingen van Vulkanen.*

Jaar.	Maand.	Dag.	Vulkaan.	Verschijnselen.	N°.
				waarbij 2957 menschen omkomen. (Bat. Verh. II p. 374 Horsf. B. V. VIII). (Bijdr. Gesch. Vulk.)	B. 35 36 37
1775			Api op *Banda*	barst uit. (Val.)	38
1778			Api op *Banda*	barst uit. (Val.)	39
1785			Kloet op *Java*	springt. (Horsf. Kaart)	40
1786			Budak in Dieng op *Java*	barst uit. (De tegenwoordige Kawa Segorowedi of Dringo?) (Bijdr. Gesch. Vulk. volgens Horsf.)	41
1786	Julij	17	Merapi op *Java*	barst uit. (Bat. Verh. IV pag. 1—17).	42
1796			Ih-djeng op *Java*	barst uit. (Horsf. Kaart.—G. Tashem!)	43
1803	April	3—15	Goentoer op *Java*	barst uit. De asch vloog tot *Batavia*. (Horsf. Batav. Verh. VII, 3).	44
1804	Sept.		Bromo in Tingger op *Java*	barst hevig uit. (Horsf. Bat. V. VII).	45

A. *Aardbevingen.*

Nº.	Verschijnselen.	Land en Provincie.	Dag.	Maand.	Jaar.
A.					
25	Gelijktijdige aardschuddingen bijna door den *Java, Sumatra, Borneo,* Eilanden-reeks beoosten *Java* enz. (Bat. Verh. VIII).	geheelen O. I. Archipel	2—17	April	1815

B. *Uitbarstingen van Vulkanen.*

Jaar.	Maand.	Dag.	Vulkaan.	Verschijnselen.	No.
1805	April	begin	Tjermai op *Java*	barst uit. (Horsf. Bat. Verh. VIII).	B. 46
1806	Mei		Lemongang op *Java*	barst uit na eene rust van 7 jaren. (Horsf. Bat. Verh. VII,4).	47
1807	Sept.	6	Goentoer op *Java*	barst uit. (Jav. opg.)	48
1808			Karang asam op *Bali*	barst uit. *	49*
1809	Mei	9	Goentoer op *Java*	barst uit. (Jav. opg.)	50
1811	Junij		Kloet op *Java*	barst uit. De uitgeworpene asch was zeer fijn en bestond ten grootsten deele uit aluin aarde. (Horsf. Bat. Verh.)	51
1815	April	2—17	Tomboro op *Sumbawa*	ondergaat eene verschrikkelijke, het halve eiland verwoestende eruptie, waarbij 12000 menschen om het leven komen. De slagen worden tot op *Java* gehoord, waar de lucht door de asch verduisterd is. (Bat. Verh. T. VIII, door Raffles).	52
1815			Bromo in Tingger op *Java*	raast en woelt op nieuw. (Europ. opg.).	53

A. *Aardbevingen.*

N°.	Verschijnselen.	Land en Provincie.	Dag.	Maand.	Jaar.
A.					
26	Hevige aardbeving op Eerste schok den 10 Oct. — Den 14 Oct. werd een 2 minuten lange stoot gevoeld, welke vele huizen beschadigde. (Olivier).	*Banda*	11-14	Oct,	1816
27 28	Herhaalde aardschuddingen op (Olivier l. c.)	*Banda*		Nov. Dec.	1816
29*	Sterke aardbeving over (Bat. Verh. l. c.) *	geheel *Java*	8	Nov.	1818
30	Aardbevingen op	*Banda*	11-30	Junij	1820

B. *Uitbarstingen van Vulkanen.*

Jaar.	Maand.	Dag.	Vulkaan.	Verschijnselen.	N°.
					B.
1815	Aug.	15	Goentoer op *Java*	barst uit. (Jav. opg.)	54
1816	Sept.	21	Goentoer op *Java*	barst uit. (Jav. opg.)	55
1816			Api op *Banda*	barst uit. (Olivier, land en zee reizen).	56
1817	Jan. Febr.	24 — 18	Ih-djeng op *Java*	braakt dikke aschwolken uit en overstroomingen van zwavelachtig water met modder hebben plaats. (Reinwardt. Batav. Verh. — Europ. opg.).	57
1818	Oct.	21-24	Goentoer op *Java*	barst hevig uit. (Reinwardt. Bat. Verh. t IX).	58
1818	Nov.	8	Lemongang op *Java*	barst hevig uit. (Bat. Verh. VII. 4stuk).	59
1818	Nov.	8	Smeroe op *Java*	woed te gelijker tijd. (Bat. Verh. 45).	60
1818	welke?		Sindoro op *Java*	barst uit, en de asch vliegt tot *Pekalongang*. (Jav. opg.)	61
1820	Junij	11	Api op *Banda*	barst uit. Vuurzuilen rijzen omhoog en gloeijende steenen worden uitgeworpen.	62

A. *Aardbevingen.*

No.	Verschijnselen.	Land en Provincie.	Dag.	Maand.	Jaar.
A. 31	Aardbeving op	*Java*	8 - 12	Oct.	1822
32	Eene zachte aardbeving te (Bat. Verh. l. c.)	*Batavia* op *Java*	9 's m. 8 uur.	Sept.	1823
33	Gelijktijdige hevige aardbeving, op Door de bewogen zee werden de schepen boven de huizen der stad *Bima* heen op het gebergte gedreven en neêr gezet. (l. c. B. 66).	*Sumbawa*, *Celebes* en andere eilanden in de Moluksche en Oost Javasche zee.			1825

B. *Uitbarstingen van Vulkanen.*

Jaar.	Maand.	Dag.	Vulkaan.	Verschijnselen.	No.
					B.
1822	Oct.	8 - 12	Galoen-goeng op *Java*	barst plotselijk uit, geheele landschappen worden tot 50 voet hoog met modder en steenen bedekt en meer dan duizend menschen verliezen het leven. (Bijdr. Gesch. Vulk. volgens Jav. Cour).	63
1822	Dec.	31 Nacht 12 u.	Merapi op *Java*	barst hevig uit. (Jav. Cour.)	64
1824	April	22	Api op *Banda*	barst in hetzelfde oogenblik [als weleer in 't jaar 1615 bij de komst van *Reijnst*] uit, als de Gouv. Generaal *van der Capellen* op de reede aankomt. (Oosterling I, stuk I pag. 16).	65
1825			Tomboro op *Sumbawa*	barst hevig uit. (Reinwardt in Bat. Verh. t. VII).	66
1825			Bromo in Tingger op *Java*	raast. (Europ. opg.).	67
1825	begin van het jaar.		Kloet op *Java*	barst hevig uit en ontlast veel zand benevens heet zwavelzuurig water waarvan de	

A. *Aardbevingen.*

No.	Verschijnselen.	Land en Provincie.	Dag.	Maand.	Jaar.
A.					
34	Hevige aardbevingen op Vele huizen storten in. De eerste stoot den 28 Maart vroeg duurde 20 sekonden en liep van O, naar W. (Olivier l, c.)	*Amboina*	28 — 7	Maart April	1830
35	Eene zachte aardbeving te (Jav. Cour.)	*Batavia* op *Java*	31	Oct.	1831

B. *Uitbarstingen van Vulkanen.*

Jaar.	Maand.	Dag.	Vulkaan.	Verschijnselen.	No.
				visschen in den kali *Kedirie* tot *Soerabaija* toe gedood worden. (Europ. opg.).	B. 68
1825	Junij	14	Goentoer op *Java*	barst uit. (Jav. opg.).	69
1825	Oct.		Slamat op *Java*	barst uit; gloeijende steenen bedekken den top en ligte asch vliegt tot *Tagal*. (Europ. opg.).	70
1826	jaren lang.		Lemongang op *Java*	gaat sedert 1806 onafgebroken voort, met korte tusschenpoozen van ¼ tot ½ uur rookzuilen op te werpen en gloeijende lavastukken uit te slingeren. (Europ. opg.)	71
1828	Mei	14	Goentoer op *Java*	barst uit. (Jav. opg.)	72
1828	Julij	8	Goentoer op *Java*	barst uit. (Jav. opg.)	73
1829			Goentoer op *Java*	barst uit. (Jav. opg.) Zoo als de vorige keer, wordt zand en asch uitgebraakt.	74
1829 8	Nov.	11	Bromo in Tingger op *Java*	ontlast zuilen van damp en asch, waardoor in de omstreken van den berg midden in den dag volkomene duisternis ontstaat. (Jav. Cour.)	75

A. Aardbevingen.

No.	Verschijnselen.	Land en Provincie.	Dag.	Maand.	Jaar.
A.					
36	Eene zachte aardbeving te (Jav. Cour.)	Batavia op Java	24	Nov.	1833
37	Sterke aardbeving in het De golven vormige beweging duurde eene minuut lang; het paleis te *Buitenzorg* stort in, het groote huis te *Batavia* verkrijgt eene scheur, en op de Z. O. kant van den G. Megamendong ontstaat een bergval, waarvan de post Madjang overdekt wordt. (Jav. Cour.)	westelijke gedeelte van *Java*	10 's mo. 5½ u.	Oct.	1834
38	Eene aardbeving in Volgens berigten te *Lebak* in *Bantam*. (Jav. Cour.)	west *Java*	26	Aug.	1835

B. *Uitbarstingen van Vulkanen.*

Jaar.	Maand.	Dag.	Vulkaan.	Verschijnselen.	No.
					B.
1832	Jan.	16	Goentoer op *Java*	barst uit. (Jav. op g.)	76
1832	Aug.	8	Goentoer op *Java*	barst uit. (Jav. op g.)	77
1832	Aug.	13	Goentoer op *Java*	barst uit. (Jav. op g.)	78
1832	Dec.		Merapi op *Java*	barst uit. Op de westhelling van den berg wordt een dorp met asch en lava stukken bedekt en 32 menschen daardoor gedood. (Jav. Cour.)	79
1833	Sept.	I	Goentoer op *Java*	barst uit. (Jav. opg.)	80
1834	Dec.		Goentoer op *Java*	barst uit. (Jav. opg.)	81
1835			Bromo in Tingger op *Java*	gaat voort, stootsgewijze zwarte rook zuilen te ontlasten. (Europ. op g.)	82
1835	Sept.		Slamat op *Java*	ontlast rook en asch en bedekt zijnen hoog-	

No.	Verschijnselen.	Land en Provincie.	Dag.	Maand.	Jaar.
A.					
39*	Vreeselijke, verwoestende aardbevingen op. Reeds door den eersten schok werdt de stad in puinhopen veranderd *. (Jav. Cour.)	*Amboina*	1	Nov.	1835
40	Eene zachte aardbeving op Een golvenvormige stoot ¼ minuut lang. De huizen waggelden en scheenen zich in eenen kring rond te draaijen (Europ.opg.)	midden *Java* (*Djocjocarta, Solo Samarang*)	21-22 Nacht 3½ u.	Maart	1836
41	Eene zachte aardbeving op (De huizen beefden eenige sekonden lang). (Europ. opg.)	midden *Java*	17 mid. 2uur.	Julij	1836
42	Dikwijls herhaalde hevige aardbevingen te Een schok te *Amboina* was zoo sterk, dat vele huizen omvervielen en een geheele bergrug instortte. — Sedert dezen tijd heerschen te *Amboina* tot 1844 pernicieuse tijpheuse koortsen endemisch. * (Jav. Cour. en Oosterling. III. stuk I. p. 135).	*Amboina* en *Ternate*			1836 dikwijls herhaald sedert 1835

B. *Uitbarstingen van Vulkanen.*

Jaar.	Maand.	Dag.	Vulkaan.	Verschijnselen.	N°.
				sten top met gloeijende lava. (Europ. opg.)	B. 83
1836	Oct.	11	Goentoer op *Java*	barst uit. (Jav. opg.)	84
1837	Aug.	10	Merapi op *Java*	ondergaat eene asch-ëruptie van 9 uur 's morgens tot den avond. Even zoo als 3 jaren lang na de uitbarsting van 1832 is van *Magelan* verscheidene maanden lang des nachts een vurige lavastroom zigtbaar, die in eene regte lijn van den krater rand naar beneden trekt. (Jav. Cour. 1837 no. 65 en Europ. opg.)	85

A. *Aardbevingen.*

No.	Verschijnselen.	Land en Provincie.	Dag.	Maand.	Jaar.
A.					
43	Eene zachte aardbeving in (Gevoeld een beven en trillen der huizen te *Cheribon*, *Sumadang*, *Tjanjor* enz.) (Europ. opg. en Jav. Cour.)	west *Java*	8 mid. 2½ u.	Aug.	1838
44	Zachte aardbeving in te *Buitenzorg*, *Tjiceroa:* een zacht en langzaam heen en weêr waggelen der huizen. (Europ. opg.)	west *Java*	20 mid. 4uur.	Maart	1839
45	Aardbeving in Horizontale en vertikale schokken, (— te *Djocjokarta* door een onderaardsch geluid vergezeld —) werden eenige sekonden lang gevoeld en beschadigden eenige huizen te *Samarang* en *Bagaleen*. (Jav. Cour.)	midden *Java* (*Samarang*, *Kadoe*, *Bagaleen*, *Banjoemaas*, *Djocjacarta*, *Salatiga*).	4 mid. 1¼ u.	Jan.	1840
46	Hevige aardbeving op Fort *Oranje* en 500 huizen worden eene massa van puinhopen en de uiteen gebarsten grond braakt water uit. (Jav. Cour. 1840, 1 April).	*Ternate*	2—14	Febr.	1840

B. *Uitbarstingen van Vulkanen.*

Jaar.	Maand.	Dag.	Vulkaan.	Verschijnselen.	No.
					B.
1838	Febr.	26	*Ternate*, piek	barst uit. (Jav. Cour. 1838, 8 Junij) na eene lange rust sedert 1673	86
1838	Maart		Bromo in Tingger op *Java*	houdt op te dampen; de grond van den krater vult zich met water en vormt een meer. (Jav. Cour.)	87
1839	Maart	25	*Ternate*, piek	barst met een donderend gedruisch, hevig uit en stroomen gloeijende lava vloeijen langs den berg af. (Jav. Cour. 1839, 12 Junij).	88
1840	Febr.	2—14	*Ternate*, piek	ondergaat eene vreeselijke, verwoestende uitbarsting. (Jav. Cour. 1840, 1 April.	89
1840	Mei	24 's mo. 3u. -- mid.	Goentoer op *Java*	sterke asch-eruptie (Jav. Cour. Bijdr. Gesch. Vulk. — N. Gebeurt.)	90

A. *Aardbevingen.*

No.	Verschijnselen.	Land en Provincie.	Dag.	Maand.	Jaar.
A.					

B. *Uitbarstingen van Vulkanen.*

Jaar.	Maand.	Dag.	Vulkaan.	Verschijnselen.	No.
					B.
1840	Nov. Dec.	12 — 15	Gedeh op *Java*	ondergaat herhaalde eruptien van asch en gloeijende steenen. (Hasskarl, in T. N. I. IV, pag. 241 sqq. — Bijdr. Gesch. Vulk.) —	90
1841	Julij — Dec.		Lemongang op *Java*	Door aanhoudende hevige eruptien verandert de vorm van zijnen kraterrand. (Jav. Cour.)	91
1841	Nov.	14	Goentoer op *Java*	barst hevig uit. (Bijdr. Gesch. Vulk. — en N. Gebeurt.)	92
1842	Jan.	begin	Lemongang op *Java*	De van vorm veranderde top houdt plotselijk op te rooken. (Jav. Cour.)	
1842	Jan. Febr. Maart	einde	Smeroe op *Java*	Sedert de Lemongang ophield, begon hij buitengewone dikke dampwolken te ontlasten. (Jav. Cour.)	93
1842	Jan. — Febr.	30 15	Bromo in Tingger op *Java*	Sedert de Lemongang ophield te rooken, verdween het meer in zijnen krater: deze opende zich op nieuw, ontlastte met groot geweld kolommen van asch, en wierp gloeijende steenen uit. (Jav. Cour.)	94

A. *Aardbevingen*.

N°.	Verschijnselen.	Land en Provincie.	Dag.	Maand.	Jaar.
A. 47	Hevige aardbeving op De opgehevene zee stroomde over de Z. O. kust van *Nias* en verwoestte het dorp *Mego* tot aan den berg Sitolie. Ook bij *Baros* stroomde eene groote golf der zee over het land, doch keerde even plotselijk terug. (Jav. Cour.)	*Nias* en het tegenoverliggend gedeelte der Z. Westkust van *Sumatra* (bij *Tapanoelie*, *Baros*, *Singkel*).	Nacht 5 — 6	Jan.	1843
48*	Aardbeving op Een hevige schok, nadat om 8 uur een onderaardsch geluid gehoord was. *	*Amboina*	18 11¾ u.	Jan.	1843
49*	Aardbeving op Een hevige stoot van N, O. naar Z. W. (Lengte - strekking van het eiland).	*Amboina*	18 mid. 2 uur.	Febr.	1843
50*	Aardbeving op Twee sterke horizontale schokken, die snel op elkander volgen.	*Amboina*	15 's mo. 9¼ u.	Maart	1843
51	Zachte aardbeving te (Was door een onderaardsch geluid vergezeld). (Jav. Cour.)	*Kedirie* op *Java*	15 's av. 9 uur.	Maart	1843
52*	Aardbeving op Een enkele stoot.	*Amboina*	14 's mo. 5 uur.	April	1843
53*	Aardbeving op Eene vrij hevige aardschudding eenige sekonden lang.	*Amboina*	15 's av. 8½ u.	Mei	1843
54*	Aardbeving op Sidderende bevingen van eenige sekonden,	*Amboina*	3 's av. 9½ u.	Aug.	

B. *Uitbarstingen van Vulkanen.*

Jaar.	Maand.	Dag.	Vulkaan.	Verschijnselen.	No.
					B.
1843	Jan.	4	Goentoer op *Java*	barst uit. (Jav. Cour. en N. Gebeurt.)	95
1843	Julij	28 Nacht 11½u.	Gedeh op *Java*	Asch-eruptie. (N. Gebeurt.)	96

A. *Aardbevingen.*

No.	Verschijnselen.	Land en Provincie.	Dag.	Maand.	Jaar.
A.	waarvan de huizen kraakten. Herhaald, om 11¼ en 2uur nachts.				
55*	Aardbeving op Een zachte stoot.	*Amboina*	8 's av. 7½ u.	Aug.	
56*	Aardbeving op Eene sterke, lang aanhoudende, golvenvormige beving, van N. O. naar Z. W.	*Amboina*	16 1½ u.	Sept.	
57*	Aardbeving in Te *Buitenzorg* 2 zachte schokken onmiddelijk op elkander volgend; te *Tjanjor* een hevige verticale stoot.	west *Java*	15 mid. 1½ u.	Febr.	1844

C. *Vulkanische verheffingen en zakkingen.*

No. C.	Verschijning.	Land en plaats.	Dag.	Maand.	Jaar.
1	Op dit eiland, 1½ mijl bewesten den g. Api, verzonk een stuk boschland, beneden den grond tot aan de toppen der boomen.	*Pulo Way*			1820

B. *Uitbarstingen van Vulkanen.*

Jaar.	Maand.	Dag.	Vulkaan.	Verschijnselen.	No. B.
1843	Nov.	25	Goentoer op *Java*	barst uit. (N. Gebeurt.)	97
1843	Oct.	5	Lemongang op *Java*	ondergaat nieuwe hevige uitbarstingen, waarbij vele lava-brokken uitgeslingerd worden. (Jav. Cour. en N. Gebeurt.)	98

D. *Berginstortingen van eenen niet Vulkan. oorsprong.*

Jaar.	Maand.	Dag.	Berg en plaats.	Verschijning.	No. B.
1817	Febr.	27	G. Loewoer in *Cheribon* (distrikt *Gebang*).	Na lange aanhoudende hevige regens, stortte een gedeelte van den bergwand in, en begroef 8 huizen met hunne bewoners.	1*

C. *Vulkanische verheffingen en zakkingen.*

No. C.	Verschijning.	Land en plaats.	Dag.	Maand.	Jaar.
2	Twee rotsen rijzen uit de zee op. (Jav. Cour. en N. Gebeurt.)	In zee aan de zuidkant van het eiland *Gielie Genting* (Z. O. kust van *Madura*).	17	Febr.	1843
3	Met een onderaardsch geluid rees plotselijk een rots uit de zee op, en werd een met bosch bedekt eiland, thans *Pulo Boerong* genoemd. (Francis, *Timor* T. N. I.)	In zee, in de bogt van *Koepang* (Z. W. kust van *Timor*).			1816

N. B. Twee, door Prof. *Reinwardt* tot verheffingen gerekende verschijningen, de eene op *Ternate* en de andere op de Westkust van *Banda* in 1820, zijn, zoo als op eene andere plaats zal bewezen worden, *lava-stroomen*, en van den krater naar beneden gevloeid.

D. *Berginstortingen van eenen niet Vulkan. oorsprong.*

Jaar.	Maand.	Dag.	Berg en plaats.	Verschijning.	No. D.
1817	Maart	5	Berg bij het dorp *Tjitrap* in *Cheribon* (distr. *Telaga*).	Een gedeelte van den bergwand stortte in.	2*
1838	West mousson.		G. Prau in Diëng op *Java*	Een gedeelte van den bergwand stort naar beneden. (Bijdr. Ges. Vulk.).	3
1843	Julij		Tusschen *Radjamandala* en *Bandong* op *Java*	Tegenover den G. Missigiet gleed een gedeelte van den bergwand naar beneden en overdekte den grooten postweg. (Eur. opg.).	4
1844	Aug.	29	In het distrikt *Karang* regentschap *Soekapoera* der Preangerlanden.	Een bergval overdekte 2 dorpen, waarbij vele menschen om het leven komen. Overstroomingen in naburige distrikten laten tot voorafgaande aanhoudende hevige regens besluiten. (Jav. Cour. 1844, 21 September).	5

Aanhang tot het overzigt.

A. 1. Volgens eene oude Javaansche kronijk, opgegeven door *Roorda van Eijsinga* »*Indië*" vol. III. P. T. pag. 475.

A. 2. Bij deze aardbeving was de zee negen voet hooger dan bij de hoogste springvloeden, vernietigde den uit klip-(of koraal-) steenen gebouwden havendam, -- spoelde huizen weg, --

drong in het fort *Nassau*, -- en sleepte een 3500 p. zwaar kanon 36 voet ver met zich voort. Op de reede van *Amboina* werden de schepen meermalen in eene kringvormige beweging, als door eenen draaikolk, rondgedraaid, terwijl de zee reeds op eenen geringen afstand van daar rustig was. (Volgens *Valentijn* l. c.)

A. 22. Deze aardbeving schijnt van *Cheribon* af tot *Bantam*, dus in de geheele westelijke helft van *Java*, waargenomen te zijn; zij verkondigde zich door een onderaardsch geluid,--veroorzaakte de instorting van vele huizen te *Batavia*,-- beschadigde verscheiden gebouwen op *Buitenzorg* en *Cheribon*,--en werd zelfs door schepen op de opene zee, welke de straat *Sunda* nog niet bereikt hadden, gevoeld. (Bat. Verh. l. c.)

B. 40. Volgens eene opgave in *Roorda van Bijsinga's* » *Indië.*" ---

A. 29. In het jaar 1819 hadden ook verschrikkelijke aardbevingen in *Hindostan* plaats, over welke men onder anderen nalezen kan; *L. Ritter*, Erkunde. VII. pag. 1045.

A. 39. De eerste schok werd des nachts om 3 uur gevoeld (1 Novbr. 1835). -- De kaserne in het fort *Victoria* stortte, 58 menschen onder hare puinhoopen begravende in, en een groot gedeelte van de stad werd tevens in puin veranderd, -- de havendam vernietigd en de houten palen uit den bodem gedreven. De bewoners bivouackeerden in de opene lucht. Drie weken lang wil men voor deze aardbeving eenen dikken, met zwaveldampen vermengden! (?) nevel

over *Amboina* waargenomen hebben. (Jav. Cour.)

A. 42. Voortijds, en reeds sedert *Rumphius*, was *Amboina* wegens eene zuivere en gezonde luchtgesteldheid beroemd. Sedert deze aardbevingen echter, die den 1 Novbr. 1835 gevoeld werden en met het einde van 1843 nog niet geheel opgehouden hadden, ontwikkelde zich, onder Europeanen zoowel als onder inboorlingen, eene groote sterfte; en intermitterende koortsen van eenen *typheusen* (bilieuzen) aard begonnen endemisch te heerschen, en houden zelfs nu (einde 1844) nog aan, met een slechts weinig verzacht karakter, een geesel der inwoners te zijn. In de klimatographische gesteldheid van het eiland is niets veranderd, en men heeft dus te vergeefs naar de oorzaken van deze koortsen gezocht. Wij gelooven toch (zie Bijdr. Gesch. Vulkanen, vulkaan *Atetti*,) dat *Amboina* niet alleen van eenen vulkanischen oorsprong is, maar ook werkelijke, nog dampende Solfataren bezit. Dat exhalatien van gaz-soorten in vulkanische landen, en na hevige aardschuddingen ook in niet vulkanische landen, (zoo als b. v. in *Spanje* plaats had), overal uit den bodem kunnen stroomen, zelfs op zoodanige plaatsen, waar deze van geene zigtbare openingen doorboord is, is genoegzaam bekend. Waar deze gaz-soorten in groote hoeveelheid opstegen, heeft men ze nu eens als koolzuur, maar meest als gekoold- en zwavel- waterstof-gaz herkend. Waar zulke

vermengingen langzaam en onmerkbaar uit den bodem dringen, kan hare natuur alleen volgens analogie gegist, haar aanwezen slechts uit de werking herkend worden, welke ze op zoodanige dieren uitoefenen, die, zoo als honden en katten, met uitstekend fijne reuk-organen begiftigd zijn, en die voor het begin van hevige aardbevingen zeer dikwijls onrustig worden en huilen. Bekend is verder, dat door vele nosographen de endemische koortsen in moeras-landen aan het gekoold waterstofgaz toegeschreven worden, hetwelk zich uit de moerassen ontwikkelt. Zoude dit of eene soortgelijk gaz-vermenging, welke onzigtbaar uit den vulkanischen bodem van *Amboina* uitdampt (uitwasemt), nu niet ook de oorzaak van die intermitterende, tijpheuse koortsen kunnen zijn, welke zich aldaar endemisch vertoond hebben, sedert de bodem van *Amboina* door de vele schokken zoo onophoudelijk trilt, en sedert deze bodem door de gedurige dreuningen in zijne zamenvoeging losser, en voor het doordringen van onderaardsche gaz-soorten vatbaarder geworden is? (1) (Dat zulke gedurige trillingen plaats hebben, — zie hier het bewijs:)

A. 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56. Ik heb deze mededeelingen der bijna onophoude-

---

(1) Vergelijk boven A. 39, waar van eenen dikken zwavelachtigen (?) nevel gesproken wordt, welke *Amboina* bedekte.

lijke dreuningen van den grond, waarop *Amboina* ligt, te danken aan den heer 1sten Luit. der Artillerie, ridder der Militaire Willemsorde, *F. H. W. Kuypers*, welk oplettend waarnemer mij ook zeer leerzame narigten over het klimaat van *Amboina* medegedeeld heeft. Van de laatsten zal ik op eene andere plaats gebruik maken, als beschouwende ik de aardbevingen enkel uit vulkanische oorzaken ontsproten en geheel onafhankelijk van atmospherische verschijnselen. — Zulke herhaalde kleine aardbevingen op *Amboina* hebben waarschijnlijk ook vroeger reeds plaats gehad, en hebben nu nog plaats, — maar zijn onopgemerkt gebleven, omdat men hare bekendheid helaas! voor onbelangrijk hield (verkeerdelijk, zoo als ik vermeen genoegzaam aangetoond te hebben). Mogten derhalve toch ook van andere zijden even naauwgezette aanteekeningen, als die van den heer *Kuypers*, gehouden worden! — Deze vele dreuningen der oppervlakte doen tot onafgebrokene bewegingen in den haard der vulkanen beneden het eiland besluiten, waar, schijnt het, gedurige ontvlammingen, chemische verbindingen, oxydatie-processen, of ontploffingen plaats hebben. — Reeds in 1644, in welk jaar de eerste aarbeving op *Amboina* door *Valentijn* vermeld wordt, (maar waarschijnlijk reeds eenen *tien* keer langeren tijd vroeger,) hadden deze bewegingen plaats. — Hoe lang zal deze strijd der elementen beneden, onder het gewelf van *Amboina*, welke zelfs op de

bewoners zijner oppervlakte eenen nadeeligen invloed uitoefent, wel nog duren? -- en waarmede, of *in* welke katastrophe zal hij eindigen? met rust, -- of met instorting van het gewelf, als dit geheel geoxydeerd, of door zure dampen aangegrepen en verweerd, in een zal vallen?

A. 57. Volgens mededeeling van den heer Generaal Majoor *Cleerens*. --- Eenige waarnemers te *Tjanjor* willen daarbij een onderaardsch geluid als van rollende wagens gehoord hebben. (Zeer sterke stormachtige Z.W. winden woeijen om dezen tijd aldaar aanhoudend).

D. 1 en 2. opgegeven door *Roorda van Eijsinga* »*Indië*," volgens niet aangehaalde bronnen. Deze met onregt zoo genoemde *in*stortingen van bergen, bestaan in gedeeltelijke *af*bladeringen en *af*glijdingen der zijde-wanden van bergen, welke oppervlakkig meestal uit lagen van losse en met bosschen begroeide aarde boven de rotsen zamengesteld zijn. Als deze aarde door aanhoudende regens zeer doorweekt wordt, zoo dat het water tot op de rotsen (het *liggende* van de aardlaag) dringt, en de cohaerentie tuschen beiden oplost, zoo kan, (vooral op steile hellingen,) deze laag den druk van op haar rustende bosschen, of haar eigen gewigt niet meer dragen, en glijdt, (volgens de wet der zwaarte,) naar beneden, dikwijls vrij ver van den bergvoet weg, en alles, wat ze in haren loop ontmoet, onder haar puin begravend.



SCHETSEN;

ONTWORPEN OP EENE NIEUWE REIS OVER

JAVA,

VOOR TOPOGRAPHISCHE EN NATUURKUNDIGE NAVORSCHINGEN, AAN HET EINDE VAN HET JAAR 1844;

DOOR

FRANZ JUNGHUHN.

(Met profielen en kaarten).

»Natur hat weder Kern noch Schale,
»Ist alles mit einem male.«

GÖTHE.

SCHETSEN,

ONTWORPEN OP EENE NIEUWE REIS OVER JAVA, VOOR TOPOGRAPHISCHE EN NATUURKUNDIGE NAVORSCHINGEN, AAN HET EINDE VAN HET JAAR 1844; DOOR

FRANZ JUNGHUHN

EEN WOORD VOORAF.

De overtuiging, dat, ter voleindiging van den geheelen opbouw der geologische wetenschappen, nog eenige honderd-duizend daadzaken behooren, aan welker navorsching in alle werelddeelen de natuuronderzoekers nog eenige eeuwen zullen moeten toewijden, vóór zij durven overgaan tot het ontwerpen van eene *zoodanige* aardbeschrijving, die in geen opzigt eene bloote hypothese meer zijn zal; — dat *Java* rijk is aan zoodanige daadzaken; — en dat men, tot de ware beoordeeling der *vulkanen* en den aard hunner werking, slechts eerst uit de grootste verscheidenheid en menigvuldigheid der vormen, de norma of natuurwet erkennen en het toevallige van het wezenlijke of noodzakelijke kan leeren onderscheiden; — dat men daarom *alle* bijzonderheden, *geene* uitgenomen, onderzoeken moet — ja dat het mogelijk is, in den 50sten vulkaan de duidelijke verklaring van een verschijnsel te vinden,

naar welks oplossing men bij alle vroegere te vergeefs zocht, — dit alles had reeds lang bij mij den wensch doen ontstaan, de nog zoo weinig bekende vulkanen van *het oostelijk gedeelte van Java*, waarvan ik ten oosten van *Wilis*, slechts den *Tengger* en *Lamonggang* in 1838 bezocht, eens te onderzoeken.

Deze wensch werd nu eindelijk vervuld, doordien mij door de regering (1 Aug. No 2) wel is waar geene reis- en transport kosten, maar toch vrije post paarden op de groote wegen toegestaan werden. Daar mijne geringe hulpmiddelen geen lang oponthoud veroorloofden, zoo stelde ik mij tot doel mijner reize, die in *drie maanden* moest zijn afgeloopen, voor:

1e. Om het Topograpisch-geologisch verband tusschen de vulkanen van het oostelijk *Java* te onderzoeken.

2e. Den waren toestand der vulkanen, ten opzigte van elkander, door triangulatie en daar, waar zulks mogelijk was, door peilingen van top tot top (of van den rand van den eenen krater tot dien van den anderen) te bepalen.

3e. Klimatographische waarnemingen te doen en hoogten te meten.

Botanische onderzoekingen moesten dus van deze reis uitgesloten blijven, daar ik mij slechts voornam, voorkomende nieuwe of zeer zeldzame planten in aanmerking te nemen, en, in mijne beschrijvingen, slechts mijne aandacht te vestigen op de phijsiognomie der plantenwereld in het algemeen en op zoodanige vegetabilia, welke voor bijzondere plaatsen, hetzij door hun voorkomen in massa, hetzij door hunne merkwaardige gedaante, gekenmerkt zijn. Mijne instrumenten

zijn: een Sextant; een Emalkalder boussole met diopter en visier van Breithaupt; een zak kompas; een pijlkompas met verrekijker; een clinometer; en een waterpas met verrekijkers (Theodolieth); het gebruik van welke laatste voorwerpen ik heb te danken aan de hulpvaardigheid van den Generaal Majoor *van der Wijck*, Directeur der Genie, enz. — Buitendien drie barometers volgens *Fortin* en *Horner* met *wijde* buizen en *glazen* cuvetten, waarin, bij elke proef, het kwikzilverniveau, door hoogere of lagere schroeven, op het vaste nul-punt kan gebragt worden (de eenige soort, welke ik, tot het doen van naauwkeurige waarnemingen, voor bruikbaar acht); een psijchrometer en verscheidene thermometers. Meteorologie en Klimatographie ben ik van plan afzonderlijk te behandelen: bij die gelegenheid zal ik ook van de wijze van het meten der hoogten rekenschap afleggen. — Tot voorloopige beoordeeling der opgegevene hoogten zij hier slechts aangemerkt, dat alle berekeningen gegrond zijn op proeven, die *op het zelfde oogenblik van den dag* (hetzelfde uur en dezelfde minuut), boven en beneden (op den berg en aan het zeestrand), en aan beide plaatsen met *dezelfde* instrumenten, in kort op elkander volgende tijdperken gedaan werden (slechts *deze* manier van rekenen, levert, bij het gebrek aan twee, juist op hetzelfde oogenblik waargenomene proeven, zekere resultaten op). Mijne basis werd, voor het noordelijke te *Probolingo*, voor het zuidelijke te *Poeger* en voor het oostelijke gedeelte te *Banjoewangie* genomen.

Alle aangegevene maten zijn Parijsche voeten en geographische minuten (vier op eene geographische mijl); dus ieder op 5710 voet en grooter dan Engel-

sche mijlen (à 5018 Par.) en nog grooter dan palen (á 4800' Rijnlandsch).

Ik had in den beginne besloten de resultaten van deze reis bij mijne " Bijdragen tot de geschiedenis der vulkanen " in te lasschen, of wel ze, als een vervolg, in denzelfden korten en ras te overzienen vorm als deze bijdragen, zaam te vatten, (welke, hoewel reeds in 1842 voleindigd, door de moeijelijkheid, aan het drukken van zulke werken hier in *Indië* nog altoos verbonden, voor een gedeelte nog altijd als manuscript onder mij berustende zijn): doch ik heb gehoor verleend aan den raad van eenige achtingswaardige vrienden, om mijne aanteekeningen liever, in den vorm van een *reis-verhaal*, mede te deelen, omdat deze manier het grootste gedeelte van het publiek, in welks midden mij mijn leven en werkkring gevoerd hebben, aangenamer zijn zou. Ik rekende het mij tot pligt, dezen wensch te vervullen en beproefde daarom, (hoewel zeer onervaren in deze manier van schrijven), het voorgevallene en op reis beleefde, in eenen verhalenden (en, zoo het zijn kan, onderhoudenden?) stijl voor te dragen.

Ik hield echter mijne schilderingen voor zeer onvolkomen en noemde dezelve daarom »*schetsen*." Daar evenwel de naam het minst tot eene zaak afdoet, en het bij de wetenschap het minst op den *uiterlijken vorm* der voorstelling aankomt, zoo kunnen deze schetsen ook beschouwd worden als een *vervolg van de Topographie en de geschiedenis der vulkanen op* Java, *van af den berg* Kloet *tot aan het oostelijk uiteinde van het eiland*.

De steen- en rotssoorten, die daarin voorkomen, bevinden zich, in meer of minder groote en talrijke exemplaren, in de geognostische verzameling van het Bataviaasch Genootschap. Mijne bepalingen zijn slechts gegrond op de *natuurkundige* kenteekenen der mineralen (structuur, kristalvorming, kleur, soort van breuk, specifieke hardheid, enz.), waarbij niet eens de specifieke *zwaarte* in aanmerking kon genomen worden, omdat deze beschouwing bij het reizen te veel tijd vordert. Niettegenstaande dat, heb ik alle bij het museum ingezondene soorten van namen voorzien, op dat --- natuur vrienden, die zich deze studie aantrekken, de juist- of onjuistheid mijner gevoelens, volgens eigen onderzoek, beoordeelen en weten kunnen, *welke* steensoort ik in deze schetsen met eenen vasten naam bestempeld heb.

Op deze wijze zijn latere verbeteringen mogelijk; ook hoop ik, dat het mij eens mogelijk zal zijn, een onderzoek naar alle (phijsische, orijctognostische en chemische) kenteekenen, als mede eene vergelijkende revisie van alle mineralen te kunnen beginnen, en dat wel, zoodra de verzameling eenen zekeren graad van volkomenheid verkregen heeft, en ten minsten geheel *Java* en al deszelfs vulkanische zoo wel als plutonische gebergten in zich bevat.

Een der bedoelingen van deze mijne reis is, om haar, met de medewerking der Directie van het Bataviaasch Genootschap, deze volkomenheid te bezorgen.

Met dit woord vooraf, geloofde ik deze schetsen bij de afzending der eerste nummers naar *Batavia*, te moeten voorzien. Ik laat ze nu, *zeer* onverschillig omtrent het geschreeuw eener wangunstige kritiek,

rustig van stapel loopen. Zoo zeil dan voort onder een' gunstigen wind! Ofschoon ik mij derzelver gebreken, maar ook tevens mijnen goeden wil bewust ben, vertrouw ik op de regtvaardigheid van het publiek, en schrijf op mijne vlag: » *Magna est veritas et praevalebit.!*"

TOSARIE,

den 9den November 1844. F. JUNGHUHN.

EERSTE SCHETS.

»Wenn ich sechs Hengste zahlen kan
Sind ihre Kräfte nicht die meine?
Ich renne zu, und bin ein rechter Mann,
Als hätt' ich vier und zwanzig Beine."
Göthe, im Faust.

Tjanjor, *den* 7 *Augustus* 1844.

Nog voor dat het gesternte van den dag deszelfs gouden stralen over de kruin van het Megamendoengsche-gebergte had uitgestort, werden er op de Post *Wangon*, boven *Buitenzorg*, vier en twintig versche beenen (namelijk paardenbeenen) in orde gesteld, om de vier raderen, waarop mijn wagen rustte, verder voort te rollen. — Weldra schemerden de drie bovenste toppen van het Buitenzorgsche gebergte (*Salakh*, *Gajak* en *Tjiappoes*) in het morgenrood, terwijl het N. W. voorgebergte van den *Gedeh* (*Tjikoppo-Tjiseroa*) en de geheele tusschenruimte tot aan den *Salakh* toe, nog in de schaduw van de keten des *Megamendoengs* lag (1). Mijn oog rustte nadenkend op dezen top, die sedert 1812 door zoo vele gezanten van de natuurkundige commissie (deels

(1) Indien de hoogte van den eenen berg, die de schaduw geeft, en de afstand van den anderen bekend was, dan zoude het gemakkelijk zijn, volgens den waren tijd van zonsopgang de hoogte van den laatsten te bepalen, indien men slechts het oogenblik waarnam, waarop de top het eerst door de zonnestralen beschenen wordt.

geleerden volgens de meening van anderen, deels volgens hunne eigene meening (1), *Reinwardt*, *van Oort*, *Macklot*, *Müller*, *Korthals*, *Blume* enz. beklommen was, terwijl 50 andere en zelfs merkwaardiger bergen op *Java* nog niet door den voet van eenen enkelen natuurkenner betreden werden. De koele morgenlucht der natuur wekte nieuwe lust tot reizen op, en de schoonheid van haren plantentooisel, wier bosschen, hier nog in diepe schaduw lagen, terwijl van de toppen der palmen daar reeds eenigen in de zon schitterden, deed dien dichterlijken zin, die gevoelige stemming in mij ontstaan, die, in gedurige wederzijdsche werking met de natuur rondom ons het edelste genot bereidt. — Maar niets is er geschikter, om eene, een weinig te hoog gestemde poëzij te matigen, dan een voertuig op *Java*, dat van Javaansche paarden getrokken en door een' Javaanschen koetsier gereden wordt; *buiten* ratelen de wielen en snuiven de paarden, *binnen* rinkinken de duizend blikken dozen en trommels, *voor* klinkt het woedende klappen van den koetsier en *achter* laat een trio van loopers zijn vocaal concert hooren: zijn »ajoo-oh, aijoe, br-, hoei, bur, burr!" - is wel is waar met geene *Sontagsche hart*-roerende, maar toch met eene *oor*-verdoovende muzijk te vergelijken! —

Bij *Pondokh-gedeh* ging de zon op en bescheen aan de eene zijde de Afrikaansche woestenij, namelijk de aanplantingen van conchenille-cactus en aan de andere zijde de schoone dorpsboschaadjes, die zich daar in weelderige groepen verheffen.

(1) Een zeer gewigtig onderscheid.

Maar met welke onverschilligheid beschouwt men, na hier tien jaar te zijn geweest, die schoone gewelven van Ramboetan (Nephelium lappaceum enz.) van Manga en zoo vele andere vruchtboomen, het fijn gevederde, zacht uitgespreid loof der Acacia bigloboaa (peteh) en de majestueus schitterende kruinen van de *Cocos*- en *Pinang*-(areca) palmen, die zich daar boven verheffen en die ons allen zoo zeer in verrukking bragten, toen wij ze voor de eerste maal zagen ? ! —

De magt der gewoonte verstompt alle genot; slechts de uitwerking van tegenstellingen maakt de schoonheid der natuur uit, en de verandering, gedurige afwisseling, moet daarom de specerij zijn, die het gevoel van ons gemoed steeds met nieuwen lust onderhoudt. Op het laatst wenscht men even zoo sterk naar de zaâmgedrongen natuurvormen van het noorden, naar den schralen aanblik eener woestijn, naar een bosch van knobbelige eiken of naar een kersenboogaard, als men vroeger vurig verlangde naar de palmwouden van *Indië*. Daarom, - bloeije de industrie der werktuigkundige ondernemingen, die het reizen gemakkelijk maken! leven de spoorwegen! - en de hemel sterke de veeren van mijn wagen en verleene hare assen slechts half zoo veel kracht, als haar een eerwaardige ouderdom niet kan worden ontkend, ten einde het ten minste tot midden-*Java* te kunnen uithouden.

» Auf dass wir uns in ihr zerstreuen
» Nur darum ist die Welt so gross!"

Mijn koetsier beschouwde, zoodra het licht geworden was, mijne locomotief met een bedenkelijk

gelaat; hij scheen geen groot vereerder van oudheden te zijn, en herinnerde zich een edelmoedig geschenk, dat ik hem vroeger op eene reis naar *Tjanjor* gegeven had, bij welke gelegenheid hij mij twee maal ten onderste boven had gereden. Hartelijk verheugd eene zoo aangename oude kennis weder aan te treffen, beloofde ik hem in plaats van den anders gewonen enkelen nu *twee* gulden (en geen ransel) indien hij mij op deze reis slechts *éénmaal* wou omgooijen.

Bij het passeren van den *Megamendoeng* (eene hoogte van 4620 par. voeten) deed ik de aangename opmerking eener steeds hooger stijgende kultuur en toenemende bevolking, die niet denkbaar is, zonder dat de welvaart des volks gelijktijdig met haar vermeerdert. Daar waar nog voor weinige jaren alles wildernis was, waar slechts rhinocerossen kruisten, daar hebben zich nu geheele huisgezinnen neder gezet, en een wel voorziene warong is op de hoogste passage opgerigt en biedt hare spijzen, koffijwater, en *kwee-kwee* den reiziger aan. Het valt dus ook hier in het oog, dat het aanleggen van goede wegen het eerste bevorderingsmiddel is tot de uitbreiding der kultuur van een land. De Javanen volgen deze wegen, en zetten zich gaarne in hunne nabijheid neder; daarom kunnen nieuwe uitbreidingen, die de toenemende bevolking vordert, het best, door het aanleggen van wegen, naar bestemde plaatsen geleid worden.

Ik reken het overigens onnoodig eene beschrijving te geven dezer veel bezochte passage des *Megamendoengs*, die op *Java* de hoogste is, welke men met

het rijtuig kan overtrekken. De hoogste passages te paard (op blijvende gangbare wegen) zijn: die over het *Di-engsche* gebergte van *Pekalongan* over *Batoer* naar *Wonosobo* (hebbende op de verhevenste punten eene hoogte van 6500 voeten) en over het *Tengger*-gebergte van *Tosarie* naar *Wonosarie* en van *Gobanglaga* naar *Loda-ambo* (hebbende de laatste op de verhevenste punten eene hoogte van 7800 voeten).

In het dal, aan de andere zijde van den bergpas, stroomt, tusschen vulkanische (1) schijven de beek *Tjigoendoel* naar beneden, en scheidt den *Megamendoeng* (als een keten van voorgebergten van den *Panggerangoh*) van den hoogen en vlakkeren voet van den *Gedeh*, waarop verder zuidelijk *Tjipannas* ligt. Aan den regter oever der *Tjigoendoel*, digt beneden de brug, ziet men een' loodregten, graauwen tamelijk gladden muur van ongeveer 40 voeten hoogte, die slechts uit *één* schijf van verharde vulkanische asch (*wadas*, ook *tjadas*, door de Javanen *padas* genoemd) bestaat. Deze, hoewel anders in den omtrek van den *Gedeh* de vulkanische stoffen zeldzaam zijn, vond hier, in deze enge diepte, eene gunstige gelegenheid zich op te hoopen, en spoelde (bij eene vroegere uitbarsting), waarschijnlijk met het water der *Tjigoendoel*, die in de krater-opening ontspringt, als slijk naar beneden.—Wij legden nu, door Tjanjoreesche paarden getrokken, het overige

---

(1) Klompen van eigenelijke trachiet, van pholonieth en van menigvuldige trachiet-lava's, door het water afgerond, zullen wij onder dezen algemeenen naam van »vulkanische schijven" begrijpen.

gedeelte van den weg spoedig af. Deze loopt op geringen afstand van het oostelijk voorgebergte van den *Gedeh*, tot dat hij zich eindelijk met romantische kronkelingen digt voorbij den voet van dit voorgebergte heen wendt. Al de toppen van dit gebergte hebben eenen bijzonderen naam (*G. Pesser*, *Rasamala*, *Tjipannas*, enz.). Het gebergte is echter een geologisch geheel, een lange rij van aan elkander verbondene heuvels, op welker binnenwaartschen voet de zich uitbreidende lavastroomen van den *Gedeh* (het hoogland *Tjipannas*) in eene regte lijn, bijna vlak en slechts weinig hellend, zijn uitgestort. Deze voorgebergten van Javasche vulkanen zijn een verschijnsel, analoog aan de »Erhebungskratern" van *L. von Buch*. Wij kwamen om half vier hier te *Tjanjor* aan.

TWEEDE SCHETS.

»Wir würden weniger irre gehn,
»Sähn wir uns, wie uns andre sehn.«

GÖTHE.

Bandong, *den* 9 *Augustus* 1844.

Den 8sten vroeg ging onze togt oostwaarts verder. De vlakte van *Tjanjor* is de meest verwijderde en zich het verst uitbreidende voet van den kegelvormigen berg *Gedeh*, en helt bijna overal in eene tegen over gestelde rigting af van het middelpunt van dezen vulkaan. De plaatsen zuidwaarts van *Tjanjor* hellen in eene Z. O. lijke rigting tot aan den voet van de noordelijkste keten van het *Jampang-* (*Kentang-*) gebergte, en de plaatsen oostwaarts van *Tjanjor*, waardoor de groote weg loopt, hellen zacht en gelijkmatig naar het oosten toe, tot aan de rivier *Tjisokkan*, die, nadat zij uit het (reeds iets eerder geëindigde) *Kentang*-gebergte te voorschijn is gekomen, van het Z. naar het N., hetgeen nu vlak land is, wegstroomt.

De zoo zachte en gelijkmatige glooijing van deze vlakte, welke van *Tjanjor* (1450 par. zee's hoogte) tot aan den oever der *Tjisokkan* (866) slechts 584 voeten op 8 geographische minuten of 2 geographische mijlen afstands bedraagt, maakt haar voornamelijk zeer geschikt voor rijst-kultuur op sawa's, en wij zien dezelve dan ook werkelijk in groote hoeveelheid, tot hoog aan de helling van den *Gedeh* toe, in deels groene, deels frisch overschaduwde terras-

sen veranderd, waar tusschen, als oasen (of als donkere vlekken op een helgroen en zilveren tapijt) de kleine, naauw begrensde en van gedaante meest ronde vruchtboom-boschjes verstrooid liggen. Hij, die den aanblik van daken en torenspitsen van een Europeesch landschap reeds lang ontwend is, weet niet, dat deze boschjes Javaansche *dorpen* zijn, en dat onder deze gewelven van vruchtboomen, waar boven zich de toppen der cocos-palmen wiegen, duizende tevredene bewoners in hunne hutten leven, wier werktuigen in het bamboezen riet groeijen, waarmede zij hun klein woud omheinen.

Zulke vlakten, die zich aan den voet van kegelvormige bergen naar verschillende rigtingen met volkomene evenredigheid (als hellende vlakken) uitbreiden, zijn zelden op *Java*. Gewoonlijk gaan de langste verlengingen der vulkanen in terrassen over, of de gelijkmatigheid der helling wordt verhinderd door voorgebergten en in den weg liggende heuvels (b. v. zelfs bij de overigens geïsoleerde *Lawoe*), en slechts de voet van weinigen strekt zich, als eene gelijkmatige voortzetting van hunnen eersten loop, van den bovensten top des kegels af aan tot aan de zee toe uit, zoo als dit onder anderen met den zuidelijken voet van den *Merapi* het geval is. De vlakte van *Djocjokarta*, welke door dezen berg gevormd wordt, is daarom ook, hoewel ⅔ lager, met die van *Tjanjor* te vergelijken en waarschijnlijk even als deze zamengesteld uit uitgebreide lavastroomen, welke in hunnen loop geen tegenstand vonden.

Eerst van den regter oever der *Tjisokkan* af wordt het land vlak; de helling van het geheel naar het oos-

ten houdt op; men heeft den voet van den berg verlaten en betreedt nu een vlak golvend terrein, hetwelk zich in tamelijk gelijkvormige hoogten (van 850-870 voeten) 5 palen ver oostwaarts tot *Tjitaroem* uitstrekt en zich dan, aan gindsche zijde der *Tjitaroem*, nog even zoo ver en hoog, als »de vlakte van *Radjamandala*" voortloopt, tot aan de kalk-bergen van *Misigiet*, die het van het meer dan dubbeld zoo hooge plateau van *Bandong* ten oosten scheiden.

De beide rivieren *Tjisokkan* en *Tjitaroem*, loopen bijna evenwijdig met elkander van het Z. naar het N., en vereenigen zich eerst verscheidene palen noordwaarts van den weg verwijderd. Zij hebben zich eene 150 à 250 voeten diepe beddingen gegraven, die ten naaste bij twee maal zoo breed als diep, aan den boven oevers scherp begrensd, en aan de kanten rots- en steenachtig hellend, — kanalen vormen in wier bedding het water (diep beneden de oppervlakte van den grond, en in de verte geheel onzigtbaar) daarheen bruischt. Voor zoo verre deze kloven uitgediept zijn, bestaat het tusschenland tusschenbeiden (en zonder twijfel ook een gedeelte van de naast aanliggende vlakten van *Tjanjor* en *Radjamandala*) uit niets dan uit vulkanisch puin, namelijk uit losse steenbrokken en conglomeraten van de meest verschillende grootte, die zich hier tot eene hoogte van verscheidene honderd voeten opgeworpen hebben, en het eertijds hier aanwezige dal tusschen den voet van den vulkaan bij *Tjanjor* en de kalkbergen van *Radjamandala* tot op deszelfs tegenwoordige hoogte hebben aangevuld.

De met den barometer gemetene diepte van de

Tjieokkan-bedding bedraagt 150', die der *Tjitaroem* 252'; beide bereiken echter den grond van de klompenmassa's niet, want de bodem der bedding bestaat nog uit volkomen gelijke massa's en de eigenlijke hoegrootheid der hoogte blijft derhalve onzeker, even zoo als de steensoort, waar op dezelve rust (waarschijnlijk wel op trachietribben of zamenhangende lavastroomen van den *Gedeh*). Welligt zou men beide kunnen erkennen, indien men den loop der kloof opwaarts altijd vervolgde. Als men de zelfstandigheid der klompen beschouwt, kan het niet twijfelachtig schijnen, dat deze puin-bodem zijnen oorsprong te danken heeft aan de verbrijzelingen of wel uitbarstingen van vulkanen (waarvan er zich genoeg in de nabijheid verheffen, b. v. de *Boerangrang*, de *Gedeh*, de *Patoeha*)- alsmede door zeevloeden, voor dat de koraalbank van *Missigiet* tot deszelfs tegenwoordige hoogte van 2500' verheven was. De klompen bestaan deels uit *trachiet* zonder *hoornblende*, deels uit *trachiet* met groote hoornblende-kristallen, welke in de feldspaathachtige grond-massa van de *trachiet* met glasachtige feldspaath-kristallen verstrooid liggen; deels uit steensoorten, waarin de *hoornblende* zoo zeer de overhand heeft, dat dezelve in zuivere hoornblende-rotsen overgaan; deels uit opgezwollen en in veelsoortige lava-varieteiten veranderde trachiet met grootere of kleinere tusschenruimten. Alle deze afgebroken stukken, die nu eens slechts een paar duim groot zijn, dan meerdere voeten in middellijn hebben, zijn, door gruis, zand en asch van gelijken oorsprong, tot eene *braccie* te zamen gebakken, welke van structuur dan fijner dan

grover, dan zeer los en ligt te verbrokkelen is, dan echter ook eene zekere rotsachtige vastheid verkrijgt. Kanaalsgewijze doorsnijdt de *Tjisokkan* deze *breccie* en heeft enkele stukken daarvan los gespoeld, die (uit duizende kleinere stukken zamengesteld, maar op zichzelven een geheel vormend) als schijven van meer of min ronde gedaante, op de bedding der rivier op elkander gehoopt liggen. Slechts eene 5' hooge aardlaag bedekt deze laag van brokken tusschen beide rivieren. Aan de oevers der *Tjitaroem* zijn (ten minste daar waar zij den weg doorsnijdt) de grootere afgebroken stukken verdwenen, en door een even zoo dikke laag van fijn, naar asch gelijkend, vulkanisch zand vervangen, dat eene geel-bruine, graauwe kleur en eene zekere vastheid heeft, die echter op sommige plaatsen geheel verweerd en in klei veranderd is. Hooger op bemerkt men in deze zand- of aschlaag eenige horizontaal loopende banken van kleine afgeronde trachietschijven, die, op zand rustende en door zand bedekt zijnde, op verschillende tijdstippen afgezet schijnen te zijn, en van 5—10' in grootte afwisselen. In de vlakte van *Radjamandala* echter, waar in zich de regter oever der *Tjitaroem* in den beginne nog even hoog voortzet, treedt aan de inkappingen, welke door den grooten weg op vele plaatsen 25—30' diep gevormd werden, slechts een losse leemgrond te voorschijn, die uit de toevoeging van deze conglomeraten ontstaan schijnt, gewoonlijk roodachtig bruin- dikwijls bolus-rood van kleur is, en die op zijne oppervlakte slechts een 1—2' dikke laag van donker bruinen humus draagt.

Deze kloven der *Tjisokkan* en *Tjitaroem* zijn de

eenige op *Java*, die eenigzins vergeleken kunnen worden met de Sumatrasche plateau-stroomen, b. v. met de *Batang Agam* in de bovenlanden van *Padang* - de *Eik malakkoet*, *Eik goeteh*, de beek *Tobah* in de *Battta* - landen, welke alle in conglomeraat-lagen (b. v. de *Batang Agam* in eene puimsteen-breccie tot op eene diepte van 300') uitgespoeld zijn, en, aan beide zijden scherp afgezet door gelijkmatige, hooge randen, door de hooge vlakten stroomen.

De water massa van den *Tjitaroem* is omstreeks ½ grooter dan die des *Tjisokkans* en, omdat de stroom in *Bandong* vroeger een plateau-stroom was, door vermengde aarddeelen bijna altijd troebel: zij vormt dus een sterk contrast met het heldere water des kleineren *Tjibodas*, die digt bij de overvaart in haar valt. Het verval van den *Tjitaroem* van *Bandong* tot hier is 1460 voeten. Waarschijnlijk is het aan de moeijelijkheid der bewatering (wegens de diepe ligging van de rivier bedding beneden de grond-oppervlakte en door de golfsgewijze oppervlakte van het terrein) toe te schrijven, dat het geheele tusschen-land tusschen den *Tjisokkan* en *Tjitaroem* in eene van menschen, verlatene wildernis bestaat, welke slechts met eene weelderige bosch- en gras- vegetatie bedekt is. *Allang-allang* en *Glaga*-soorten (Imperata Allang, Sorghum tropicum, Saccharum glaga en andere) zijn de hoofd massa dezer planten, waartusschen bamboes-soorten Emblica officinalis Gärtn., het struikachtige Melastoma malabatricum L. en hier en daar eene enkele Colbertia obovata verstrooid liggen, en somtijds kleine boschjes vormen, die, parksgewijze door grasvelden van elkander gescheiden, met *rottang* en andere

kleine palmsoorten doorvlochten, zelden echter door eene grootere en digter bebladerde *Ficus* en andere boomen beschaduwd zijn. In scherpe tegenstelling staan deze *gras- en bosch steppen* der wildernissen met de schaduwrijke en vochtige hooge bosschen. Zij zijn moeijelijker dan deze te doordringen, gloeijend heet, en een geliefkoosd verblijf van herten, zwijnen en tijgers.

Het oponthoud, bij het overvaren der beide rivieren, waarvan slechts de *Tjisokkan* eene brug van balken heeft, en het langzame optrekken van het rijtuig door karbouwen aan de steile oevers, gaf ons tijd genoeg, om navorschingen en waarnemingen te doen. Van de post *Radjamandala*, aan den regter oever der *Tjitaroem* echter af, vlogen wij als het ware door zes snuivende paarden getrokken, weder door de schoone vlakte van *Radjamandala*, welke slechts langzaam stijgt en daalt en die hier met indigo, daar met thee beplant is; tot dat zich aan de grenzen van het plateau van *Bandong*, waar de weg naar de kalk-bergen rijst, weder een nieuw vierspan van die geduldige gasten aan ons voorstelde, die de uitdrukking van domheid en phlegma zoo veel beteekenend met zich voeren, maar toch, door hunne zoölogische *karakters*, duidelijk van hunne Javaansche voerlieden (eene varieteit van homo *sapiens L.*) onderscheiden zijn --- ik meen den buffel. Terwijl zij langzaam maar zeker het rijtuig voort trokken, hadden wij weder tijd genoeg, om de gesteldheid der kalkrotsen te onderzoeken, en tevens om aan den voet des bergs *Tjigoentoe* naast de beek *Tjibogo*, ½ paal beneden, namelijk westwaarts van

de post *Tjisito* (tegen over de kalk-pilaar *G. Pandjanna*), eenige op oude kalk-formatie rustende koraalbanken, met vele afdruksels van *Terebratels* en andere schelpen, kennen te leeren. Schilderachtig verheffen zich links, namelijk noordwaarts van den weg, die in zigzag tot aan de bergpas oploopt, de kalk-toppen *Pandjanna*, *Missigiet* en *Karangparanten* glinsteren op onderscheidene plaatsen en krijtwit door het groene bosch te voorschijn. Een vierde top, uit niets dan kubieke stukken op elkander gehoopt, *G. Hawoe* genoemd, verheft zich als naakte kalkrots, meer naar voren zuidwaarts van den weg, die, aan den voet van dien top, zijne grootste hoogte van 2367′, bereikt heeft, en die nu, van dit punt te beginnen, langs den noordelijken voet van den verlengden wand van den *Hawoe*, gedurig maar zacht afhellend ons in de vlakte van *Bandong* voert. Al meer en meer ontvouwt zich deze vlakte voor het oog des reizigers, en hare blaauwe grensgebergten, waar in de eene vulkanische kruin aan de andere grenst, komen duidelijker voor den dag. Glinsterende waterspiegels van kleine meeren, die de kunst, door het aanleggen van een dijk, tot eene waterleiding vormde, lagchen u links uit de diepte tusschen groene heuvelen toe, en wel bebouwde vlakten, met rijstvelden, vlekken en dorpen bezaaid, treden voor uwe blikken.

Ik heb de kalkbergen van *Radjamandala* en het plateau van *Bandong* in 't algemeen met deszelfs bergketen, en die het (slechts op *eene* plaats door de *Tjitaroem* doorbroken) in een kring omgeven, reeds in 1840 en 1843 tot het voorwerp mijner meer

uitvoerige navorschingen gemaakt, waarvan ik de resultaten in mijne algemeene physische beschrijving van *Java* heb ingelascht. Zonder mij dus daarover langer op te houden, beveel ik dit schoone plateau, het grootste op *Java*, ja het eenige op deze hoogte, waarin zich, zoo als in de Preanger regentschappen in 't algemeen meer de Sumatrasche type van hooglanden dan de Javaansche van laagten en geïsoleerde kegelbergen heeft ontwikkeld, der beschouwing van reizigers aan, die hier, zoowel in een meteorologisch als botanisch en geologisch opzigt, rijke stof tot opmerkingen vinden zullen.

Ten 2 ure kwam ik in het volkrijke maar stille liefelijke *Bandong* aan, en maakte aanstalten, om, vóór mijne reis naar *Oost-Java*, nog eenige plaatsen in de meer afgelegene gedeelten van de Preanger-Regentschappen te bezoeken, (werwaarts ik mij op vroegere reizen niet had kunnen begeven), — maar boven al, om den beroemden goenong *Goentoer* nog eens een bezoek te brengen.

Zoo wel van de zijde van den heer *Nagel* (1), assis-

---

(1) De bij uitstek hulpvaardige, gastvrije en welwillende wijze, waarop de, wegens de koffijkultuur en het ontginnen van *Bandong* in het algemeen, zoo verdienstelijke heer *Nagel*, in 1840 zoowel als 1842, bijna jaren lang, onvermoeid mijne navorschingen bevorderde, ben ik bereids in mijne « Beschrijving der Preanger-Regentschappen" dankbaar indachtig geweest. Deze « beschrijving" is, als een gedeelte mijner « algemeene Natuur en Aardrijkskundige beschrijving van *Java* ", voor een deel der verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap be-

tent Resident van *Bandong*, als ook van den heer Generaal *Cleerens*, den Resident der Preanger-Regentschappen, ondervond ik de meeste ondersteuning om mijne voornemens ten uitvoer te brengen; de laatste had mij van brieven voor de *Regenten* voorzien. . .

. . . .

. . . .

. . . .

(*Vervolg hierna.*)

---

stemd. 't Zij mij ook vergund, den waardigen Generaal *Cleerens*, die zoo menigen krijgs-storm in *Indië* aanschouwde, mijnen dank voor zijne welwillende, der wetenschap bevorderlijke gezindheden toe te brengen.

MENGELINGEN.

UITSTAPJE

NAAR DEN BERG *TALANG*, EIGENLIJK GENAAMD *SOELASSIE*, TER WESTKUST VAN *SUMATRA*, IN DE MAAND OCTOBER 1843.

Solok, de hoofdkampong der XIII Kotta's, is in eene met heuvelen en hoogten doorsneden vallei gelegen, en rondom door vrij hoog gebergte omgeven, van hetwelk de in eene zuidelijke rigting circa 25 palen van daar gelegene *Soelassie*, in de wandeling doorgaans *Talang* genoemd, zoo door deszelfs hoogte als vulkanischen aard de voornaamste uitmaakt.

Van den grooten weg verwijderd, houdt aldaar, schaars door kameraden of vreemdelingen bezocht, het regterhalf 1ste Bataillon Infanterie garnizoen, verstoken van afwisselingen na den afloop der gewone dagelijksche dienst, een vrij eentoonig plantenleven leidende, zoowel door den weinigen omgang met de beschaafde wereld en het gemis aan onderhoudende lectuur, als dewijl het van uitlokkende wandelwegen verstoken is, daar deze allen de onaangename eigenschap bezitten, dat men steeds langs denzelfden weg terug moet.

Des niettegenstaande is het eene gewoonte geworden ook daarvan, zoo als ze zijn, gebruik te maken, en in den laten namiddag door uitgestrekte wandelingen ligchaam en geest eenige ontspanning te bezorgen, te meer noodzakelijk, naar mate de hitte, gedurende een groot gedeelte van den dag, ons lusteloos en vadsig maakt.

Op eene dier wandelwegen, die naar *Mosara Pannij* leidt, hadden wij nu en dan gelegenheid, van den top eens vrij hoogen heuvels, bij helder weder, rookkolommen uit den *Soelassie* te zien opstijgen, hetwelk bij verscheiden onzer meermalen den wensch deed geboren worden dien berg te beklimmen, ten einde plaatselijk deszelfs werking te kunnen gade slaan. Maar wij waren genoodzaakt dit verlangen te onderdrukken om het volstrekt gemis van de daartoe noodige hulpmiddelen, en doordien de landstreek en bevolking aan den voet van den berg minder bekend zijn. Aangenaam werden wij dierhalve verrast, toen wij op zekeren avond eenige oogenblikken ten huize van den Heer VAN DER VEN, controleur belast met het civiel gezag, doorbrengende, ons door hem het voorstel hoorden doen, van in zijn gezelschap dit lang gewenschte togtje te ondernemen, hetwelk door velen met blijdschap aangenomen werd en waartoe ons het noodige verlof, den volgenden dag, door onzen chef gereedelijk werd toegestaan, terwijl, door de welwillende te gemoetkoming onzer achterblijvende kameraden, niet de minste verhindering aan de dienst werd toegebragt.

Zoo gezegd zoo gedaan; ieder onzer bragt het zijne bij om gedurende de reis den inwendigen mensch te versterken, terwijl de Heer VAN DER VEN de zorg op zich had genomen, om zoo veel mogelijk voor de noodige gemakken en het transport der bagage te zorgen. Toen een en ander in gereedheid was, werd het daags voor ons vertrek gedeeltelijk verzonden, zoo dat wij den daarop volgenden mor-

gen, zaturdag den 21sten October, met het aanbreken des dageraads konden vertrekken.

Wij bevonden ons dan ook des morgens ten 5½ ure reisvaardig op de aangewezene vergaderplaats voor de woning des Heeren VAN DER VEN, die, van zijne zijde, ons reeds wachtende, spoedig zijnen viervoet had bestegen, waarna het vrolijk en opgeruimd stapvoets voorwaarts ging.

Ten getale van zes personen zijnde, mogten wij hopen een paar genoegelijke dagen te zullen doorbrengen, waarvan de boert en kwinkslagen, die al spoedig na ons afrijden begonnen, tot voorloopers strekken konden. Na, langs eenen meer en meer opwaarts loopenden weg, door woest kreupelgewas een goed uur te zijn voortgereden, bereikten wij ten ruim 7 ure *Moeara Panny*. Op de hoogte, waar zich nog kortelings eene nu ontruimde, versterkte benting bevond, stegen wij af om eenige oogenblikken te verpoozen, ten einde in den helderen glans der heerlijk rijzende zon het omliggend land in oogenschouw te nemen.

Genoegelijk en verrukkend was dit gezigt; heinde en ver vertoonde zich de grond, in eene afwisselende gedaante, hier door woeste heuvels als bezaaid, langs welke de groene alhoewel betrekkelijk weinige sawavelden, met hunne welig opschietende rijsthalmen gelegen waren; en daar weder door kreupelbosschen omzoomd, uit welke het gekweel van eene menigte vogelen wijd en zijd weêrgalmde; terwijl aan den voet des heuvels, waarop wij stonden, een murmelend riviertje in bevallige bogten voorwaarts kronkelde, tusschen rijen van welig groeijende palmboomen, wier veelzijdige takken eene zachte schaduw over het water heen wierpen. In het verschiet deden zich verschillende kampongs, aan het met den verrekijker gewapend oog voor, van welke de kampong *Kenaris* oostwaarts lag en in eene zuidelijke rigting *kotta Anauw*, waarheenen onze weg liep en meer westelijk *Tana Sirah*, *Padang Dammar* en

Tjoepa. Na een kwart uurtje toevens ging het weder voorwaarts tot aan de evengenoemde *kotta Anauw*, waar wij ten 8½ ure aankwamen en door den heer VAN DER VEN uitgenoodigd werden, in de woning van het Lara's hoofd, een gereed gemaakt ontbijt te gebruiken, ten gevolge waarvan wij onze paarden aan de zorg van eenige bedienden overgaven, om van zijn gul aanbod gebruik te maken.

Een gunstig denkbeeld van de bewoners van dit oord gaf ons al dadelijk de menigte rondom liggende bebouwde sawa's, door de natuur en het beleid der bevolking amphitheatersgewijze aangelegd, met de kunstig daar henen gevoerde leidingen van het bergwaarts afstroomend water, dat, aan weêrszijden van den landweg en langs genoemde leidingen, als zoo vele kleine watervallen, met een onophoudelijk geruisch naar beneden stroomt, en, na de omliggende velden besproeid te hebben, verder benedenwaarts zich in de Soloksche rivier stort. Ten zuiden van *Solok* gelegen mag *kotta Anauw* vrij op 400 voeten hooger dan deze plaats geschat, en zij zelve als eene der schoonste, welvarendste en meest bevolkte dorpen der XIII Kotta's aangemerkt worden. Wij vonden de huizen voor den inlander zeer fraai en doelmatig gebouwd en verscheidenen derzelve, tot onze niet geringe verwondering, van pannen daken voorzien. Ook de temperatuur was veel koeler dan die der vlakker gelegene landstreken, want, terwijl men gewoonlijk om dezen tijd te *Solok* 76 à 80° warmte heeft, teekende Fahrenheit's thermometer alhier 70°.

Des morgens niet ontbeten hebbende, lieten wij ons het gereed staand dejeuner dinatoir regt goed smaken, daartoe door den reeds afgelegden rid opgewekt; terwijl nu en dan een glas st. Julien de spijsverteering bevorderde, en wij ons daarna, onder het roken eener Manilla sigaar, op de Oostersche wijze op matjes ter neder vleiden en gedurende een half uur aan het *dolce far niente* van *Italië* overgaven.

Ofschoon alles ons noopte, hier nog eenigen tijd te blijven, maakten wij ons echter gereed een uur later weder te vertrekken, en werd onze reis voortgezet. Doch naauwelijks een kwartier uurs voort gereden zijnde, werden wij door een diep ravijn gestuit, welks smalle met steenen bezaaide weg te gevaarlijk was, om te paard aftestijgen, zoo dat wij genoodzaakt werden onze paarden aan de hand naar beneden te leiden. Hier bragt een bamboezenbrug zonder leuning ons over een snelvlietend stroomtje: van daar klommen wij, langs eene nog moeijelijker steile helling, wederom naar boven, waar ons tot belooning voor deze kleine moeite het ontzagverwekkendst gezigt verbeidde.—Aan de regter zijde van den nu te volgen, schaars door den Europeër bezochten weg, bevond zich een ravijn van eene huiveringwekkende diepte, die op den aanblik den boezem onwillekeurig sneller kloppen doet; achter ons de naauwelijks verlatene diepte; in de verte de *Soelassie* met de zich daaruit ontlastende rookwolken; overal de heerlijkste schakeringen: het geheel was het penseel van eenen schilder volkomen waardig.

Zoo reden wij dan ook, na deze trotsche tooneelen bewonderd en met eerbied voor de scheppende Almagt te hebben aangestaard, eenige oogenblikken stilzwijgend voorwaarts, tot wij omstreeks 11 ure de tot *kotta Anauw* behoorende kampong *Batoe Banjak* passeerden, waar wij mede voor eenige oogenblikken afstapten.—

Teregt heeft men deze kampong aldus genoemd, want de menigte trachyt- en kalksteenen, die den weg naar boven bedekken, ja als het ware versperren, maken haar denzelven volkomen waardig.— Wij waren spoedig door een gedeelte der inwoners omringd, wier vriendelijke voorkomendheid, bij de bekende stroefheid der Maleische bevolking dezer kust, een ongewoon doch welkom gezigt was, en welke zich beijverden ons, door het aanbieden van jonge

klappernoten, hunne vriendschap (te toonen. Na daarvan eene verfrisschende teug gedronken te hebben, ging het weder voorwaarts naar *Batoe Bedjandjang*, omstreeks 1½ uur verder aan den voet van den *Soelassie* gelegen, waar wij ons nachtverblijf moesten houden.

Zonder andere hindernissen dan het moeijelijke van het terrein, bereikten wij eindelijk omstreeks 2½ ure onze voorloopige verblijfplaats, waar het eerst voor eene goede stalling der paarden gezorgd werd: ter goeder ure hadden wij dit plaatsje bereikt, daar de sinds eenigen tijd betrokken lucht zich in eenen digten regen oploste. Om het hier zoo gemakkelijk mogelijk te hebben, maakten wij ons, op Oostersche wijze, » regt lekker", door van de mede gebragte sarongs en kabaijen gebruik te maken, waarna een kop koffij, als voorbode van een in gereedheid gebragt wordend diner, genuttigd werd; terwijl wij inmiddels (in de woning van het Lara's hoofd onzen intrek genomen hebbende) in onze mantels gewikkeld op de zindelijke matjes, waarmede de vloer bedekt was, in afwachting daarvan, eenige rust namen, die, na eenen vermoeijenden rid van bijna 6 uren, hoogst welkom was.

Van eenige der inwoners vernomen hebbende, dat een half uurtje bergwaarts zich verscheidene warme bronnen bevonden, rigtten wij onze schreden derwaarts, en vonden er werkelijk vier van meer of minder grooten omvang en wier water redelijk heet bleek te zijn, terwijl wij door deszelfs helderheid den, naar gissing, 11 à 12 voet diepen bodem, met zijne witte zandbedding, volkomen zien konden. De smaak van het water was zuurachtig bitter, hetgeen ons deed veronderstellen, dat zich vele salpeter- en zwaveldeelen opgelost in hetzelve bevonden, hetwelk door den vulkanischen aard van den berg zelven bevestigd wordt. De weder aanwakkerende regen drong ons intusschen, instede van onze wandeling nog een eind wegs

verder uit te strekken, huiswaarts te keeren. De temperatuur was hier s'avonds ten 6 ure 68° Fahr.

Wij hielden ons nu onledig met het in gereedheid brengen der plunje voor den volgenden morgen, waarbij een stok voor ieder niet vergeten werd, terwijl wij al spoedig ons aan *Morpheus* armen overgaven. Den volgenden dag vroegtijdig marschvaardig zijnde, begonnen wij, onder de niet zeer aangename voorteekenen van nevel en motregen, ten ruim 5 ure onze pelgrimsadje naar boven, teekenende Fahrenheit's thermometer 66°. Langzaam begonnen, kwamen wij reeds na een kwartier uurs aan een bergrug van ongeveer 900 voeten hoogte, welks beklimming vrij moeijelijk ging en ons, op deszelfs kruin gekomen, eenige oogenblikken deed verpozen. Over een hellend plat beklommen wij nu nog twee diergelijke bergruggen, beiden op 300 à 400 voeten geschat. Van daar ging het eenige oogenblikken over eene met boschgewas en boomen rijk bezaaide vlakte, aan wier einde een hoogte van ruim 11 of 1200 voeten op ons wachtte. Alvorens tot deze klimpartij over te gaan, werd er eene kleine halte gehouden, de breede stroohoed, in de frissche morgenlucht onnoodig, aan eenen bediende overgegeven, en met frisschen tred de hoogte bestegen; tot wij eindelijk het zich op den kruin bevindend heuvelachtige plateau bereikt hadden, waarop zich ter zijde een aan het gisten zijnde vulkanische oven bevond, uit welken eene sterke zwavelreuk opwaarts steeg. Tot op verscheidene voeten afstand was de grond warm, en bestond uit eene vermenging van zwavelaarde en kalkdeelen, zoo dat en dit en de zich uit verschillende aardspleten verheffende rookwolkjes, het blijkbaarst bewijs van den vulkanischen aard van den berg opleveren. Na eenige oogenblikken met de beschouwing hiervan te hebben doorgebragt stapten wij verder, zeer in onze schik, dat intusschen de nevel opgetrokken

was en de regen ophield, welke laatste, alhoewel niet hevig genoeg gevallen zijnde om ons de bestijging te vermoeijelijken, echter het lastigst was. Het plateau overschreden zijnde, hadden wij eenige voeten af te dalen, tot aan eene sleuf, waar de overgang, uit eenen grooten dwars daarover liggenden boomstam bestaande, zeer moeijelijk was en waarna een voortdurend stijgen begon, langs een' met bosch- en struikgewas bezetten grond, dat eerst op het hoogste toppunt eindigde.

Omstreeks 11 ure waren wij, na nu en dan eenigen tijd gerust te hebben, zoo ver genaderd, dat de hoogste toppen des bergs circa 300 voeten boven ons zigtbaar waren; en, ofschoon reeds ettelijke schreden lager eene sterke zwavellucht ons de nabijheid des kraters en het einde der reis had doen vermoeden, zoo liet zich eerst hier de uitwerking des kraters meer bepaald waarnemen. Door de vroeger uitgeworpen lava was, zoo ver men rondom zich konde zien, alle vegetatie vernietigd, het geboomte en struikgewas vergaan of gedeeltelijk in blokken houtskolen veranderd. Hoe moede ook de reeds afgelegde weg ons allen gemaakt had, hadden wij, door dit gezigt opgewekt, spoedig dezen afstand afgelegd, tot aan eene, door beide bergtoppen ter wederzijde bepaalde, kloof, aan welker einde de krater zich in alle zijne ontzag verwekkende grootheid vertoonde. — Bijna op hetzelfde oogenblik waren wij gezamenlijk de kloof ingetreden en zagen wij den krater zijne vernielende kracht ten toon spreiden.

Groot en majestueus was dit tooneel: met eene ongekende verbazing zagen wij op het heerlijke schouwspel neder. Voor ons een naar gissing 90 voeten in den omtrek groot plateau, aan welks einde naar het westen een uitgewerkte krater de sinds eeuwen bestaande vulkanische kracht des bergs bevestigde, en verder op,

in dezelfde rigting, als de ontlokene spruit des ouden, de werkende krater, met eene zee van vlammen en rookwolken omgeven; ter regter- en linkerzijde van ons de twee evengenoemde bergtoppen, welker woest en bar gezigt het schoonste kontrast vormde met den hoog gelen tint des bergrugs, aan welks rand zich de krater bevond; terwijl de sombere stilte, welke over zijne oppervlakte heerschte, alleen afgebroken door het onderaardsche gedruisch der zich in haren schoot bevindende vuurovens, zijns ondanks ook op den bezoeker dezer oorden terugwerkt.

Het gevoel, dat ons bij dezen aanblik doortintelde, in zijn geheel te beschrijven, laat ik gaarne aan hen over op wier meerdere kennis, datgene wat reeds meermalen is ondervonden, eenen minder sterken indruk maakt, dan het geval was met ons, die voor de eerste maal een zoodanig schouwspel voor oogen hadden; - doch met mij zal hij instemmen, dat men zijne aardsche nietigheid in volle mate gevoelt, bij den aanblik van zulke trotsche natuurtoonelen, die de onwraakbaarste bewijzen voor het bestaan eener scheppende Almagt opleveren.

Na eenige oogenblikken een en ander met bewondering te hebben aangestaard, traden wij behoedzaam nader, tot op eenige voeten afstands des ouden kraters, welks bedding wij als toen ter diepte van 250 à 300 voet gedeeltelijk konden ontwaren. Doch, wegens den overhangenden rand bevreesd digter te naderen, rigtten wij onze schreden naar het zuidelijke berggevaarte, door welks steile wanden de krater aan de eene zijde is ingesloten. Het werd niet zonder eenige vrees voor het vallen en afbrokkelen der gedeeltelijk losliggende steenen door ons beklommen: van deszelfs top konden wij de diepte en den omvang van den krater in zijne geheele uitgestrektheid onderscheiden. - Was de eerste aanblik van het geheel indrukwekkend,

vreeslijk somber was het gezigt van dit standpunt beschouwd. Wij konden nu opmerken, hoe zeer onze voorzigtigheid ons te stade was gekomen, daar wij, beneden tot aan deszelfs rand naderende, onfeilbaar in de diepte zouden ter neder gestort zijn, aangezien een daarop geworpen steen eene niet geringe massa van die zijde losrukte, welker val door de eentoonige echo des bergs herhaaldelijk werd teruggekaatst. - Van dezen top gerekend, kan de diepte gerust op 600 voeten en de omvang op ruim 80 voeten middellijns geschat worden. Een naar beneden geworpen steen had 24 seconden noodig om de bedding te bereiken.

Zuidwestwaarts, omtrent 400 voeten beneden dezen top, bevindt zich de werkende krater, aan de westzijde van eenen steilen wand omgeven, door welken een gedeelte der lava zich in een daarachter liggend zwavelmeer ontlast. Aan de zuidzijde wordt hij door eenen hellenden rug bepaald, welke in een onafzienbare glooijende diepte uitloopt, uit welker spleten zich, zoo ver het oog reiken kon, onophoudelijk rookwolkjes ontlasten, als zoo vele bewijzen dat hare ingewanden ook daar werkzaam vuur bevatten.

Hoe grootsch ook het eerste gezigt bij het binnentreden der kloof was, de geheele omvang van den *Soelassie* liet zich eerst nu in zijne onderscheidene rigtingen gadeslaan en opnemen. - Onbeperkt tuurde ons oog in het ruime verschiet neder, en verloor zich het gezigt in de ver verwijderde nevelen, die door den bewolkten hemel het beneden liggend gedeelte omhulden. - Het gezigt op het evengenoemd meertje was allerprachtigst, terwijl aan de binnenzijde heinde en ver de uitgeworpene lava den grond bedekte.

Ten einde dit alles meer van nabij te zien, moesten wij langs den zuidoostelijken bergwand, op welks top wij ons

nog steeds bevonden, naar beneden in den krater nederdalen, hetwelk op handen en voeten, met behulp van hier en daar uitstekende rotsklompen, gelukkig door allen ten uitvoer gebragt werd. Hier konden wij hoorbaar zijne werking waarnemen, doch het onderaardsche gedruisch, niet ongelijk aan de raderbewegingen van een aantal stoomschepen in het water, de uit verschillende openingen met kracht voortgestuwde rookwolken en de zich daaruit een weg banende lavastroomen, noopten ons zeer behoedzaam te zijn; wij vonden verscheiden hoofdgroeven en luchtgaten, uit welke meer bepaald zich de lava ontlastte en welke als de hoofdorganen der werking kunnen aangenomen worden. De grootste derzelve, van een bogtig ovale gedaante, zal omstreeks 6 voeten diameter gehad hebben; de walm der wolken van lava en de gloeijende hitte, die uit dezelve opwaarts steeg, verhinderde ons echter het inwendige van digte bij gade te slaan. Hier had den Heer VAN DER VEN bijna een vreesselijk ongeluk getroffen, want, zich te digt achter eene dezer openingen gewaagd hebbende, zonk de heete lava onder zijne voeten weg, doch stuitte gelukkig op vastere bestanddeelen, hetwelk hem tijd gaf, zich met hazen-snelheid te verwijderen, zoodat wij gelukkig met de schrik vrijkwamen. Door de warmte was het evenwel niet mogelijk, lang in den krater te vertoeven, welken wij dierhalve spoedig verlieten, om het zwavelmeertje te bezoeken, waartoe wij ons eenen weg door de lava baanden, met behulp van stokken, om ons voor mogelijke ongelukken te beveiligen. Hetzelve heeft nagenoeg 150 voeten diameter, eenen eironden vorm, en bevindt zich 40 voeten beneden den rug, welken wij, den krater verlatende, bestegen hadden. Drie der onzen, de kapitein der infanterie KERN, de Heeren VAN DER VEN en POHLMANN, daalden, langs eenen bijna 20 voeten steilregten wand, tot aan het opborre-

lend water neder, met de eene hand zich aan eenige kloven vasthoudende, terwijl zij met een lepel in de andere hand eenig water schepten, hetwelk kokend heet was. Reeds na eenige oogenblikken toevens waren zij genoodzaakt weder opwaarts te stijgen, daar de sterke zwavelreuk hunne ademhaling beklemde en de longen pijnlijk aandeed. Uit verschillende openingen aan de kraterzijde verhieven zich gloeijende kolommen van zwavelstoom, die met eene rustelooze vaart zich eenen weg baanden, om met een donderend geweld in het meer neder te storten.

Uit verschillende spleten en groeven welt, langs geheel deze glooijing, eene menigte van vloeibare zwavel op, zich mede in het meertje vereenigende. Voor het oog vertoont zich het water in eene grijsachtige witte kleur, doch bij de minste beroering neemt het eenen hoog gelen tint aan, als een bewijs der vele zwavel, welke op de bedding is verzameld. Nu was het voornaamste door ons gezien en opgenomen, want de met regen bezwangerde lucht, liet ons het gezigt niet toe van dat gedeelte der kust, wat bij een helderen hemel van den top zigtbaar zijn moest. Wij keerden dierhalve, in de hoop den volgenden morgen eene betere weêrsgesteldheid aan te treffen, met geschroeide zolen naar het plateau terug, van waar wij ons onderzoek hadden begonnen. Inmiddels waren eenige koelies van onze bedienden, vergezeld van de bagage, aangekomen. Wij trachtten ons nu een behoorlijk nachtverblijf te vervaardigen. De regen, die zich intusschen met groote droppelen uit de wolken begon te ontlasten en al heviger en heviger werd, met de daarop volgende koude, maakte deze taak zeer moeijelijk, daar en koelies en bedienden hier en daar eene schuilplaats zochten en slechts met groote moeite enkelen hunner konden bewogen worden, daartoe de behulpzame hand te bieden;

zoodat wij verpligt waren, ten einde niet aan de guurheid van het weder onder het blootе firmament bloot gesteld te zijn, zelve handen aan het werk te slaan. Na lang sukkelens gelukte het ons dan ook, tot onze groote blijdschap, daar de zich meer en meer op elkander pakkende wolken en het aanzien des luchtzwerks eenen stormachtigen guren nacht voorspelden.

Onze legerplaats aldus bereid hebbende, trachtten wij van eenig medegebragt hout vuur aantemaken, hetwelk echter, als door de regen bevochtigd, ondoenlijk scheen; spoedig ook waren wij daarbij nog genoodzaakt elders eene schuilplaats te zoeken, daar het water door de lagere ligging van den grond, waarop de tent was geplaatst, denzelven ras was ingedrongen en het op den bodem liggend rijs had doorweekt. Wij vonden deze toevlugt gelukkig onder eenen ontzaggelijken overhellenden rotsklomp, welligt in vroeger tijden door den ouden krater aan het eind der vlakte, waarop wij gelegerd waren, ter neder geworpen, waar wij door deszelfs ligging momentaneel voor regen en wind beschutting vonden, doch waar wij vreesden, bij het aanhouden daar van, eenen hoogst onaangenamen nacht, in eene gedwongene houding, te zullen moeten doorbrengen. Gelukkig hield de regen omstreeks 5 ure op, waardoor wij onze ongemakkelijke schuilplaats konden verlaten. Toen groeven wij, met behulp van eenige puntige stokken, eene smalle waterleiding rondom de ondergeloopene tent, waardoor het water eenen uitweg vond, terwijl wij ons voor eene hernieuwde bevochtiging vrijwaarden, door het bedekken van den grond met ruwe bergsteenen, zoo regelmatig als de omstandigheden toelieten. Verkleumd en huiverende van koude, deden wij daarna alle moeite, om eenig vuur te verkrijgen, waarin wij eindelijk, na lang en vruchteloos pogen, met behulp van een menigte kaarsvet en zwavel

slagen mogten. Oogenblikkelijk werd in eene medegebragte ketel eene goede hoeveelheid koffij in gereedheid gebragt, hetgeen den inwendigen mensch buitengemeen verfrischte; zoodat wij, gezellig op onze matjes ter neder gevleid, gerust den naderenden nacht te gemoet zagen, en eene in aantogt zijnde schotel rijst met vreugd verbeidden, waarna een glas punsch tot verwarming heerlijk te stade kwam. Tegen 9 of 10 ure des avonds, toen wij op de harde legerplaatsen, in onze mantels gewikkeld, eene kortstondige rust dachten te genieten, wakkerde de wind weder aan, begon de regen al heviger en heviger tegen het doek onzer tent aan te slaan, en werd het bewolkte luchtzwerk bij tusschenpozen door schitterende bliksemstralen verlicht, door felle donderslagen achtervolgd. Tot driemaal toe werden de zoo goed mogelijk vastgesjorde zeilen van hunne stangen weggeslagen, en wij door de snerpende koude en regenvlagen uit de halve sluimering, waarin wij gezonken lagen, opgewekt, terwijl de brandende lantaren inmiddels daardoor uitgebluscht was. Na lang tobbens en zwoegens, mogt het dan toch eindelijk onze vereende pogingen gelukken, de bij het licht der bliksemstralen teruggevondene zeilen zoodanig te bevestigen, dat ze, ondanks den later tot eenen storm overgeganen wind, verder vastgehecht bleven. Geen wonder dat wij eindelijk met vreugde de eerste schemering des dageraads zagen aanbreken. Voor dat den vorigen avond de duisternis gevallen was, hadden wij de temperatuur opgenomen, over den waterspiegel eener ten dien einde gegravene put en was dezelve als toen 51°.

De thermometer hadden wij den geheelen nacht aan een bamboes over dezelve laten hangen, en ons eerste werk was nu, zoodra het opkomend morgenlicht zulks vergunde hare hoogte te zien, die tot onze verwonde-

ring, niettegenstaande het den vorigen avond vinnig koud geweest was, 47° teekende.

Hadden wij eenige uren geleden met de in strijd zijnde elementen te kampen gehad, en derzelver woede moeten verduren, des te aangenamer was ons de heldere morgenstond en het aanzien van eenen onbewolkten hemel, die ons dan ook bewoog, alvorens de terugreis aan te nemen, langs den westelijken bergtop, waar de steilte der wanden het minst gevaarlijk is, tot op den bodem des uitgewerkten kraters neder te dalen, om, langs de tegenovergestelde zijde, den tweeden top te beklimmen, van waar de verrukkelijke heldere morgen ons een vrij uitzigt over de rondom liggende landstreken verwachten liet.

Na eene moeitevolle afklimming, kwamen wij op den bodem aan, waar nog duidelijk de sporen van zijnen vulkanischen oorsprong zigtbaar waren, en, ofschoon zijne werking welligt reeds sinds meer dan eene eeuw had opgehouden, zoo was de aanblik van deze kolk toch grootsch en indrukwekkend genoeg, om ons over de gedane moeite niet te beklagen. - Het kostte intusschen veel meer inspanning, om de overzijde te beklimmen, zoo door de steilere wanden als losliggende steenen, zoodat wij, met behulp van eene goede dosis voorzigtigheid, tevens ruim een half uur daarmede doorbragten, en eindelijk op den top gekomen onze verwachtingen duizendvoud vervuld zagen.

Van den anderen even hoog gelegenen top, hadden wij den vorigen middag, bij de met dampen bezwangerde lucht, slechts een onvolkomen gezigt gehad, zelfs op de meer in de nabijheid gelegene velden; doch nu ontsluijerden zich voor onze oogen, in den verrukkelijken gloed der eerste morgenstralen, de velden en beemden, heuvels en valleijen, eilanden, meeren en wateren,

die van af het standpunt waarop wij stonden, eene schilderachtige vertooning maakten.

Oostwaarts lag *Sidjoendjong's* vlakte, in de VII Kotta's, voor ons, waar het oog aan den gezigteinder op nog niet onderworpen, aan het Palembangsche gebied grenzende, landstreken stuitte.

Ten zuiden vertoonden zich drie meeren, van welke het grootste ons toescheen eenen vrij aanzienlijken omvang te bezitten, allen gelegen op vreemden grond, in den omtrek eener negorij *Silimpat* genaamd: westwaarts in het verschiet, als een naauwelijks merkbaar stipje, het eiland *Poeloe Chinco;* de wateren tusschen dit eiland en *Padang* stroomende als vloeibare nevel; en *Padangs* stranden zelve, welke zich meer noordelijk met de vlakte van *Priamen* vereenigen. In het noorden van nabij de vlakte der XIII Kotta's, terwijl de plaats, waar de vallei van *Solok* moest gelegen zijn, slechts door hare nabijheid van *Paÿa* zich eenigzins duidelijker bepalen liet, alhoewel het meest geoefend oog, met den kijker gewapend, huizen noch plaatsen kon onderscheiden.

Ter zijde lag *Singkarah's* vlakte, met het meer van dien naam, tot het oog, in eene regte strekking, door den *Merapie* en den *Singalang* bepaald wordt; terwijl oostelijker de *Sago*-berg, achter welken zich de blik in den blaauwachtigen nevel van het firmament verloor, en verder *Boea Pangjangs* vlakte den cirkel voltooiden. - In de beschouwing dezer tooneelen als verloren, omvademden wij in gedachten den afstand, die zich in onze blikken begrijpen liet, in welken duizenden schepselen zich bewogen; als zoo vele raderen der machinerie, die wij het menschdom noemen.

Eindelijk, na eenen geruimen tijd deze heerlijke gezigten genoten te hebben, moesten wij besluiten de te-

rugreis aantenemen, en daalden wij in de rigting der kloof, den vorigen dag binnen getreden, neder, van waar wij, na den krater nog een oogenblik toevens te hebben geschonken, weldra terug keerden.— Gaarne hadden wij op eene der bergtoppen, vóór ons nimmer door een' Europeaan betreden, een gedenkteeken van deze onze beklimming achtergelaten, maar de gedachte, dat zulks door den nu en dan zwavelverzamelende Maleijer zoude weggenomen worden, benam ons daartoe den lust. Wij maakten hier de wel niet zekere doch redelijk naauwkeurige berekening van de hoogte des bergs, naar algemeene gissing op meer dan 8500 voeten geschat.- Ofschoon de weg, door den regen, zeer glibberig was, viel ons de afdaling in den beginne veel gemakkelijker dan het klimmen, doch, na omstreeks ¾ van den weg te hebben afgelegd, begonnen de kniegewrichten pijnlijk aangedaan te worden; zoo dat wij verpligt waren, op het overige betrekkelijk kleine eind wegs, verscheidene malen eene goede rust te houden, en eerst ten 11½ ure, vermoeid en afgemat, *Batoe Bedjandjang* weder bereikt hadden, na tot de beklimmnig 6½ en de afdaling 4½ uur besteed te hebben.

Batavia *December 1844.*

Een der togtgenooten.

J. M. K.



Aan de Redactie van het Tijdschrift voor Neêrland's Indië.

Mijne Heeren!

Indien de ondervolgende regelen plaatsing mogen erlangen in het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, zal ik mij aan de Redactie bijzonder verpligt rekenen.

Ik heb de eer met achting te zijn,

UWELGESTR. DW. DR.

J. H. VAN ROSSEM.

In den loop dezes jaars is, bij de heeren LUCHTMANS te *Leiden*, in het licht verschenen een Bundel van mijne Leerredenen, die ook hier te lande bij de kosters der Hervormde Gemeenten is verkrijgbaar gesteld. Betreffende nu dit boekwerk reken ik mij eenige ophelderingen aan het publiek verschuldigd.

Vooreerst is aan den titel, buiten mijne voorkennis, toegevoegd het woord: » *oost-Indische*" (Leerredenen). Indien dus dit opschrift den lezer minder gepast mogt voorkomen, verzoek ik hun, zoowel mij, als mijnen in de voorrede genoemden vriend, in dezen van alle schuld te willen vrijspreken. Méér omtrent dit punt te zeggen verbieden mij bijzondere omstandigheden, tot dien titel betrekkelijk.

In de tweede plaats moet ik spreken van de menigvuldige misstellingen, welke in het werk worden aangetroffen. In zestig bladzijden ontdekte eene eerste doorlezing mij ruim veertig feuten, en daaronder grootelijks zinstorende. Zoo vindt men bladz. 35 *redeloosheid*, voor *zedeloosheid;* bladz. 74 reg. 13 v. b. *wetten*, voor *rollen;* bladz. 93 *vereischt*, voor *verwekt;* bladz. 117 *gij moet u zelven met het loon der zondendienst voldeen*, voor *gij, met u zelven en met het loon der zondendienst voldaan;* bladz. 116 reg. 12 v. b. *gronden*, voor *grenzen;* op bladz. 65 (*Indien*, lees, *indien*) en bladz. 99 (*Ja*, lees, *ja*) zijn, door de verkeerde plaatsing der leesteekens, nieuwe perioden ontstaan, die geenen dragelijken zin hebben, enz. enz.

Vraagt men nu, wat ik tot mijne verdediging in te brengen heb: voor zoo veel aangaat de zinstorende feilen, weinig; want zij moeten geweten worden aan de duisterheid van mijn handschrift. Ook in die stukken, welke door eene leesbare hand waren afgeschreven, hadden, helaas! mijne verbeteringen — getuigt de bezorger der uitgave — even zoo vele raadsels ingebragt.

Meerdere verschooning mag ik verwachten ten aanzien van de taal- en drukfouten. Zijn al eenige uitdrukkingen, die met de taalwetten strijden, van mij zelven oorspronkelijk; niemand zal toch wel meenen, dat ik in den eersten naamval *eenen leidsman* bladz. 17, *kunnen ijver* bladz. 20, zoude geschreven hebben.

Ware de uitgave hier te lande bewerkstelligd geworden: ik zoude het handschrift naauwkeurig hebben nagezien. Nu, daar de correctie der preeven aan anderen moest worden overgelaten, was magtiging verleend tot het bezoldigen van een' taalkundigen corrector, en dezen te gelijk opgedragen de verbetering van die misslagen, welke in de kopij, 't zij door den auteur, 't zij door

den afschrijver, begaan waren. — Het aangevoerde zal, vertrouw ik, genoegzaam zijn, om de aanmerkingen, tot welke anders spelling en woordvoeging konden aanleiding geven, voor te komen of te weêrleggen.

SOERABAIJA 10 *Januarij* 1845.

J. H. VAN ROSSEM.

De Redactie neemt de vrijheid hierbij aan te teekenen, dat de bovenstaande gegronde klagten van den Heer VAN ROSSEM op nieuws bewijzen, met hoe veel moeijelijkheden en zwarigheden het uitgeven van boeken in *Nederland* gepaard gaat, wanneer de schrijvers zich in *Indië* bevinden. Is dat het geval met werken van algemeenen inhoud, zoo als de boven aangekondigde Leerredenen, hoe veel te meer dan met werken over *Indië*, waarin de eigennamen dikwijls zoo onbarmhartig verminkt en gehavend worden, dat ze niet meer te herkennen zijn. De Redactie maakt derhalve bij deze gelegenheid het publiek opmerkzaam op de groote weldaad, die het Bataviaasch Genootschap aan de beoefenaren der wetenschappen in deze gewesten heeft geschonken, door de daarstelling eener *drukkerij*, waar werken van allerlei aard en omvang *thans* ter perse kunnen worden gelegd. Zij zelve heeft den invloed dier inrigting op haar Tijdschrift reeds ondervonden, doordien ze nu in de gelegenheid is, om hare afleveringen elke maand *geregeld* aan hare Inteekenaren af te zenden. Ieder, die dus eenigen arbeid, van welken *wetenschappelijken* aard ook, verlangt uit te geven, behoeft zijn werk tegenwoordig niet meer aan de altoos wisselvallige kansen eener zeereis te wagen, en aan de zorg van vreemden over te laten, maar kan op de Drukkerij van het Bataviaasch Genootschap de uitgave zelf besturen en bewaken.

Zeldzaam groote Orang-Oetan.

Ongeveer drie uur van de hoofdplaats van *Pontianak*, (eiland *Borneo*) is dezer dagen een *Orang-oetan* gevangen van eene zeldzame grootte en een inderdaad monstrueusch voorkomen. Hij was van het mannelijk geslacht, en woog 150 oude ponden, na al zijn bloed, door eenen hem in den strot toegebragten diepen *klewang*-houw, verloren te hebben. Op den grond uitgestrekt, met de armen uitgerekt, meette hij *twee* Nederlandsche ellen en *vijf* palmen, hetgeen, zoo ik mij niet vergis, ongeveer acht voet Rhijnlandsch is. De omtrek van zijnen buik bedroeg *een* el en *vijf* palmen. De lengte van elken arm was iets meer dan *een* Nederlandsche el: over de borst was hij *vijf* palmen breed.

Van den kruin van het hoofd tot aan het sluitbeen (coccyx) haalde hij *een* el en *drie* palmen; voor de lengte der beenen tot aan de voetzolen meette hij *vier en een halve palm*; waaruit is optemaken, dat hij, regt opstaande, de armen nederhangende, eene lengte had van meer dan *vijf en een halve* voet Rhijnlandsch. De dikte of omtrek van den bovenarm bedroeg *drie en eèn halve* palm; die van den voorarm bij de elleboog iets minder dan *drie* palmen; het gewricht van de hand bedroeg *twee* palmen. De hand en vingers, open liggende, waren lang *drie* palmen; de hand zelve *een* palm *zes* duim; en de middelste vinger *een* palm en *vier* duimen. De grootste breedte der hand bedroeg *een* palm en *anderhalve* duim; de middelste vinger had een' omvang van *een* palm, ter-

wijl eindelijk zijne geslotene vuist, bij afmeting, is gebleken te beslaan *drie* palmen en *vijf* duimen. De kop echter was niet zoo groot als die, welke voorleden jaar mede bij *Marianna's-oord* is gevangen, door den heer Assistent Resident C. F. Bousquet aan het Bataviasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen is gezonden, en thans aldaar in het Museum bewaard wordt.

Het dier heeft vier goed aangebragte geweerkogels doorstaan; de vierde echter hem den voorarm verbrijzeld hebbende, is hij van eene hoogte van ongeveer 60 voeten uit eenen boom naar beneden getuimeld. Op den grond te regt gekomen, trachtte hij zich nog te weer te stellen, maar met behulp van pieken en *klewangs*, maakten twee Chinezen hem met moeite af: iets, waarin zij verklaard hebben nimmer geslaagd te zullen zijn, indien het monster, door zijne zware wonden en door zijnen val, niet buiten gevecht was geraakt. Hij zag er, met eene gapende en bloedende wond aan den gorgel, die bijna was afgestoken, schrikverwekkend uit: zijne spierkracht, te oordeelen naar zijne armen en handen, moet verbazend zijn geweest. De roode, ruige haren, waarmede zijn huid bezet was, waren meer dan *twee* palmen lang, hetgeen, in schijn, nog meer tot zijne dikte toebragt.

De REDACTIE VAN HET TIJDSCHRIFT VOOR NEêRLAND'S INDIË *aan hare* LEZERS.

De Publikatie van 19 Mei l. l., verwekte al dadelijk bij de Redactie de vrees, dat de inhoud daarvan eenen allerongunstigsten invloed zou uitoefenen op haar Tijdschrift. Immers het verbod, »dat niemand zoogenaamde Gouvernements-stukken zal mogen inlasschen in boeken of openbare geschriften" maakte, indien dit inderdaad zonder eenige restrictie de bedoeling was, onder anderen de beoefening der Geschiedenis van deze gewesten onmogelijk. Ook andere takken der wetenschap werden daardoor aan banden gelegd: en, wat de Redactie, bij de eerste lezing dier Publikatie, vreesde, werd al spoedig door de ondervinding bevestigd, dewijl vele Collaborateurs, op wier medewerking zij den hoogsten prijs stelde, en door wier arbeid zij haar Maandwerk tot de tegenwoordige hoogte heeft kunnen opvoeren, zich aan alle verdere deelneming onttrokken.

Door deze omstandigheid gedrongen, en overtuigd dat dit onmogelijk de bedoeling van het Gouvernement kon wezen, wendde de Redactie zich met het hier volgend adres tot den Vice-President van den Raad, W^{d}. Gouverneur Generaal.

»Bij de *Publicatie* van den 19den Mei l. l. is onder anderen bepaald, dat niemand, van wat rang of staat hij zij, zoogenaamde Gouvernements - stukken *textueel* of *extractsgewijze* zal mogen inlasschen in boeken of openbare geschriften, zonder daartoe van Regeringswege te zijn gemagtigd geworden, en dat wie zoodanige stukken *door den druk* of anderzins openbaar maakt, schuldig is *aan ontvreemding van 's lands eigendom of misbruik van vertrouwen*, en onderhevig aan de straffen op zoodanige misdrijven bepaald. Sedert het emaneren van deze wet hebben vele Collaborateurs van het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*, met welks redactie en uitgave de ondergeteekende zich sints zeven jaren belast heeft, zich huiverig betoond, om verder daartoe mede te werken, eensdeels, omdat het bijkans niet mogelijk is wetenschappelijke bijdragen, althans nopens de oude geschiedenis en het voormalig bestuur dezer gewesten, te schrijven, zonder, zelfs geheel onwillekeurig, extracten van zoogenaamde Gouvernements - stukken mede te deelen, en anderdeels omdat zij zich ongaarne bloot stellen wilden aan beschuldigingen en bestraffingen, beleedigend voor hun karakter en verderfelijk voor hun bestaan.

» Hoezeer de Redactie niet deelt in het vrij algemeen bestaande gevoelen, dat het de bedoeling der onderhavige Publicatie zou zijn, om ieder ambtenaar, die louter in het belang der wetenschap gebruik maakt van Gouvernementsstukken, schuldig te houden aan de overtredingen in art. 6 dier wet omschreven, omdat aan het Gouvernement niet ligtvaardig mag worden verweten, dat hetzelve de zoo hoog gewaardeerde beoefening der wetenschappen in de cathegorie der *misdrijven* zou wenschen opgenomen te zien, heeft echter de Redactie deze hare overtuiging niet aan anderen mogen opdringen, omdat althans de *letter* der onderwerpelijke wet voor eene meer strikte uitlegging vatbaar is.

» Zij acht het voor haar Maandwerk van het hoogste belang, dat dit verschil van meening worde opgehelderd, omdat de voortduring van dezen twijfel haar reeds heeft beroofd en verder zal priveren van de medewerking van vele kundige ambtenaren, waarop zij veel prijs behoort te stellen.

» Zij verzoekt Uwe Excellentie mitsdien eerbiedig, aan haar te willen mededeelen, of onder de Gouvernementsstukken, welke niet door middel van het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* mogen worden uitgegeven, ook gerangschikt moeten worden de zulke, waarvan de Re-

dacteur alleen in het belang en tot nut der wetenschappen gebruikt maakt."

De Redactie van het Tijdschrift voor Neêrland's Indië,

BATAVIA (was get.) VAN HOËVELL.

26 *November* 1844.

Dezer dagen heeft de Redactie, tot hare blijdschap, op dit adres het volgend besluit ontvangen:

No 9. *Extract uit het Register der Besluiten van den Vice-President, waarnemend Gouverneur Generaal van* Neêrland's Indië.

BUITENZORG *den* 15 *Januarij* 1845.

» Gelezen het adres van de Redactie van het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, gedagteekend *Batavia*, den 26sten November 1844, daarbij te kennen gevende:

» Dat bij de Publikatie van 19den Mei 1844 onder anderen is bepaald: dat niemand, van wat rang of staat hij zij, zoogenaamde Gouvernements-stukken *textueel* of *extractsgewijze* zal mogen inlasschen in boeken of openbare geschriften, zonder daartoe van Regeringswege te zijn gemagtigd geworden en dat, wie zoodanige stukken *door den druk* of anderzins openbaar maakt, schuldig is aan *ontvreemding van 's lands eigendom* of *misbruik van vertrouwen*, en onderhevig aan de straffen op zoodanige misdrijven bepaald:

» Dat, sedert de uitvaardiging dezer wet, vele Collaborateurs van het Tijdschrift zich huiverig hebben betoond, om verder daartoe mede te werken, eensdeels omdat het bijkans niet mogelijk is, wetenschappelijke bijdragen althans nopens de oude geschiedenis en het voormalig bestuur dezer gewesten te schrijven, zonder zelfs geheel onwillekeurig extracten van zoogenaamde Gouvernements-stukken mede te deelen, en anderdeels omdat zij zich ongaarne blootstellen aan daarop staande beschuldigingen en bestraffingen;

» Weshalve de Redactie verzoekt, dat haar moge worden medegedeeld, of onder de Gouvernements-stukken, welke niet door middel van het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië mogen worden uitgegeven, ook gerangschikt moeten worden de zulke, waarvan de Redacteur alleen in het belang en tot nut der wetenschap gebruik maakt.

» De Raad van Indië gehoord;

» Is goedgevonden en verstaan:

» De bovenvermelde vraag van de Redactie van het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, met inhaesie van § b van art: 4 van het besluit van 27 Mei 1844 N° 35, ontkennend beantwoordende, de Redactie aan te bevelen, om te betrachten § b art: 1 van het besluit van 10 Januarij 1838 N° 1 (1).

» Extract dezes zal worden verleend aan de Redactie voornoemd tot informatie."

Accordeert met voors: Register:

De Algemeene Secretaris,

(w. g.) C. VISSCHER.

---

(1) De inhoud van § b, art. 4 van het besluit van 27 Mei 1844 No. 35, luidt aldus: „dat wordt gedifficulteerd in het verzoek der Redactie, om, in het door haar uitgegeven Tijdschrift, ook de Staatkunde van Nederlandsch Indië te behandelen, met afwijking van art. § a, van het besluit van 10 Januarij 1838 No. 1."

De door het Gouvernement ter betrachting aanbevolen § b, art. 1 van het besluit van 10 Januarij 1838, No. 1 is van den volgenden inhoud: „dat bij den minsten twijfel daaromtrent van haren kant, de Redactie het ter opneming bestemde stuk, in originali zal inzenden aan den Algemeenen Secretaris, ter bekoming van beslissing, hoedanige beslissing, zoo dezelve geen bepaald verbod inhoudt, alleen zal strekken tot informatie en niets zal verminderen van de verantwoordelijkheid des Uitgevers."

Door deze vrijzinnige uitlegging van de bewuste Publicatie is dus alle twijfel en vrees weggenomen, en kunnen de beoefenaren der Geschiedenis dezer gewesten onbeschroomd voortgaan, met, gelijk vroeger, de resultaten hunner studiën aan het publiek mede te deelen. De Redactie rekent zich verpligt, deze voor haar Tijdschrift zoo weldadige beslissing onverwijld algemeen bekend te maken, en hier haren warmen dank aan het Gouvernement uit te drukken, hetwelk daardoor gezorgd heeft, dat de, sedert weinige jaren, in deze gewesten ontwaakte zucht tot beoefening der wetenschappen niet weder wordt onderdrukt.

ERRATA.

In den zesden Jaargang, 11de Aflevering, bladz. 171, *staat:* Mr. C. F. WALRAVEN VAN NES, *lees:* Mr. J. F. W. VAN NES.

In de 12de Aflevering, pag. 387, *staat:* 78° — 75', *moet zijn:* 78° — 85° en 69° — 75' *moet zijn:* 69° — 75°.

SCHETSEN;

ONTWORPEN OP EENE NIEUWE REIS OVER

JAVA,

VOOR TOPOGRAPHISCHE EN NATUURKUNDIGE NAVORSCHINGEN, AAN HET EINDE VAN HET JAAR 1844;

DOOR

FRANZ JUNGHUHN.

(Met profielen en kaarten).

» Natur hat weder Kern noch Schale,
» Ist alles mit einem male »

GÖTHE.

LAND- EN VOLKENKUNDE.

SCHETSEN

EENER REIS OVER JAVA, IN 1844.

(Vervolg van bladz. 92, 1ste Aflevering).

DERDE SCHETS.

»Um eine periodische Wiederkehr, oder überhaupt die Gesetze fortschreitender Naturveränderungen zu ergrunden, bedarf es gewisser fester Punkte, sorgfältig angestellter Beobachtungen, die an bestimmte Epochen gebunden zu numerischen Vergleichungen dienen können.''

(HUMBOLDT, Bau und Wirkungsart der Vulkane).

GAROET den 11den Augustus.

Getrouw aan mijn voornemen, om mijne beschrijvingen van natuurtooneelen op heeter daad op het papier te brengen, vóór de indrukken van het aanschouwde verflaauwen en doornieuwe beelden van het leven verdrongen worden, maak ik, ofschoon van het bergbeklimmen vermoeid, mij dezen avond ten nutte, en durf ik niet langer dralen mijne bijeengebragte opmerkingen van *Bandong* tot hier in deze schetsen

over te brengen. Ik ben gewoon mijne aanteekeningen met potlood in kleine zakboekjes op te schrijven, waarvan een voor Meteorologie, een voor Topographie en een voor allerlei bestemd is. Vele opstellen zijn daarin op de plaats zelve reeds volledig ontworpen, de overigen worden nu door mij in eenen meer zamenhangenden vorm gebragt, om op de type van een doorloopend reisverhaal aanspraak te kunnen maken. Uit deze potlood-aanteekeningboekjes zullen ook alle volgende schetsen geschreven, en het geziene zal zoo mogelijk, als de vermoeidheid het toelaat, elken avond geschetst worden. Voor *Meteorologie*, die afzonderlijk blijft, even als ook voor *peilingen*, wordt een afzonderlijk journaal gehouden, 't welk ik later, als aanhangsel dezer schetsen, nadat mijne reis zal zijn afgeloopen, hoop mede te deelen.

Daar deze wijze van werken het gebruiken en raadplegen van boeken niet toestaat, eenige weinigen uitgezonderd, die ik met mijne vroegere journalen en opstellen bij mij heb, zoo roep ik de welwillendheid mijner lezers in, indien er, bij de beoordeeling van natuurvoortbrengselen, dwalingen mogten insluipen; even als men, naar ik hoop, uit aanmerking van de kortheid van mijnen tijd, den al te vlugtigen stijl verontschuldigen zal.

Ik zette den 10 Augustus vroegtijdig welgemoed mijne reis verder voort. Ik verheugde mij in het gezelschap van den heer apothecar *J. Maier*, die zich met verlof tot herstel van gezondheid in deze streken ophield. Een verblijf in het koude klimaat

van *Tjipannas* had hem reeds in zoo verre van zijne leverziekte bevrijd, dat een weinig beweging in de koele berglucht voor heilzaam gehouden werd. Mijn reiswagen en goederen werden op den postweg naar *Soemadang* vooruit gezonden, en in een ligter rijtuig, door regents-paarden getrokken, vlogen wij nu, in vrolijke stemming, oostwaarts door het plateau. Twee posten, (de eerste *Sindanglaia*, de tweede *Oedjongbrong wetan*, ieder 5 of 6 palen lang), werden nog op den postweg afgelegd, op dat gedeelte van den weg, dat, ter vermijding van moerassige gronden in de vlakte, digt aan den voet van het gebergte, namelijk aan de helling van den *Poelosarie* en *Manglaiang*, zich uitstrekt; toen betraden wij, beoosten den tweeden post, een' kleineren binnenweg, die in eene z. oostelijke rigting, door dit oostelijk gedeelte van de Bandongsche vlakte, naar *Tjitjalenka* loopt. Vele kleine moerassen, met *potamogeton*, zelfs met *chara*-soorten begroend, met *pistia stratiotes* bedekt en met de bloesems der *villarsia indica*, sommigen zelfs met de schoone *lotos*-bloemen versierd, vertoonen zich hier van tijd tot tijd aan onze blikken.

Bij de eeuwigdurende slangenlinien, waarin de paarden links en regts goedvinden te loopen, niet te sturen door den ongedresseerden koetsier (zoo als bijna overal op *Java*), loopt men dikwerf gevaar, al te naauwe kennis te maken met de bewoners dezer moerassen, en het is, bij de ordelooze huishouding der Javanen, een wonder, dat men er in den regel nog heelhuids afkomt. Zonder de hulp van twee of drie »loopers," die bij een

regelmatig voertuig in *Europa* geheel onbekend zijn, maar die hier ieder oogenblik achter van hunne zitplaats moeten springen, om de paarden te sturen, zou men inderdaad op *Java* niet ver komen, en wien, die op dat eiland gereisd heeft, dreunen niet de eeuwige woorden »pitjah streng," »lest poetoes" enz. in de ooren, die, als het goed gaat, toch een oponthoud van ten minste drie maal den weg tusschen elken post veroorzaken. Van *Tjitjalengka* trokken ons weder karbouwen naar de verbindingsruggen tusschen den berg *Mandalawangie* in 't z. w. en den *Boedjong* in 't n. o., waarover de pas naar *Lelles* loopt. Harde, roodachtige, thoonaardige grond is hier voorheerschende, met vele ingekneede steenbrokken, en is meestal slechts met allang en klaga bedekt, waartusschen duizende kleine Malaccaboomtjes (*Emblica officinalis*) en enkele acacia's verre verstrooid groeijen. Zulke wildernissen, door de menschen, wegens de onvruchtbaarheid van den grond en gebrek aan water, vermeden, zijn het, in welke zich vele herten ophouden, en waarin de groote jagten der regenten plaats hebben. De bergpas, tusschen de twee genoemde bergen, is plateau-aardig vlak, ongeveer 1/3 paal van den eenen berg tot den anderen breed, en in de rigting van den weg 1½ palen lang. De n. oostelijke of Bandongsche rand van het plateau (van waar *Boedjong* in 't n. 20° o. en *Mandalawangie* in 't z. 5° o.) ligt echter 50 voeten dieper dan de z. westelijke of die van *Lelles* (van waar *Boedjong* in 't n. 10° w.); waar, naast eene oude groote *kiara*-boom (Ficus sp.) de post *Tjitjalengka*,

25 palen van *Bandong* verwijderd, zich bevindt, op eene hoogte van 2665′. Tusschen beiden is het plateau zacht hellend. Een liefelijke tegenstelling met de eentoonige graswildernissen van dezen bergrug, vormen de kokos- en pinang-palmen van verscheiden kleine dorpjes, die uit eenzame hoogten, aan den voet van de bergen aan beide zijden, vooral naar den kant van *Boedjong*, te voorschijn treden (1). Van hier gaat het weder steil naar beneden langs eene helling, waar, van paal 26 af, eene menigte, gewoonlijk ½ tot 2′ in doorsnede houdende *Obsidiaan-brokken* rondom verstrooid liggen. (No. 1 van de M. V. van het Bataviaasch Museum) (2), die, zwartachtig van kleur en aan de kanten doorschijnend, werkelijk *vulkanisch glas*,

(1) De hoogte kan er dus de oorzaak niet van zijn, dat de meeste dorpen van het 2125 tot 50′ hooge plateau van *Bandong* de kokos-palmen missen. (Ze groeijen immers ook nog welig op gelijke hoogte te *Lelles*, *Trogan* en *Garoet*). De bewoners beweerden, dat ze daar niet willen gelukken en geven eenen te harden, theonaardigen grond en de digte morgennevels van het plateau als oorzaken op. De hoofdoorzaak is veelligt de overgeërfde gewoonte van geen kokos te planten, want slechts ongaarne gaat de Javaan tot nieuwigheden over. Stinkende katjang-olie vervangt daarom overal te *Bandong* de voortreffelijke kokos-olie.

(2) No. 1 van de Mineralogische verzameling van het Bataviaasch Museum. Onder dit nommer door mij afgezonden. Daarop hebben alle volgende aangegeven nommers betrekking.

zeer gelijk aan het glas der fleschen, vormen, maar, ofschoon digt en homogeen van massa, van kleine blaasopeningen van binnen voorzien zijn. Deze laatsten vertoonen zich als witachtige vlekjes (oogen), en zijn van eene witachtig-graauwe massa (misschien wel van veranderde Feldspaathkristallen?) opgevuld. Velen zijn aan hunne oppervlakte op zulk eene wijze gegroefd, dat ze, als versteend hout, eene plantachtig-vezellige structuur schijnen te hebben; deze vorming schijnt echter slechts door ontleding ontstaan, en bepaalt zich, zonder inwendig door te dringen, alleen tot de oppervlakte.

Na het Tenggersche gebergte is dit de tweede, mij bekende plaats op *Java*, waar zich *obsidiaan* bevindt, die onder de producten van de Javasche vulkanen zelden voorkomt, en misschien wel van den G. *Goentoer*, den digtst bij gelegen vuurberg, hierheen werd geslingerd. (Afstand, hemelsbreedte, 8 minuten).

Aan den voet van den weg, bij de 27ste paal, leidt een weg oostwaarts naar *Baloeboer Limbangan*, door het dal tusschen de *Boedjong*-keten in 't noorden, en den kegelberg *Kaledon* in 't zuiden; wij laten dezen zijweg ter linkerzijde liggen, en stijgen, onze route zuidwaarts (z. z. o.) verder vervolgend, eenen nieuwen tusschenrug op, die van den *Mandalawangie* o. z. o. waarts naar den *Kaledon* loopt. Digt voor ons in het z. o. verheft zich deze berg (ook de berg van *Lelles* genaamd) als een kleine maar steile en scherpe kegel. De topographische verhoudingen van deze weinig bekende bergstreken zijn overigens te ingewikkeld, om in

eene eenvoudige beschrijving aanschouwelijk voorgesteld te worden; ik heb getracht ze, vooral wat ligging en configuratie van 't gebergte betreft, op mijne kaart der Preanger-Regentschappen voor te stellen (1).

De weg slingert op en af in menigvuldige krommingen door dit gebergte, in welks roodachtige leemaarde, met vulkanische steenbrokken vermengd, hij dikwijls diep is doorgekapt, en vergunt den reiziger, eerst aan gene zijde van de helling van dezen tweeden bergpas, zijne blikken op de schoone *vlakte van Lelles* te werpen, die zich van den zuidelijken voet van den bergrug tusschen den *Mandalawangie* en *Kaledon* uitstrekt, en door hare groene rijstvelden, met weelderige pinang- en kokos-boschkaadjes der dorpen, het oog verrukt. Zij helt zacht naar 't oosten, en is in bogten, bijna aan alle zijden van gebergten omgeven, in 't noorden van de ons reeds bekende, in 't westen van de verbindingsketen tusschen den *Mandalawangie* en *Agong*, in 't oosten van eenen tweeden steilen, bijna geïsoleerden kegelberg G. *Haroemon*, benevens diens verbindingsrug met den naburige, en in 't zuiden van eene lange bergkam, die van den *Agong* o. n. o. waarts af ver in het dal uitsteekt, en ons het gezigt op den *Goentoer* beneemt, en wier oostelijk uiteinde wij overschrijden moeten, om in het eigenlijke dal van *Garoet* te komen. De vlakte van *Lelles* is als deszelfs

---

(1) Deze kaart zal, met nog andere, naar ik hoop spoedig te *Batavia* gegraveerd worden.

afgeslotene, overigens even hooge kromming te beschouwen (1).

In het zuidelijkst gedeelte van deze bogt, digt aan den n. o. voet van den zoo even genoemden uitstekenden rug van den *Agong* ligt de hoofdplaats *Lelles*, opmerkelijk door een der grootste bronnen van *Java*, die oostelijk beneden het dorp als belangrijke beek *Tjitjappar*, op eens uit den vulkanischen doorkloven bodem dringt, en eene tamelijk gelijkmatige temperatuur heeft van 76° Fahr. Een huisje bedekt haar kristalhelder bekken, waarbuiten men steeds een aantal Lellessche schoonen kan aantreffen, 't zij zich ba-

---

(1) *Limbangan* wordt gewoonlijk slechts de *regter* helft van het dal genaamd, die een bijzonder regentschap vormt met de hoofdplaats *Garoet* in het midden en de plaatsen *Tjikadjang* hooger op en *Wanakerta* meer beneden, terwijl de *linker* helft, met de plaatsen *Tjisiroepan* 3670′ hoog boven, *Trogon* 2200′ in 't midden en *Baloeboer Limbangan* 1700′ beneden, zeer onnatuurlijk tot een ander regentschap, dat van *Bandong*, behoort. De rivier *Tjimanok*, die het midden van het dal in de lengte van 't z. w. naar 't n. o. doorstroomt, scheidt beiden; beter echter zou de linker of n. westelijke keten van den *Mandalawangie*, over den *Agong* heen tot aan den *Papandaijang*, de grenzen van *Bandong* vormen. Zonder deze politische verdeeling in aanmerking te nemen, beschouwen wij het schoone dal met de genoemde 3 Limbangansche en 3 Bandongsche plaatsen, die aan de linker en regter zijde, bijna op gelijke hoogte, tegen over elkander liggen, als een geheel, dat wij *het dal van Garoet* zullen noemen.

dende, 't zij om, met hare bamboes-emmers onder den arm, water te halen. De beek neemt dan haren loop door het laagste oostelijke gedeelte der vlakte van *Lelles*, en vloeit, alle andere beken in zich opnemend, die haar van 't westen in regten lijn toestroomen, noordelijk tot digt naar den voet van den *Haroemon*, loopt tusschen dezen en den *Kaledon* in een smalle kloof door conglomeraat- en Brezziemassa's heen, en keert zich eindelijk, in den *Tjipantjar* vallend, oostelijk naar *Baloeboer Limbangan*. (Zie mijne kaart der Preanger Regentschappen).

Hadden de honderd-duizende dikwijls zeer zware trachytblokken, welke in de rijstvelden van *Lelles* zonder orde rondom verstrooid liggen, aan geweldige vulkanische omwentelingen doen denken, - zoo bragten ons de beweegbare massa's van donkergraauw zand, die z. oostwaarts van het dorp gedurig meer de overhand nemen, en waarin de raden van het rijtuig diep insnijden, nog digter onder het bereik van den *Donderberg* (1). Een half uur later zijn wij den bergrug overgetrokken, die als een brok lava-stroom, van den *Agong* (*Djoenkoer Pannen*) af en ver in het dal voortgeschoven, het land *Lelles* van *Trogon* scheidt, en wij wenden ons, gedurig verder naar beneden rijdende, naar het zuiden . . . . daar rust eensklaps onze blik als geboeid op den *Goentoer*, die zich plotseling in al zijne woeste kaalheid vertoont, en welks uitgezakte kolk dreigend door de dampen neêrblikt.

---

(1) *Goenong* = berg. *Goentoer* = donder.

Reeds op deze n. oostelijke zijde van den *Agong* is een lava - stroom merkbaar, die, zich aan den voet van den berg uitbreidend, in tamelijk regte strekking bij *Lellet* voortschuift; nog onverweerde en slechts schaars met vegetatie bedekte hoekige brokken komen overal uit de oppervlakte te voorschijn, en pleiten voor den nog niet zeer hoogen ouderdom van deze lava-stroom. Had de *Agoug* en zijn o. n. oostelijke helling *Djoenkoer Pannen* vroeger een krater, of was de kolk van den *Goentoer* vroeger van zulk eenen grooten omvang, dat over dezen rand, welke thans verscheiden minuten noordwaarts van den *Goentoer* verwijderd ligt, lava kon heenstroomen? Waarschijnlijk geen van beiden, en waarschijnlijk ontsproot deze lava-stroom uit eene *zijdelingsche* spleet van het gebergte tusschen den *Agong* en den *Goentoer*. In de kloof tusschen deze stroom en den eigenlijken verlengden bergrug van den *Djoenkoer Pannen*, zijn, bij een der jongste uitbarstingen, groote zandmassa's afgestroomd, die zich onder aan den voet van den berg hebben uitgebreid, waar ze, waarschijnlijk door gelijktijdig stroomend regenwater zaamgespoeld, n. o. waarts tot over den weg zich uitstrekken.

Nu vlogen wij snel over den vlakken, met zand bedekten voet van den vulkaan heen, en kwamen te *Trogon*, welks kokos - palmen zich z. oostelijk van den berg verheffen. Mijn reisgenoot, wien het gezigt van den *Goentoer* nog nieuw was, bleef hier achter, en ik begaf mij, na gemaakte afspraak met de districtshoofden aldaar, om den volgenden morgen den *Goentoer* te beklimmen, nog 2½ paal verder,

naar *Garoet*, aan gindschen regter oever van den *Tjimanok*, waar ik ten 4 ure aankwam, en waar mij eene vriendelijke ontvangst van den controleur der plaats, den heer *A. Bosch*, benevens gastvrije opname in 't huis van den regent, verbeidde. Hier schrijf ik deze regels, maar »es ist spät in der Nacht, wir wollen diessmal unterbrechen."

Garoet, 12 *Augustus*.

Ik zet mijn verhaal van gisteren avond voort; het beklimmen van den *Tjikoraï* is op morgen bepaald en dezen middag gaat het tot *Tjikoewibie*.

Nog eer de dag aanbrak, was ik den 11den Augustus reeds op reis naar *Trogon* en draafde van daar eenige minuten later, in gezelschap van den heer *Maier*, den bekenden ijverigen chemicus, die den G. *Goentoer* oryktognostisch wil onderzoeken, en van het distriktshoofd (*Raden Demang*) op den *Goentoer* los. Zelden gebeurt het, dat Javanen vrijwillig aan zulke bergtogten deel nemen. Gewoonlijk zijn ze zeer onverschillig voor de wonderen der natuur van hun land, en schuwen alle buitengewone inspanning van het ligchaam, als de dood. Ook heeft de gewone *traagheid* van kindsbeen af hunne krachten zeer weinig ontwikkeld, want slechts oefening geeft kracht. Tot de zeldzame uitzonderingen behoort echter deze Raden, die, over 't algemeen een beschaafde Javaan, wijsbegeerte genoeg bezat, den krater van den *Goentoer* van naderbij in oogenschouw te nemen.

Wij trokken door de zacht oploopende, met sawa's bedekte vlakte eerst westwaarts naar den goenong

Poetri, die zich, als een kleiner voorgebergte-top, z. w. waarts nevens den vulkaan verheft, en zich in gelijke rigting als de meer achterwaarts gelegen hooger bergketen, z. w. waarts in eenen korten, weldra in eene vlakte uitloopenden bergrug verlengt. Het groen der wildernis van gras en hier en daar van bosch, dat hem bedekt, staat in eene scherpe tegenstelling met de ledige kaalheid van den *Goentoer*, die van boven tot beneden door geen enkele grashalm wordt versierd, en zich, als een giganteske steenhoop van eene zwartachtig bruine kleur, nevens hem verheft. Steengruis, vooral bimsteenaardige lavabrokken, ter grootte van een erwt tot die van een appel, bedekken wel is waar ook de *Poetrie*, maar zijn kleed van allang-allang en klaga groent op dezen bodem welig voort.

Ten 7 ure aan den oostelijken voet van den *Poetrie*, stegen wij van onze paarden, en gingen door de kleine kloof, die hem van den *Goentoer* scheidt, om nu te voet over de steenbrokken van den laatste verder op te klouteren.

Maar werpen wij vooraf nog een' blik terug op de streken, die wij doorwandelden, en op den vlakken voet van den vulkaan in 't algemeen.

Drie verschijnselen zijn hier vooral opmerkenswaardig:

1°. *Eene menigte kleine*, verstrooide, *geïsoleerde*, van gedaante convexe of vlak hemisphaersche, 10 tot 30 en meestal 20 voet hooge, met gras en schraal struikgewas bedekte *heuvels*, waarvan sommigen op hunne kruinen de begraafplaatsen der dorpen dragen, door kambodja-boomen (Plumeria)

beschaduwd, en die vooral aan den *zuidelijken* voet van den vulkaan naar den *Poetrie* toe talrijk zijn. Ze zijn van een gelijk zamenstel, en dus waarschijnlijk ook van gelijken oorsprong als die welke men bij *Passir Aijam* aan den z. oostelijken voet van den *Gedeh* digt bij *Tjanjor*, aan den voet van den *Galoenggoeng* bij *Tassik-Malaijoe*, en aan den voet van den *Soembing* bij *Temanggong* aantreft, en bestaan geheel en al uit brokken trachyt-lava, wier tusschenruimten met zand en aarde aangevuld zijn. (Vergelijk: Bijdragen tot de Geschiedenis der Vulkanen).

2°. Rondom den z. o. en oostelijken voet van den berg zijn de lavastroomen, die gezamenlijk slechts uit brokken en nergens uit onverbroken massa's bestaan, vlakker geworden en in een terrein veranderd wel oneffen, maar dat, zonder heuvels of belangrijke verhevenheden, slechts van kleine kloven en verdiepingen labyrintisch doortrokken is. Deze velden van brokken door te trekken, is echter met de grootste zwarigheden verbonden, en eenige blokken liggen, 10 tot 15' hoog, nevens elkander gestapeld. Vele beeken zijn door deze in verschillende perioden uitgeworpen en elkander bedekkende brokschijven in haren vroegeren loop gestuit geworden, zoo dat haar water zich tot kleine meeren, moerassen en kolken moest ophoogen, die men in menigte in de zachte verdiepingen tusschen de brokken ziet. Dat deze in eenen gloeijenden toestand uit den krater komen en meestal afrollen of afgeschoven worden, leert ons de geschiedenis van den vulkaan.

3°. In weerwil van dezen ledigen, onherbergzamen toestand van den voet van den *Goentoer*, en in weêrwil van den vreesselijk dreigenden aanblik van zijnen krater, ziet men toch nog vele kleine dorpen, die zich uit de vlakte van het dal van *Trogon* tot digt aan zijne helling vertoonen; ja eenigen liggen zoo hoog, dat de stroomen van brokken van den vulkaan tusschen hen door naar beneden rollen. Het frissche groen van hunne vruchtboom-boschkaadjes en hunne pisang-aanplanten vormt met de zwarte lava-velden, die digt achter hen aanvangen, eene schilderachtige tegenstelling. Hun voorkomen schijnt te bewijzen, dat, hoe stormachtig de uitbarstingen van den *Goentoer* ook invallen, zij toch niet zeer vernielend zijn geweest, en dat de berg nimmer geheel gesmolten lava heeft uitgeworpen. Ook schijnt de hoogte der velden met brokken, die, uit vele schijven opgebouwd, zijnen voet omringen, boven den alouden dalgrond niet meer dan 50 (hoogstens 75) voeten te bedragen.

Wij klouterden nu, van den n. oostelijken voet van den *Poetrie* af, langs de steen-stroomen naar boven. Onze paarden bleven in het *glaga*-gewas van den laatste achter. De puin-massa's van den *Goentoer* stooten hier onmiddelijk aan den *Poetrie*, die een trachyt-berg, en dus duidelijk een voorheuvel van de vorige bergketen is, welke door een plotseling ontstane zijdelingsche kloof met lava en lava-brokken overstort werd, en, door ophooping dezer massa's rondom eene centraalopening, een kegel (de tegenwoordige *Goentoer*) worden moest. Deze is dus een eenvoudige *eruptie-kegel zonder ringmuur*, en van

beneden tot boven niets anders dan een hoop zand en lava-brokken, die, volgens de wetten der zwaartekracht, uit een middenpunt stroomend, een kegel moesten worden, maar hier slechts *een halve kegel* werden, dewijl de opening, waaruit ze stroomden, aan de *zijdelingsche* (namelijk z. oostelijke) helling van een bergketen lag.

Behalve de *Poetrie*, verheft zich ook werkelijk nog eene tweede plaats van de oude berghelling midden uit de brok-massa's van den *Goentoer*, en vormt aan den o. n. o. kant van den vulkaan een, met gras begroeid, groen uitstek, midden tusschen woest vulkanisch puin, 't welk dat uitstek eindelijk geheel dreigt te overdekken en den *Poetrie* gedurig dieper in zijne massa's te begraven.

Ondertusschen hebben, sedert mijn eerste bezoek in 1837 tot nu 1844, drie uitbarstingen de oppervlakte van den berg niet op zulk eene wijze verhoogd, dat het zigtbaar is; de hoogte der puin-massa's aan den *Poetrie* was nog geheel dezelfde, en zoo kunnen duizenden jaren vergaan voor de oppervlakte van den vulkaan eenige ellen hooger wordt. Overigens is het niet onwaarschijnlijk aan te nemen, dat de vulkaan, kort na den tijd van zijn ontstaan, misschien in eene maand meer stoffen heeft uitgeworpen, dan thans in eene eeuw, nu de eruptie-bestanddeelen in den regel fijne asch zijn, dat zich ver van den berg over het land uitspreidt, zonder *zelf* iets bij te dragen tot verhooging van dit laatste. Dat de goenong *Goentoer* een zeer nieuwe vulkaan en in geenen deele een

oorspronkelijke is (1), wordt, hoop ik, door de bovenstaande beschouwingen boven allen twijfel verheven.

Ja, volgens verzekering van den regent van *Garoet*, zou te *Trogon* nog eene oude chronijk aanwezig zijn, waarin de *eerste* uitbarsting van den *Goentoer* vermeld wordt, en deze gebeurtenis, waarbij vele menschen om 't leven kwamen, zou eerst voor ongeveer 150 jaren (?), dus in 1690 (?) hebben plaats gehad. De *Papandajang* opende zich in 1772. Mijne bemoeijingen, om mij nadere berigten van deze chronijk te verschaffen, zijn helaas! zonder gevolg gebleven. Zoo veel is echter zeker, dat bij de bewoners van het dal van *Garoet*, vooral bij die van *Trogon*, eene donkere overlevevering van eene eerste uitbarsting van den *Goentoer* bewaard wordt, welke de eenige hevige en voor de aangrenzende bewoners verderfelijke uitbarsting van den berg is gebleven. Daarbij wordt uitdrukkelijk beweerd, dat op de plaats, waar thans de *Goentoer* ligt, vóór deze uitbarsting, eene gewone, groene en met bosch bedekte berghelling bestond, waar aan men nimmer sporen eener vulkanische werking had waargenomen.

De zuidelijke helling van den berg, langs welken wij opklommen (eerst n. w. waarts schuins langs haar heen, tot op een uitstek, dat zich naar de

(1) De oorspronkelijke vulkanen, d. i. dezulke, welke, bij de opheffing der naburige bergketens, dadelijk hunne vorming erlangden, zijn alle met ringmuren van trachiet voorzien.

Poetria' heen uitstrekt, en voorts noordwaarts regt naarboven) vertoonde nog denzelfden toestand als in 1837 (namelijk een hoop kleine, zwartachtig graauwe uitgegloeide lava-brokken, met eenige daarop verstrooide grootere, hoekige, graauwe of roodachtig graauwe brokken van trachiet-lava), en slechts een paar nieuwe stroomen van trachiet-lava waren er bij gekomen. Deze liepen wel is waar slangsgewijze, maar toch regelmatig en parallel met elkander, als lange lijsten, aan de helling naar beneden; een paar van deze, die niet hooger dan 3', eene breedte van 4 voet bedroegen, en op haar kruin scherp toeliepen, bestonden uit louter kleine slechts ¼, hoogstens ½ (zelden 1¼ voet) dikke lava-stukken, van eene bolus-roode kleur en van eenen hoekigen, ofschoon meer of min geronden vorm, zoo dat men ze voor massa's van tichelsteenen of thoon zou gehouden hebben. Ze waren niet zwaar en lieten, in hunne poreus structuur, nog slechts feldspaathkrystallen als matte, melkwitte vlekjes onderscheiden. Waarschijnlijk hebben zij hunne tichel-roode kleur aan hun gehalte van ijzer-oxyde, en hun ronde vorm aan het weeken in gloeijende hitte te danken, waardoor ze in staat waren, bij het afrollen en aan elkander schuiven, rond te worden en hunne scherpe hoeken te verliezen. Merkwaardig blijft echter de op hare kammen scherp toeloopende vorm van deze smalle lijsten, die onafzienbaar lang aan den berg neêrloopen, en die daar, waar ze slangsgewijze loopen, dit steeds parallel doen. De meeste overige brokken bestaan uit eene zwartachtig graauwe trachiet-lava

in vele varieteiten, nu eens met, dan zonder veel of weinig hoornblende, en, behalve andere inmengselen, (b. v. van *Augiet*, *Dioriet*) dikwijls zeer rijk aan magneet-ijzer, zoodat ze eene levendige aantrekkingskracht op de magneetnaald uitoefenen. Op de meeste plaatsen zijn de stukken slechts ½ tot 1 voet dik, en hangen door zand slechts sponsachtig zamen; in de grootere brokken, die (zoo als reeds is aangemerkt) hier en daar op deze puin-hellingen verstrooid liggen, vindt men somwijlen zeer groote, afzonderlijke feldspaathkrystallen. Overigens bevatten deze brokken van den *Goentoer* eene groote veelsoortigheid van lava's, van fijnkorrelige bijna digte trachiet, door alle overgangen van krystallinische tot schuimige lava, tot aan de ligtste asbest-aardige puimsteen. De meesten bevatten veel ijzer.

Wij volgden, bij het opklimmen, het liefst zulke plaatsen, waar de brokken eene middelmatige grootte van 1½ tot 2' hadden, en kwamen, in weerwil van het gedurig terug glijden op de beweegbare massa's (waar de stukken kleiner waren), toch reeds ten 9½ ure boven op den top aan. Ik zag weldra, dat wij ons op den achter-n. westelijken kraterwand van den *Goentoer* (Fig. 2 punt 1) bevonden, en dat het kleine plateau, 't welk naar 't z. o. een' ver uitspringenden, scherpen rand vormend, in 1837 den krater aan deze zijde omgaf, *geheel verdwenen* was. Toen helde dit plateau van den tegenwoordigen gezwollen breeden rand zacht naar beneden, en was van smalle geconcentreerde kloven doorsneden, die overal dampten en met den rand zelven parallel

liepen, die, vervolgens plotseling ophoudend, zich in eene loodregte diepte stortte. Op dezen rand (Fig. 2 punt 2) deed ik toen (29 Julij 1837) mijne waarnemingen (hoogte 6100 voet): nu zag ik mij ongeveer 500 voet van daar terug gezet (tot punt 1) zoo ver als zich nu de boven-krateropening vergroot heeft. In plaats van in eenen loodregten afgrond, zag men nu langs eene veel zachter gebogen, maar ook meer in de lengte loopende helling, in den krater neêr. De *gansche* grootendeels uit zand bestaande massa (*b.*) was dus, in eene van de uitbarstingen tusschen 1837 en thans, *ingestort en verdwenen*, maar de hoogte van 1 (volgens nu herhaalde barometer metingen) = 6230' onveranderd gebleven. Tusschen deze tegenwoordige n. westelijke kratermuur (1) en den G. *Missigiet* lag in 1837 eene verscheiden honderd voeten diepere, beneden scherp toeloopende en met steenbrokken bedekte tusschenruimte, (Fig. 2, *a.*). *Deze was nu geheel met zand gevuld*, en in een vlak, slechts zacht uitgediept tusschen-zadel veranderd, langs welks gladde zandoppervlakte men thans, met veel geringer moeite dan vroeger, op den *Missigiet* kan komen. Eenige 2—3 voet breede kloven trokken n. w. waarts in regte rigting door deze zandvlakte, en waren op hare oppervlakte eveneens sponsachtig met zand overdekt, dat echter ongeveer een voet dieper dan de aangrenzende oppervlakte lag. Hierdoor zoowel als door de zwakke dampen, die er uit te voorschijn drongen, waarschuwden zij ons hare bedriegelijke dikte niet te vertrouwen, ten einde niet in eenen misschien onpeilbaren afgrond

afgrond te storten. Tot deze opvulling van *a.* en het verdwijnen van *b.* bepalen zich alle veranderingen, die de krater in de vier nieuwe uitbarstingen (van 1840 Mei 24, 1831 Nov. 11, 1843 Jan. 4 en 1843 Nov. 25) ondergaan heeft. Evenwel schijnen ook van den z. oostelijken of voorsten kraterrand eenige afbladeringen van rotsen te hebben plaats gevonden, en de krateropening bovendien naar 't z. z. w. (de linkerzijde van Fig. 1) eenigzins breeder geworden te zijn, maar voor 't overige niet 3 maal, (zoo als, altoos overdreven, in openbare bladen gezegd wordt), maar hoogstens 1/13 maal. De werkelijke verwijding van den krater naar 't n. w. is, van *Garoet* en *Trogon* uit, niet merkbaar.

Men vergelijke het nu (den 12 Aug. 1844) van *Garoet* geteekende profiel Fig. 1 met dat, 't welk den 30 Aug. 1843 van *Trogon* geteekend werd (zie in het Indisch Magazijn, »Nieuwe Gebeurtenissen enz." I, 352 fig. 3). De laatste (vierde nieuwere) uitbarsting van den 25 Nov. 1843 had tusschen beiden plaats, en men zal bemerken, dat de veranderingen niet groot zijn, maar dat de voorste rand meer getakt is geworden. Een profiel, dat ik in 1837 den 28 Julij van *Trogon* nam, dus vóór al de vier uitbarstingen, is met andere teekeningen naar *Europa* verdwaald, en heb ik dus niet bij de hand; vergeleken met dat van den 30 Aug. 1843, moet het de veranderingen van den kraterrand, door de 3 eerste van de genoemde vier erupties, aanschouwelijk maken, ofschoon deze ook slechts (in verhouding tot de stormachtige kracht der uitbarstingen) zeer onbeduidend zijn.

In 't oog vallend is, op den voorsten of z. oostelijken kraterrand, eene groote parallelipipedische rotsmassa, (Fig. 1, en van de z. w. zijde meer van nabij gezien Fig. 1, a.), die z. oostwaarts van het middenpunt des kraters boven op den rand ligt, en die voor de eruptie van 25 Nov. 1843 nog niet zoo duidelijk was (vergelijk profiel van 30 Aug. 1843 l. c.), die dus eerst in deze uitbarsting, door het afbladeren van zijdelingsche rotsmassa's en door eene geringe verlaging van den z. oostelijken rand in 't algemeen, waarvan enkele stukken naar beneden stortten, scherper begrensd en afgezonderd werd. Hare zijdewanden zijn loodregt en in prismatisch-kubieke stukken gedeeld, maar hare oppervlakte heeft eene overeenstemmende helling met den geheelen berg-muur, en zoo vertoont zich deze zonderlinge rots, die slechts op losse massa's of lagen van afgebladerde schijven te rusten schijnt, als het staan gebleven stuk van een bovenste lavakorst, die zijdelings verbrokkeld werd en verdween. 't Is wel de moeite waard, waar te nemen, hoe lang deze rots in volgende uitbarstingen zich zal staande houden.

Wij willen de nieuwe kronijk van den *Goentoer* hier kortelijk herhalen. (De uitbarstingen met een * vindt men in mijne »Bijdrage tot de geschiedenis der vulkanen," en in de »Nieuwere gebeurtenissen" enz. beschreven; van de overigen weet ik slechts den datum.

Datum.		Tijdverloop tusschen de beide erupties.			
*1803	8 en 15 April.				
1807	6 September.	4 jaar,	5½ maand.		
1809	9 Mei.	1	»	8	»
1815	15 Augustus.	6	»	3	»
1816	21 September.	1	»	1	»
*1818	21 en 24 October.	2	»	1	»
1818	November ?	?		?	
1819	?	?		?	
1828	24 Mei.	9	»	5	»
1828	8 Julij.	0	»	1	»
1832	16 Januarij.	3	»	5	»
1832	8 Augustus.	0	»	7	»
1832	13 Augustus.	0	»	1/6	»
1833	1 September.	0	»	1/2	»
1836	11 October.	3	»	2	»
*1840	24 Mei.	3	»	7	»
*1841	11 November.	1	»	5½	»
*1843	4 Januarij.	1	»	1½	»
*1843	25 November.	0	»	10½	»

derhalve zonder merkbare jaarlijksche periodiciteit, noch grootere hevigheid in zekere maanden, in 40 jaar 20 uitbarstingen, of, door elkander gerekend, alle twee jaar een.

Op de gladde oppervlakte van het fijne, geelachtig graauwe zand, waarmede de G. *Missigiet* geheel overdekt is, stegen wij vlug aan zijne helling naar boven, en moesten ons slechts op eenige van de steilste plaatsen kleine trappen of kerven in het zand hakken, om vaster voet te

zetten. Wij bereikten zijnen ronden, van boven vlakken en slechts 45 of 50 voet in doorsnede beslaanden kruin ten 10½ ure, juist nog ter regter tijd, om spoedig de voorgenomen peilingen naar verder afgelegen bergspitsen te doen (tot aan den *Tjermaï* en den *Gedeh*), eer de gedurig meer opzettende wolken alle uitzigt benamen. Een dergelijk, doch niet met zand opgevuld, maar beneden spits toeloopend en steiler tusschen - dal, dan dat hetwelk hem van den *Goentoer* scheidt, scheidt den *Missigiet* ook aan den anderen kant van den *Agong*, die hem n. w. waarts nog ongeveer 5 of 600 voet in hoogte overtreft, en die, gelijk de geheele ruimte in de rondte (zoo wel kruinen als hellingen) met zand bedekt is. Geen groen plantje, geen grashalm siert dezen aan de oppervlakte gladden rand, en slechts eenige verbrande boomstammen verheffen zich op den *Agong* van 6 tot 10 voet hoog.

Deze *Agong* is een korte van 't z. w. naar 't n. o. getrokken kruin, met een terras-aardig uitstek aan dezerzijdsche helling; en vormt het hoogste punt van de eveneens, van 't z. w. naar 't n. o. loopende bergketen, aan wier z. oostelijke flank, in eene regte lijn, (en dus loodregt op de lengte - as) eerst de *Missigiet* en dan de *Goentoer* zijn te voorschijn getreden. De overige, weinig hoogere punten der keten zijn: G. *Gadja*, z. westwaarts van den *Agong* en door eene diepe tusschenruimte van dezen gescheiden, door welke men over een gedeelte van het Bandongsche plateau en van den G. *Malabar* heen tot aan den *Gedeh* bij *Buitenzorg* peilt. Van daar loopt de keten, als smalle toppen, en hoe meer zij zich van den vul-

bedekt, z. westwaarts verder voort, helt al dieper en dieper, en neemt bij den *Passir Kiamis* een einde. kaan verwijdert, zoo veel te digter met beschgewas (Zie *Situatie* no. 1 (1), en vergelijk daarmede mijne kaart der *Preanger Regentschappen*).

De binnenste helling van den top *Gadja* vormt eenen steilen, geheel kalen rotswand met trappenvormige uitstekken en schijnt, wegens de parallelepipedische afzondering der steenen, als uit enkele kubiek-prismatische stukken gevormd, maar laat echter ook door de witte kleur van de ten deele hier geplaatste rotsen, de werking van zwaveldampen vermoeden, welke uit derzelver scheuren drongen. Zij ziet op gelijke, maar kleinere rotswanden, welke de westelijkste van dezen top (waarop wij staan) ontoegankelijk maken en uit wier openingen nog talrijke zwaveldampen dringen. Een smal, eenzaam en steenig dal, slechts door rhinocerossen (2) bezocht, ligt hier tusschen, namelijk tusschen de verlengde *Gadja-keten* aan gene zijde en de uit stukken zamengestelde rib aan deze zijde, wel-

(1) De kaarten en situatien zullen, wanneer de reis geëindigd is, naar de brouillons naauwkeuriger uitgewerkt en dan, onder de aangegeven nummers, aan deze schetsen als bijvoegsel gevoegd worden.

(2) De paden van deze dieren kronkelen zich om de steilste hellingen van den *Missigiet* en loopen over puinmassa's, waar geen grasscheutje wast: zij schijnen er van te houden, altijd op hetzelfde spoor te gaan, zoodat de slangen-linien hunner paden, zelfs daar waar zij over zand en steenrotsen voeren, duidelijk zigtbaar worden.

ke van af den *Missigiet* tot aan den *Poetrie* loopt, in het begin in de hoogere streken nog vereenigd met de helling van den *Goentoer*, doch lager door de klove daarvan afgezonderd, welke (zoo als ons reeds bekend is), den oostelijken voet van den *Poetrie* van de puinmassa (1) van den vulkaan scheidt.

Buiten deze Solfatara's van den westelijken rotswand van den *Missigiet*, rookt zijne geheele noordwestelijke helling uit honderden van kleine spleten; de geheele bodem is warm, en het zand op de oppervlakte met eene dunne, van een 1/2 tot 1 duim dikke korst van eene bonte kleur bedekt, die gedeeltelijk uit gesublimeerden kalk, gedeeltelijk uit andere mineraalzelfstandigheden (salmiak?) bestaan en een' zekeren zamenhang bezitten.

En de andere helling, of de *noordwestelijke zijde van den Agong*, schijnt ook niet minder dan deze met spleten voorzien en geheel door dampen doorwoeld te zijn: want reeds op een' aanzienlijken afstand, b. v. van den pas van den weg over den rug tusschen *Boedjong* en *Mandalawangie*, van den 25½, 26 tot bijna aan den 27 paal toe, verder van de *Passangrahan*, *Malabar*, *Tjipanas*, kan men de dampen zien, die daar, van 2 tot 300 voeten onder den hoogsten top uit den grond dringen. Echter heeft nog niemand deze noord-westelijke en noord-noordwestelijke zijde van den *Agong* bezocht, die zich, voor dat zij zich met het plateau van *Bandong* vereenigt, tot eene

(1) Ik ken voor deze ophoopingen van zand, gruis trachiet en lavabrokken, van alle grootte en verscheidenheden, geen beter woord dan vulkanische puinmassa's.

uitgestrekte en woudrijke bergstreek uitbreidt (1).

Naar de tegenovergestelde rigting, namelijk naar het noord-oosten van den *Agong* af, is de voortzetting der bergketen onder den naam van G. *Gedeh* en *Djoenkoer Pannen* bekend. Nadat zij noordelijk eenen verbindingskam tot den *Mandalawangie* gevormd heeft, draait zij zich (van top tot top lager wordende) met eene zachte buiging meer naar het oosten (oost-noord-oost), en is op hare binnenste, naar den *Goentoer* gekeerde zijde, steeds steiler, meer als een muur naar beneden gaande, dan op hare buitenste: eenige regte en parallelle ribben komen aan dezen wand voor. De ruimte tusschen deze en den *Goentoer* is van boven uitgebreid en plat, van onderen vol scheuren met eenige loodregte rotstoppen, over welke de beek zich in kleine cascaden stort. Eindelijk eindigt zij in den afdalenden rug van steenrotsen, over welken ons gisteren de weg van *Lelles* naar *Trogon* voerde.

Alle deze hoogten overziet men van den *Missigiet*. Verder bemerkt men eene menigte aangrenzende verhevenheden, waarvan er vele eveneens met kraters doorboord zijn. De *Kawa-manok* ligt slechts 3½, de *Papandaijang* 5, de *Telaga-Bodas* 4½ en de *Galoenggoeng* 5 geographische mijlen van hier verwijderd. De nevelen der wolken echter

---

(1) Ik had ditmaal het plan deze zijde te bezoeken, maar zag in, dat het overstijgen van den *Agong* niet in zulk een' korten tijd mogelijk was, om aan de andere zijde te komen nog vóór dat de bergen geheel met wolken waren bedekt. Tot eene tweede reis echter met voorbereidingen, om in het gebergte te overnachten, daartoe had ik ditmaal geen tijd.

kwamen te voorschijn en omhulden dezelve: in de hoop op nieuwe zonnestralen strekte ik mij op den top neder en gaf mij over aan die gewaarwordingen, welke door het karakter van hetgeen mij omgaf, opgewekt werden.

Merkwaardig kwam het mij voor, dat zich binnen zulk eene kleine ruimte, als die der *Preanger-Regentschappen*, zulk een groot aantal ten deele nog opene, ten deele vroeger open geweest zijnde gaten van vulkanen nevens elkander bevinden. Behalve de 4 bovengenoemde, dampen hier nog rondom, de *Waijang* op 4½, *Patoeha* 8½, *Tankoeban-Praauw* 8½, *Gedeh* 16½, *Salak* 20½ en *Tjermaï* 11 geogr. mijlen afstand, en kwamen, hoewel thans niet meer, maar zonder twijfel in vroegeren tijd, rookwolken te voorschijn uit den *Boerangrang* 9½, *Tampomas* 6½, *Malabar* 5, *Tjikoraï* 4½ geogr. mijlen verwijderd, dus 14 vulkanen, misschien meer! binnen eene ruimte van circa 25 mijlen lang en 11 mijlen breed. Bij eene zoo groote nabijheid der vulkanen bij elkander, moet men aannemen, dat de vulkanische groeven (of spleten) ieder naar eene bijzondere haardsteede leiden, en dat de communicatie dezer haardsteden met elkander somtijds geheel verbroken is. Want, hoe konden anders uit *een'* van deze bergen *alleen* en uitsluitend zoo hevige verwoestende uitbarstingen geschieden, als die van den *Galoenggoeng* in 1822 of van den *Tjermaï* in 1772, zonder dat de naburige, b. v. de *Telaga-Bodas* bij den *Galoenggoeng* of de *Kawa-manok*, de *Waijang* en de *Goentoer* bij den *Papandaijang*, in het geringste daaraan deel namen? of zonder dat zich de werking gelijkmatig over *alle* verdeelde?

Niet eens werd eene grootere werking van de overige kraters bij het schrikkelijke woeden van den *Galoenggoeng* waargenomen; even zoo weinig als bij het uitbarsten van den *Goentoer* in vervlogene jaren, de slechts 3½ mijl verwijderde *Kawa-manok* en de slechts 5 mijlen van daar gelegen *Papandajang* sterker dan gewoonlijk dampten. En waarom waren de dampen genoodzaakt somtijds geheel nieuwe uitwegen te banen en nieuwe vulkanen, zoo als b. v. den *Goentoer*, te vormen, wanneer eene gemeenschap tusschen de groeven der enkele vuurbergen bestond? Men is daarom tot verklaring van de waargenomen verschijningen genoodzaakt aan te nemen, dat zulk eene communicatie tusschen de vulkanische haardsteden der Preanger-vulkanen of in 't geheel niet bestaat, of op zekere tijden geheel onderbroken kan worden.

Eenige zonnestralen wekten mij uit deze overdenkingen (1) en dreven mij naar mijn theodolithen, om door de vensters der wolken spoedig nog eenige mislukte peilingen te nemen. (Zie journaal der peilingen). Daarop deden zich de hoe langer zoo meer tot een geheel vereenigende wolken alle verdere operatien eindigen en tegen 12 uur tot onzen terugtogt besluiten.

Nu eens (waar de helling glad was,) op eene te zamen gevouwen mat glijdende, dan weder regtop naar boven klimmende, gewoonlijk in opgedrevene zandwolken gehuld, dikwijls op de bewegelijke massa's uitglijdende, en door de vallende steenbrok-

---

(1) Waarop ik in mijne » theorie der vulkanen " zal terug komen.

ken vervolgd, kwamen wij tegen 1 uur weder bij onze paarden in de klaga-wildernissen van den *Poetrie* aan, waren om 2 uur te *Trogon* en begroetten gisteren om 3 uur weder onze vriendelijke woning te *Garoet*. (Hier laat mijn gastheer mij aan tafel roepen; doch laat ik eerst nog eene opmerking maken).

Inquirenda! In mijne Bijdragen tot de geschiedenis der vulkanen (Tijdschr. v. N. I.) haalde ik volgens *Reinwardt* de «*Kawa-Kataka*" als eenen krater aan, naar wiens bestaan en ligging ik in 1837 en 1840 te vergeefs onderzoek had gedaan.

Ik heb denzelven ook nu niet gezien, maar kreeg toch van den Radhen Demang van *Trogon*, eene duistere aanduiding, dat dezelve in het dal achter den G. *Poetrie*, tusschen dezen en de hoofdketen van den *Gadja* moest liggen; ten minste vindt men hier heete en dampende modderpoelen, in welke zich rhinocerossen baden. Misschien weten het de Javanen naauwkeurig, doch houden het voor ons geheim, uit vrees een' weg daarheen te banen en hutten daarbij te moeten opslaan.

De onder No. VIII (Bijdrage vulk.) opgetelde, onbekende en naamlooze krater echter, kan geen ander zijn, dan de fumarollen, welke aan de andere (noord-westelijke) helling van den *Agong* ontstaan en welke somtijds in enkele stooten, meer hevige, zuilenvormige dampmassa's ten hemel doen stijgen. *Beide* plaatsen zijn dus alle twee van de *Kawa-manok* verschillend, en het aantal der vulkanische openingen is daardoor weder met eene vermeerderd.

VIERDE SCHETS.

»Es ritten drei Reiter zum Thore hinaus,
Bei der Nacht."

Tjikoewibie, 12 en 13 *Augustus*.

De drie ruiters waren *A. Bosch*, *I. Maier* en mijne geringheid; (mijn naam is moeijelijk uit te spreken; de Franschen noemen mij *Schinkin* of *Schinken*, de Javanen *Djoekoe* of *Djoerken* en mijne vrienden teekenen mij af en plaatsen mij op een nest, allegorisch, zoo als een jong hoen). Men begrijpt ligt, dat mij deze onophoudelijke impertinentien ergeren, — het spreekwoord zegt echter: »de wijste geeft toe" en daarom heb ik besloten mij weder te doen doopen; ik ben evenwel nog in twijfel of ik mijn' naam uit het Grieksch of Sanskriet zal zamenstellen.

Wij drieën kwamen aldus des namiddags tegen 3 uren op de aloen-aloen van *Garoet* bij elkander, stegen te paard en draafden de poort uit; lees, d. i. spreek uit: »het dorp uit," want eene eigenlijke poort is thans op *Garoet* nog niet voorhanden.

Wij reden alzoo naast elkander, wel is waar zonder lansen, maar evenwel statieus op eene ridderlijke wijze (de helm van *Mumbrin* hadden wij door strooheoden vervangen,) het dorp uit, en hadden voor en achter een behoorlijk aantal trawanten tot onze bedekking: ook nieuwsgierige Garoeters keken ons uit alle hutten en huisdeuren aan. De

huizen vormen lange aan elkander hangende rijen en sluiten de straten aan beide kanten in, welke *Garoet* regtlijnig doorsnijden. Wij volgden een van deze straten zuidwaarts en hadden plaats genoeg daarop naast elkander, zonder elkander aanteraken; evenwel waren wij nog geen kwartier verder gekomen, of een zeer verkwikkende regen begon ons te verkwikken. Dezelve werd weldra algemeen en kwam met zuidenwind uit het hoogland van *Tjikatjang* (tusschen den *Papandaijang* en *Tjikorai*), hetwelk hier *Siberiën* genoemd wordt.

Deze wind was koud en dreef den regen even als eene sneeuwbui voor zich uit. Wij waren weldra tot op de huid nat en hadden niet het volle genot der schoone streken, welke wij doortrokken.

De dalgrond verheft zich hier zeer zacht en langzaam, en vergroot zich, voor dat dezelve aanhoudend tot de helling opstijgt, nog menigmaal tot vlakke en slechts golfvormig-heuvelachtige ruime uitstekken, die in den achtergrond tusschen de heuvels, bij eenen kleinen vijver, hier en daar met een dorpje bedekt, en het zachte groen van het grastapijt en der weiden, nederliggen. Eenige dadap - koffijtuinen liggen daarop verstrooid en brengen afwisseling in dit tooneel. Hoe liefelijk lagchen zulke streken niet bij zonneschijn, bij mooi weder; hoe droevig, ruw als de winter, schijnen ze nu, toen regenbuijen over dezelve trokken.

Een van ons werd een weinig neerslagtig, (ik zal hem niet verraden); vriend *Bosch* echter trotseerde de regenbui en neuriede het liedje: »Es

ritten drei Reiter zum Thore hinaus ," ik , (sedert eenigen tijd niet meer aan de afwisseling van het weder gewend), had het zeer koud en lachte wel terwijl het regende, maar bijna eveneens, als wanneer men tegen een' *vijand* lacht.

In verschillende stemming , maar even doornat, kwamen wij om 5 uur te *Tjikoewibie* aan , eenen passangrahan aan de noordoostelijke helling van den *Tjikorai* , waar dezelve tusschen klaga-wildernissen en oude , half uitgestorvene dadap-koffijtuinen, 3715 voeten hoog ligt.

Hier zitten wij nu rondom een vuur, in welks nabijheid onze door en door natte kleederen ter drooging zijn opgehangen (1), en daar buiten stroomt de regen , wel in kleine druppels , maar gestadig en over den geheelen hemel verbreid. Ook *hier binnen* vallen druppels , namelijk die , welke de rook van het vuur ons uit de oogen perst ; slechts eene goede tafel en slaapplaats , waarvoor onze vriendelijke gastheer en reisgenoot gezorgd had , was in staat ons in eene goede stemming te houden.

Het zal omstreeks middernacht geweest zijn , toen een ontzettend geschreeuw , een vreesselijk leven , ons uit den slaap wekte. Wij sprongen op. *Mijne*

---

(1) Wil men geregeld reizen, dan moet men op *Java* nooit des nademiddags op reis gaan, maar het zoo inrigten, dat men nog vóór 3 uur onder dak komt. Want over het *grootste gedeelte* der dagen, heeft men, al is het des voordemiddags ook helder, in de bergen en op plaatsen nabij bergen gelegen, alle namiddagen regenbuijen en meestal regen met onweêr.

eerste gedachten waren eene vulkanische eruptie; mijne vrienden dachten aan vuur, moord of doodslag, want de Javanen hieven, uit honderden van keelen, een moorddadig angstgeschrei aan, en ik meende dat de *Tjikorai* misschien in de instorting begrepen was; maar deze bleef rustig en er had slechts een vreesselijke moord plaats gevonden; drie paarden lagen daar, met hunne halzen doorgebeten, dood en de beestachtige moordenaars, de tijgers, waren ontvlugt. Zij waren, ofschoon er zoo vele menschen in de nabijheid waren, over de bamboezen heg gesprongen en hadden een der paarden omtrent 100, het andere ten minste 300 voeten ver tot in de koffijtuinen met zich voortgesleept, waar wij bij het fakkellicht deze arme slagtoffers zagen liggen; het derde was binnen de heg blijven liggen, maar alle drie waren aan den hals dood gebeten.

Dit voorval heeft de Javanen in eene droevige stemming gebragt; ook de onze is niet veel beter, want het is volgens het horologie reeds 6 uren en nog vertoont er zich geen morgenrood aan den hemel. Fijne regenbuijen zijn, even als gisteren avond, over den geheelen hemel verspreid en maken mijne reisgenooten hoe langer zoo meer afkeerig van de gedachte, om den *Tjikorai* te bestijgen.

Ik laat mij echter van mijn voornemen niet afbrengen, — in de hoogere luchtstreken waait onloochenbaar de noord oosten wind, en tusschen de nevelige wolken verschijnen van tijd tot tijd kleine blaauwe vensters. Ik houd deze voor een bewijs, dat de wolkenrij maar dun en dat boven dezelve eene heldere atmospheer is; voorspel derhalve zonneschijn

op de kruin van den *Tjikorai*, die blijkbaar hooger dan deze nijdige wolken moet liggen, welke ons deszelfs gezigt verbergen, en spoor tot de afreis aan.

Eindelijk houdt de regen tegen 11 uur op, de blaauwe vensters worden grooter, onze hoop met hen, en onze stemming vrolijker; nadat wij ons door een goed ontbijt versterkt hebben, wordt het teeken tot opbreken geblazen (spreek uit: geroepen, geschreeuwd uit keelen, daar trompetten ontbreken), alles wordt levendig en het kommandowoord: »de paarden voor," eindigt deze *regen-schets*.



VIJFDE SCHETS.

(TJIKORAI).

»Durch den Riss nur der Wolken
Erblickt er die Welt
Tief unter den Füssen
Das grünende Feld."

Garoet den 14 *Augustus*.

Wij bereikten te paard, in minder dan 1/2 uur, de bovenste grenzen der koffijtuinen, die, (aan de n. o. helling van den *Tjikorai*), omstreeks 700 voeten hooger dan de *Passangrahan* zullen liggen, en betraden vervolgens te voet het schaduwrijke binnenste der hoogbosschen, welke nu onafgebroken den geheelen kegel tot de hoogste spits bedekken.

Naast de koffijtuinen zijn voornamelijk *eiken* (Quercus pseudomolucca, angustata, Sundaica *Blume*, onder anderen *kajoe passan* der inlanders). Zij zijn even als de overige boschboomen rijkelijk met mos bedekt en met Usneën behangen, en weerkaatsen van het geschreeuw der paauwen, die er zich in talrijke menigte ophouden. Wij verlieten deze streek tegen 12 uur. Rotting--(Calamus) soorten, zoo veelvuldig op *Java*, slingerden zich ook hier in alle rigtingen door het digtste van het bosch, in hetwelk zich aan gene zijde der eikenstreek, Podocarpus cupressinus R. Br. (Kipoetrie der inlanders, P. imbricatus Bl.;) in hoe langer zoo talrijker exemplaren begon te vertoonen. Kort daarop kwamen wij in de rij der wolken, (4800--

5000 voet); welke naar den *Tjikeumibie* over onze hoofden trokken, en bemerkten daarenboven aan het gezang der Muscicapa cantatrix Temm., (deze getrouwe bewoners der koele en eenzame bergbosschen), de toenemende hoogte, welke wij bereikten. De kleine nette pinangpalmen, *Areca pumila* Bl., met zijne vuurroode trossen met bezien waren menigvuldig in het onder-hout; Freicinetia-soorten slingerden zich om de boomstammen, en vele Agarici (paddestoelen; Champignons), benevens eetbare Clavarien kwamen uit den vetten boschgrond te voorschijn, welke alle rotsen verbergt. Maar boven alles, en zoo als ik nog op geenen berg in zulk eene talrijke menigte aanschouwd had, trof men hier de halfstruikachtige, van 5--7 voet hooge *Strobilanthes speciosa* Bl. (Bijdr.) aan, welke met hare witte bloesems geheele streken van het bosch alleen bedekte en ons eerst digt bij de kruin (op eene hoogte van 8000 voet) verliet.

In den beginne verhief zich de weg zeer zacht, doch dezelve werd langzamerhand steiler en kwam op een' hoe langer zoo smaller toeloopenden bergrug uit, welke aan deze n. o. helling van den berg tusschen twee kloven, (links en regts) vooruitspringt. Weldra (5500--6000 voet) moeten wij ons een' weg banen door *Polypodium dipteris* Bl., een van 4--6 voeten hoog varenkruid, hetwelk door individuen-aantal buitengemeen hier heerschte en ons tot omstreeks 7600 voeten hoogte (omtrent 1000 voeten beneden den top) begeleidde: in talrijke menigte hing het zonderling kransvormige *Polypodium Nidus Avis*, L. aan de stammen en takken; (dit behoort tot de eigenlijke streek der wolken, wier donkere nevelen ons voort-

durend omgaven); *Agapetes rosea Mihi* verscheen, *Araliaceae*, *Meliaceae* en eene *Memeiglon*-soort, benevens *Podocarpus acreifolius* Lamb. trof men dikwijls onder de boomen aan; boomvarens spreidden in het onder-hout hunne schermen uit, maar de *Podocarpus Cupressinus* R. Br., heerschte hier het meest, en vormde hier nog slanke, van 40—50 voeten hooge stammen, met ronde kroonen, van wier takken de Usneeën ellenlang nederhingen. Zacht, even als door pijnboom-bosschen, ruischte de wind door derzelver naaldvormig loof.

Alle overige boomen werden kleiner (6500—7000 voeten): eenige zonnestralen, die tusschen de overtrekkende nevelen het woud verhelderden, bewezen ons, dat wij reeds boven het gewelf der permanente wolken verheven waren. Een boomsoortig Melastoma trad te voorschijn, en bij de Dipteris-varens voegde zich Mertensia dichotoma Willd: met Lygodiumsoorten en vormde een digt weefsel tusschen de boomen, hetwelk men zonder hakmessen niet kon doordringen. De kruin, welke wij nu beklommen (op vele plaatsen naauwelijks 2 voeten breed,) wierd met een digt wortelen-weefsel bedekt, hetwelk eene soort van natuurlijke trappen vormde: alle boomstammen werden (7500 voeten) meer en meer met mos bedekt, hoe langer zoo kleiner, krommer en slanker, en weldra bevonden wij ons (8000 voeten) boven de wolken geheel in de streek der eigenlijke *Alpenboompjes* van *Java* verplaatst, waar ons van de vroegere planten, slechts de Strobilanthes speciosa trouw is gebleven (wel is waar minder weelig en bijna 2 voeten kleiner dan in de onderste streken, maar toch nog hetzelfde;)

doch welke echter op de hoogte van 8000 voeten ook verdwijnt.

Bijna geene van de Alpenboompjes, die zich b. v. in zulke weelderige groepen op den *Manellawangie* bevinden, ontbreken op den *Tjikoraï*, maar voornamelijk zijn het *Leptospermum floribundum* en *Agapetes vulgaris*, die ons tot op den hoogsten top (8645 voeten) vergezelden, maar geheel boven aan nog in aantal van individuen door de *Podocarpus Cupressina* R. Br. overtroffen worden. Waarschijnlijk is het een gevolg van den droogen, steenigen grond en van den kleinen omvang des tops in het algemeen, dat derzelver stammen van boven dunner, en het kreupelbosch, hetwelk zij vormen, wel digt in een geweefd, doch lager en kleiner is, dan in eene streek slechts 500 voeten beneden den top. Terwijl op eene hoogte van 8000 voeten, waar het bosch, in alle rigtingen, met wegen van rhinocerossen doorkruist wordt en waar de helling zacht-glooijende uitstekken vormt, de Agapetes vulgaris het weelderigst staat en een' zeer hoogen ouderdom aanduidt, zoo is de hoogste, steenige en drooge top voornamelijk door de pyramidale gedaanten van de Podocarpus bekranst, welke ik op geen' anderen berg op zulk eene hoogte en in zulk eene physiognomie aangetroffen heb. Hier vormt hij boompjes van slechts 10, 15 tot 20 voeten hoogte, van de gedaaute eener pyramide, met wervelvormige naar boven gerigte knoesten en met takken, van welke de naald-vormige bladen, even als het baardmos, lang en slap naar beneden hangen. Ofschoon dezelve met alle overigen, b. v. Agapetes vulgaris, Antennaria Javanica (Gnavalium Bl.) ver-

mengd, voorkomt, zoo is dezelve toch de heerschende, die door zijne zonderlinge, lieve gedaanten, den top van den *Tjikorai* eene zeer bijzondere physiognomie geeft.

Overigens is de grond op deze hoogte, van af 7500 voeten, met alle planten en bloemen, bijzonder met Balsamina (Mirantha Bl.), Viola, Panicula en Plantago-soorten, (uitgezonderd Primula imperialis) versierd, welke zich op den *Manellawangie* bevinden (1) en op alle hoogten van *Java* in dezelfde streek gevonden worden.

Voor dat wij ons op de kruin van den *Tjikorai* neder zetten, zij het mij vergund, om, ten einde bij de volgende bergen niet in gedurige herhalingen te vallen, hier eene optelling der voornaamste planten te laten volgen, welke zich op alle hooge bergtoppen van *Java* met weinige uitzonderingen bevinden en die de Alpen-flora of de Flora der bergtoppen van dit eiland vormen.

PHYSIOGNOMIE

DER FLORA VAN JAVASCHE BERGTOPPEN.

(*benevens een aanhangsel met planten-beschrijvingen*) (2).

Crijptogamen en grassoorten blijven hier voorloopig van uitgesloten, en van de planten met bloesems

---

(1) In mijne » botanische togten door het gebergte *Panggerango*, *Manellawangie* en *Gedeh* in 1839" vindt men de physiognomie der plantenwereld op verschillende hoogten uitvoeriger geschilderd.

(2) Aan het einde dezer schets.

noem ik geheel alleen de representanten van de Europeesche genera, voor zoo ver ze mij bekend zijn geworden, terwijl van de andere familien en geslachten, van welke zich soorten tot op de hoogste toppen bevinden, slechts die hier genoemd worden, welke, of door een uitstekend uiterlijk of door het veelvuldig voorkomen van derzelver individuen-aantal, het meest er toe bijdragen om naar de physiognomie te dingen. (Eene volkomene optelling van *alle* aanwezige planten behoort wel in eene flora, maar niet in eene physiognomische beschouwing der plantenwereld) (1).

Met Usneën behangen, met mossoorten bedekt, vindt men onder alle alpenboompjes het meest (2), bijna op geen' enkelen top ontbrekende:

---

(1) Alle deze planten, de flora der toppen van de Javasche bergen, zond ik reeds in 1838 tot eene naauwkeuriger onderzoeking aan den President der K. K. L. C. Akademie der Natuuronderzoekers (*Nees von Esenbeck*). De met een * aangeteekende waren door mij reeds bestemd en met Diagnosen voorzien, welke ik hier als een uittreksel uit den » Apendix op mijne reis door *Oost-Java* " mededeel. De met een † gemerkte door mij onbestemd gelaten, heeft mijn zoo even genoemde vriend onderzocht en beschreven. Ik moet ze echter in deze optelling nog zonder naam laten, daar ik zijne werken (in de Linnaea c. a.) niet bij de hand heb.

(2) Waar achter de namen geene bijzondere standplaats is aangewezen, wordt de plant op *alle* toppen gevonden; waar de berg nader aangewezen is, komt ze op dezen alleen voor.

1 * *Agapetes vulgaris* mihi 5. (Agapetes Don. Thibaudia R. en P. Sp. Thibaudia vulgaris mihi in manuscript), welke, waar ze zich volkomen heeft kunnen ontwikkelen, nog op toppen van 10000 voeten bereikt, met 3 voeten dikke stammen, welke echter knoestig en gekromd zijn, en spoedig op eene geringe hoogte boven den grond in slangvormige, uitgebreide takken overgaan. Derzelver zwart-blaauwe bezien zijn eetbaar en hebben bijna de smaak van blaauwe bezien (boschbezien). Een kromme groei met korte, dikke stammen, en eene twijgachtig-breede tak- en loofkroon, (bijna jaar uit, jaar in met bloesems bedekt), is ook voor de meeste bewoners der bergkruinen een karakteristiek teeken.

2 * *Agapetes microphylla* mihi ♀. (Thibaudia microphylla mihi). Een sierlijk boompje met eene zeer ronde, fijn geweven kroon van loof.

3 * *Agapetes rosea* mihi. (Thibaudia rosea). Deze karakteriseert door derzelver welriekende, rozenroode bloemkransen, die trosgewijze verdeeld zijn en door derzelver rijkdom geheele zwermen van bijen naar zich lokken.

4 * *Acacia montana* mihi ○. Deze bewoonster van bijna alle bergtoppen, (bij de Javanen wegens hare stinkende, knoflookachtige boonen [*kamaladingang*], welke zij eten, wel bekend), vormt, zoo lang zij jong is, kleine, 10 voeten hooge, digt in elkander geweven boschjes van een schoon en levendig groen. Ouder zijnde, vormen zij boompjes met lichtbruine, 1/2 voet dikke stammen, welke zich reeds op eene hoogte van 5 tot 10 voeten

boven den grond in takken verdeelen, welke regtlijnig in scheve hoeken uitloopen en op eene hoogte van 20 tot 30 voeten de ronde kroon der zachtgevederde bloemen dragen.

Met het groen dezer bladeren wisselt zich het goudgeel der bloesems af, die in cylindervormige takjes talrijk tusschen het loof zijn verstrooid.

5 *Dicalyx sessilifolius* Bl. ○.

6 * *Viburnum elegans* mihi ○, welks schoone geele trossen niet weinig tot verfraaijing der boschjes bijdragen.

7 *Pholinia integrifolia* Lindl. ○.

8 *Dodonaea triquetra* Andr. ○. Voornamelijk op de bergen van midden-*Java.*

9 *Leptospermum floribundum* mihi ○. De in elkander geslingerde en uitgebreide takken dragen eene kroon van loof even als een scherm, wier myrtenachtige glinsterend-groene blaadjes met even zoo vele witte bloemen vermengd zijn: daardoor verkrijgt de oppervlakte van dit loof-scherm een gestipt, bont aanzien. Het wit-geele baardmos, hetwelk ellen lang van de takken hangt, en dikke mossoorten welke zich om de stammen gezet hebben, vermeerderen er nog het eigenaardige van.

10 Maar meer nog dan deze en door de sneeuwwitte kleur van hare loof-kroon scherp bij alle overige afstekend, is de *Anteunaria Javanica* Dc. ○, (Gnaphalium Javanicum Bl.), welke naar de physiognomie der bergtoppen op vele plaatsen dingt. Nu eens met de overigen vermengd, dan weder gezellig met anderen vereenigd, is dezelve, wanneer ze jong is, slechts struikachtig en 5 tot 7 voeten

hoog, met kogelronde bladeren en bloesem-knoppen op een enkelen stam, maar verkrijgt, volwassen zijnde, eene hoogte van 15 tot 20 voeten, en geeft dan het aanzien van boschjes van een even aangenaam als eigenaardig voorkomen,

11 * *Casuarina montana* mihi 8. Deze ontbreekt geheel op alle bergen van west-*Java*, en komt het eerst op den *Lawoe* bij *Solo* voor (1), verschijnt dan echter op alle bergen in oost-*Java* weder, welke hooger dan 5000 voeten zijn. Haar fijn naaldvormig-lang loof (rami articulati), hare, zoo lang ze jong is, eigenaardige slanke pyramiedenvorm vertegenwoordigt de pijnbosschen van het noorden hier op onze Javasche hoogten. Ook wordt men inderdaad, bij het aanschouwen van zulke Casuarina-boschjes, welke b. v. de kruin van den *Lawoe* of *Wilis* in enkele groepen omkransen, aan de Vaderlandsche pijnbosschen herinnerd, en droomt men zich, zoodra men derzelver droogen, met afgevallene naalden (rami-soort) bedekten en van het onderhout ontblooten grond betreden heeft, gaarne in deze terug, wanneer men het ruischen van den wind hoort, hetwelk, even zoo als daar, door de fijnverdeelde takken speelt. (Een werkelijke pijnboom, *Pinus Sumatrana* mihi, groeit in de streken van 3 tot 5000 voeten in het noorden van *Sumatra*, waar buitendien, niet de Javasche, maar nog eene andere Casuarina, met eene boom-

---

(1) Zie mijne » Beschrijving der Battalanden op *Sumatra*,” welke te *Batavia* ter perse is.

achtige, denvormige (nieuwe) soort van de familie Lijcopodiaceae, voorkomt (1).

12. *Quercus pruinosa* Bl. en *Quercus angustata* Bl. ♉. Op de meeste bergen met andere vermengd, stijgen deze eik-soorten, *kajoe passan* der Javanen, (nu eens op den eenen, dan weder op den anderen), op eenige bergen tot over de 8000 voeten en worden dan voor deze karakteristiek, wanneer ze alleen het bosch uitmaken. Deze boschjes bereiken geene grootere hoogte dan 20 tot 30 voeten, maar schijnen met hunne donker-, meer bruin- of olijf-groene loofkroonen, digt en schaduwrijk in een geweven.

13. *Podocarpus cupressina* R. Br. ♉, welks pyramidale gestalte wij reeds op den 8645 voeten hoogen top van den *Tjikorai* hebben leeren kennen, doch die op de andere bergen meer onder de overige boomen vermengd voorkomt en niet zoo hoog wordt. Hij is op de bergen van west-*Java* tot aan den *Di-eng* (2) als het ware de plaatsvervanger van de oost-Javasche bergcasuarine, op wier habitus hij gelijkt.

---

(1) Eenige overgeblevene exemplaren maken het waarschijnlijk, dat ze vroeger ook op den *Merapi* en *Merbaboe* in het wild groeide, (?) maar door de kultuur uitgeroeid werd. *Westelijker* komt zij echter stellig *niet* voor.

(2) *Horsfield* geeft verkeerdelijk eene Casuarina in het Di-engsche op: daar groeit alleen de Podocarpus, welken de inwoners ook *Tjemoro* noemen.

Op eenige toppen zijn boomvormige *Araliaceën* (Aralia rigida en nodosa Bl. Sciadophyllum palmatum en lucidum Bl.) meer voorhanden dan op andere, en zijn dan door derzelver slangvormige, uitgebreide, dikwijls stekende takken en door derzelver grootte, dikwijls hand- of vinger vormige bladen, van de anderen te onderkennen.

Meer op zich zelve staande en minder karakteristiek vindt men, bij de bovengenoemde Alpenboompjes, verschillende Mijrtaceeën, Polyosma ilicifolium Bl., Tetranthera citrata N. von E., Astronia spectabilis Bl., eenige Melastomen en anderen.

Van de boomvarens zijn het:

14 * *Chnoophora lanuginosa* mihi ⊖ benevens

15 * *Cyathea oligocarpa* mihi ⊖,

16 * *Cyathea polycarpa* mihi ⊖, en

17 * Een met lange vos-roode haren voorziene boomvaren, welke op eenige bergen b. v. op den *Gedeh*, *Malabar*, *Di-eng* tot op hoogten van 8 à 9000 voeten te voorschijn komt, en door den (welbekenden) den boom-varens eigenen vorm, door hunne palmsoortige stammen, die zelfs hoog op de bovenste toppen 10, 15 tot 20 voeten hoog worden, en door den op een scherm gelijkenden waaijer, die zich op de spits van deze stammetjes, even als de spaken van een rad uitbreiden, zelfs dan nog de blikken der reizigers tot zich trekken, wanneer zij, in het binnenste van een bosch tusschen anderen groeijen.

Met deze boompjes vermengd en gewoonlijk derzelver onderhout uitmakende, komen als struiken van 5 tot 7 voeten hoogte voor (no. 14—25).

18 *Gaultheria leucocarpa*, Bl. ♄.

19 *Gaultheria punctata* Bl. ☿, welke wegens derzelver welriekende olie, (die de eerstgenoemde slechts in geringe mate bezit), door de oost-Javanen als » gondo poera ". zoo geacht is.

Zij groeit het meest op de bergen van midden-*Java* (*Merapi*, *Merbaboe*, *Lawoe* en anderen), en wordt gemakkelijk door hare zoetachtig - aromatische reuk en hare doorschijnend-puntige bladen herkend.

20 *Hypericum Javanicum* Bl. ☿, welks groote geele bloemen, even als sterren, in het kreupelbosch schitteren.

21 *Lonicera flavescens*, Bl. ☿.

22 *Rhododendron retusum* Benn. Horsf. ☿, wiens cylinderachtige lange scharlaken roode koralen een sieraad der bosschen uitmaken.

23 *Rhododendron tubiflorum* Alph. Dl. (vireya *Blume*) ☿, welks trechtervormige groote koralen door hunne menie-roode kleur niet minder in het oog vallen.

24 *Myrica javanica* Bl. ☿, of ○.

25 * *Spiraea speciosa* mihi ☿, in *Di-eng*.

26 * *Berberis horrida* mihi ☿, *Gedeh*, *Merbaboe*, *Lawoe* en anderen (welke door hunne prikkels, even als de Rubus-soorten, van welke men er drie op de hoogste toppen verzameld vindt), het doordringen van de anders zoo aangename boschjes, belemmeren.

27 *Rubus Javanicus* Bl.. ☿.

28 *Rubus alpestris* Bl. ☿.

29 *Rubus lineatus* Bl. ☿. De nu eens bloed- dan weder vuur-roode, of blaauwe of geele bloemen, waarmede deze boschjes, bijna jaar uit jaar in, ver-

sierd zijn, vervrolijken het oog en de framboosachtige, eetbare vruchten van de beziën, nu eens rood, dan weder blaauw, herinneren den reiziger aan gelijksoortige boschjes van het noorden.

Bloemen (** of kruidachtige planten) van verschillenden aard, voor het grootste gedeelte representanten van Europeesche soorten, zijn met deze struiken en kleine boomen vermengd, of komen verstrooid op het grastapijt der bergen voor, en dragen door hunne dikwijls treffende gelijkenis met de welbekende vormen van het noorden er niet weinig toe bij, deze alpenflora's van *Java* tusschen de 7 en 10000 voeten een meer Europeesch aanzien te geven. De natuuronderzoeker, die deze toppen, (b. v. den *Manellawangie*, *Tjermai*, *Sindoro*, *Merbaboe* of *Lawoe*) voor de eerste maal begroet, is verwonderd dat hij door oude bekenden omgeven is, die, als speelmakkers zijner jeugd, hem hier onder den Aequator, even als in zijn Vaderland onder 45 tot 501, n. breedte, maar in een prachtiger, *tropisch* kleed, weder aanlagchen.

De volgende 41 vindt men bijna op alle hooge bergen. Daarvan treft men no. 1 - 6 op ongeveer 7000 voeten hoogte; no. 7 - 16 op omstreeks 8000 aan, terwijl de overigen no. 17 - 41 tot 10000 voeten op de hoogste toppen gevonden worden.

** 1 *Artemisa indica* L., welke op grasweiden zeer menigvuldig is en denzelfden aromatisch-bitteren reuk en smaak heeft, als de Europeesche Aalst (Artemisia absinthium).

** 2 *Fragaria indica* Andr., eene kleine, kruipende aardbezie, met roode, maar eetbare (wrange) vruchten.

** 3 *Prenanthes affinis* mihi *.

** 4 *Prenantes longifolia* mihi *.

** 5 *Sonchus javanicus* Spr. *.

*** 6 *Drapiezia multiflora* Bl. in den Diëng en de west-Javasche bergen.

*** 7 *Euphorbia javanica* mihi *, die in het Tenggersche gebergte menigvuldig bij anderen groeit en levendig aan de wolfsmelk b. v. aan de *G. Gerardiana*, op onze weiden in het noorden, herinnert.

** 8 *Bellis javanica*, Bl.

** 9 *Sanicula montana* Reinw. (Bl. Bijdr.).

*** 10 *Polygonum paniculatum* Bl.

** 11 *Linaria* . . . . † eene soort met schoone, dojergeele bloembladen, op den *Merbaboe*.

*** 12 *Antirrhinum* . . . . . † eene soort, half struikachtig, in het Di-engsche gebergte, met prachtige, lilapurperkleurige bloementrossen.

** 13 *Cerastium* . . . . † op den *Merbaboe* en *G. Tingger*.

*** 14 *Melissa hirsuta?* Bl. *, halfstruikachtig, van een' bijzonderen, aromatischen, Basilicum reuk.

*** 15 *Senecio* . . . . † eene soort met schoone roodachtige corymben. Zij komt in menigte, voornamelijk in gezelschap van de Melissa of (in het Tenggersche gebergte) van de Euphorbia voor en vormt van 4-6 voeten hooge wildernissen.

** 16 *Agrimonia suaveolens* Pursh. Deze schoone en uitstekende plant is mij tot nu toe alleen in het Tenggersche gebergte voorgekomen (1838).

** 17 *Thelymitra angustifolia* R. Br. (Th. Javanica Bl. Bijdr.). Op de hoogste toppen van den *Lawoe*.

** 18 *Valeriana Javanica* Bl., zeer gelijkende op de officinele valeriaan en evenzoo van reuk.

** 19 *Thalictrum Javanicum* Bl.

** 20 *Podostaurus thalictroides* mihi *, alleen op den *Lawoe*, terwijl de twee voorgaande en de volgende tot en met n°. 31 op *alle* toppen voorkomen.

** 21 *Viola pilosa* Bl. Er is bijna geene plant, welke ons zoo levendig aan de lente van het noorden doet denken, als dit viooltje, hetwelk, ofschoon zonder reuk, toch geheel op de Europeesche gelijkt.

*** 22 *Alchemilla villosa* mihi *, welke in het westen van *Java* schijnt te ontbreken, maar op alle de bergtoppen van midden- en oost-*Java*, van af den *Slamat* voorkomt.

** 23 *Plantago major* L.

** 24 *Plantago Asiatica* L. Ook deze behooren op de hooge weiden der bergen tot die vormen der noordsche physiognomie, welke de overhand hebben.

** 25 *Ranunculus geranioides* H. B. en K. *, die even zoo dikwijls als in nieuw-*Granada !* (waar ze voor het eerst werd gevonden) met nog een paar andere soorten van haar geslacht, op *Java's* toppen voorkomt.

** 26 *Echinospermum Javanicum* Bl., wiens kobalt-blaauwe, vergeet mij niet-achtige bloemen onder de liefelijkste van het gebergte behooren.

** 27 *Gnaphalium gracile* Bl. met goudgeele bloemen, gemeenzaam, even als dergelijke soorten, op de graslanden van *Europa*.

** 28 *Swertia Javanica* Bl.

** 29 *Gentiana quadrifaria* Bl., *Maridjan* der Javanen: ofschoon dwergachtig, naauwelijks ½ duim hoog, tusschen het gras verborgen, trekt zij toch toch door hare schoone, helder kobalt-blaauwe bloemen, het oog van den onderzoeker tot zich.

** 30 *Galium Javanicum* Bl., benevens eene nog niet beschreven soort.

○ 31 *Gaultheria repens* Bl., die, met eetbare zwarte beziën van eenen zoetachtigen smaak beladen, om de naaktste rotsen kruipt.

*** 32 *Sium* . . . . †, eene soort *.

*** 33 *Pimpinella* . . . . eene soort *, die, benevens de vorige, voornamelijk op de bergen van oost-*Java* voorkomt, en het eerst zich op den *Di-eng* vertoont, waar zij door de inlanders *Proeatjang* genaamd, en hare spilvormige wortelen als diaphoreticum en diureticum in vele ziekten gebruikt worden.

** 34 *Wahlenbergia gracilis* Aldh. Dc. (Campanula gracilis Forst) *, van welke Wahlenb. lavandulaefolia *Blume* (Bijdr. ex herb. *Reinw.*), niet verschilt. Eene met haar bedekte varieteit, W. gracilis, var. hirsuta mihi *; komt dikwijls voor, en groeit op alle toppen van midden- en oost-*Java*.

*** 35 *Anacyclodon pungens* mihi *, groeit, (in het Tenggersche gebergte, zuidelijk van den *Bromo*, op den G. *Kembang*, *Boedha*, *Lemboe* e. a.) bij troepen, digt op elkander gedrongen; een klein, zeldzaam kruid, van een vreemd aanzien, met spitse, stekelige bladeren en kleine, witte, met wol bedekte bloemen.

*** 36 *Festuca nubigena* mihi *: deze de berg-

toppen van midden- en oost - *Java* zoo kenmerkende grassoort, bedekt met haar geel, graauw - groenachtig, vaal kleed, verscheidene der hoogste toppen, b. v. den *Merbaboe*, uitsluitend. De 1 voet breede en 1½ tot 2 voeten hooge bosschen, in welke het groeit, worden op lossen, zandigen grond, welken de regen wegspoelt, ten laatste eilanden of kleine heuvels, tusschen welke labyrintische groeven of kanalen loopen.

** 47 *Primula imperialis* mihi (1) (enkel en alleen op den top van den *Manellawangie* in het *Gedeh*-gebergte bij *Buitenzorg*). De prachtige, geele bloemen van deze plant tooveren den reiziger, op deze eenzame bergtoppen van *Java*, de weiden van zijn Vaderland voor, op welke hij zoo menigmaal de *primula veris* plukte.

*** 38 *Pteronia marginata* mihi *, op den *Willis*, met schoone, goudgeele bloemen.

*** 39 *Ethulia conijzoides* L. *. (*Wilis* en anderen).

○ 40 *Strobilanthes elata* mihi *, op den *Lawoe*; waar zij, even als de Str. speciosa Bl. op den *Tjikorai*, digte, van 5 - 7 voeten hooge wildernissen vormt.

** 41 *Balsamina micrantha* Bl. Op vele hooge toppen, voornamelijk op vochtige plaatsen.

Ook in de *moerassen* van hooge bergen, komen, buiten Cijprus- en twee Xijris - soorten (X. indica en macrocephala Vahl.) met schoone goudgeele bloemen, en twee nieuwe *Restiaceën* († door *Nees* beschreven), Europeesche planten voor, namelijk Chara-soor-

---

(1) Beschreven in het » Tijdschrift voor Natuurlijke Geschiedenis en Physiol. V. I. pag. 246.

ten en boven allen een Calmus, dien ik van den Europeeschen niet voor verschillend houd. *Acorus Calamus* L., die, bij troepen groeijende, breede, groene gordels, rondom de berg-meeren, b. v. van den *Di-eng* vormt, en wiens wortelen even zoo aromatisch als de Europeesche zijn.

Buitendien komen als *wild*, in streken, waar Europeesche tarwe en vele Europeesche moeskruiden gebouwd worden, b. v. op den *Di-eng*, *Merbaboe*, in het Tenggersche gebergte en op andere plaatsen voor: Briza-, Spergula-, Cerastium- en Stellaria-soorten, Sonchus oleraceus L., Foeniculum vulgare Gärtn, en vele andere, die aan de Europeesche soorten gelijk zijn.

Laten wij nu naar *onzen* top terugkeeren.

Wij volgden ten laatste de kanaalachtige paden der rhinocerossen, welke bijna op alle hooge toppen van west- en midden-*Java*, zulke getrouwe wegwijzers zijn (1) en welke ook tot over de hoogste kruin van den *Tjikoraï* hunne elkander dikwijls door kruisende wegen gebaand hebben, doch vonden geene versche sporen van hun aanwezen, zoo dat zij den *Tjikoraï* in lateren tijd verlaten hebben.

Wij bereikten den top om 3½ uur, en besteedden onze eerste zorg aan het oprigten van hutten zoodra de koelies met de pakkaadje waren aangekomen. De kleine struiken van Agapetes (Thi-

---

(1) De oostelijkste berg op welken zij voorkomen, is de *Tjermaï* (misschien ook op den *Slamat?* In het Di-engsche niet).

baudia) Antennaria, (Gnaphalium) Hijpericum, Rhododendron en Rubus-soorten, (welke in de Agapepetes vulgaris deszelfs grootste hoogte van 15 voeten bereikte), werden uit den grond getrokken, en ook aan den rand van de kruin kapten wij de hoogste toppen, om ons een vrij gezigt in het rond te verschaffen. Vier hoekpalen, met daarover uitgebreide matten, en ook aan de kanten ten deele met matten, ten deele met boomtakken behangen, waren weldra gereed, werden even zoo spoedig met matrassen en beddegoed voorzien, (want onze vriendelijke gastheer had voor alles gezorgd,) en verzekerden ons zulk een luchtig, maar vriendelijk en tevens zoo geschikt logies, als men het, zoo op staande voet gebouwd, op zulke hoogten maar hebben kan. Weldra brandden hier en daar vuren, tot welker onderhouding geheele boompjes, voornamelijk het olie- en harstrijke Gnaphalium Jav. aangewend werden. Vrolijk schertsende drongen ook de Javanen rondom de knetterende vlammen en bewezen door hun gelach genoegzaam, dat zij zich wel bevonden, en dat ook *zij* iets van dat genot smaakten, hetwelk men *berg-genoegen* kan noemen.

Daar temperatuur-waarnemingen tot mijn doel behoorden, zoo moest ik mij, helaas, van mijne reisgenooten verwijderen, welke z. w. waarts een weinig beneden den top op eenen meer voor den wind beschutten, vlakken, vooruitspringenden hoek, hun kwartier hadden opgeslagen, en mijn bivouac op den hoogsten top oprigten, waar, verre van de vuren verwijderd, mijne instrumenten hingen, en waar ook een gat werd gegraven om de temperatuur

van den grond, 5 voeten onder de oppervlakte, te meten. Van het o. n. o. naar het w. z. w., niet meer dan 50 voeten lang en in eene tegenovergestelde rigting 30 voeten breed, vormt deze spits een klein, in omvang rond plateau, hetwelk aan alle kanten met scherpe randen, zeer steil in de boschrijke helling, naar beneden loopt, en alleen naar het w. z. w. toe, 25 tot 30 voeten dieper, nog eene vrij ruime vooruitspringende punt vormt. De grond is geheel en al droog, en de aarde met vele nog onverweerde lava-brokken vermengd. Aan elkander hangende rots-massa's ziet men nergens, maar wel sporen van menschen-arbeid, namelijk, buiten de z. westelijke vooruitstekende punt, nog andere kleine, effen gemaakte terrassen, en zoo wel op deze als op de hoogste toppen, verscheidene, regelmatig 3 tot 4 voeten diepe, vierkante gaten, die bijna even zoo breed als lang, en dus kubiek van inhoud zijn, en wier bestemming wij niet konden raden. (De regent van *Garoet* gelooft, dat vrome voorvaders in deze gaten hunne gebeden verrigt hebben). Gehouwen steenen of grafteekenen zijn niet voorhanden.

Bij onze aankomst hing er eene nijdige wolkenkap over den top, welke, daar de lucht dood stil was, zich gedurende langen tijd niet bewoog. Na 4 uur echter schemerde het eerst in het toppunt de blaauwe hemel: er ontstonden heldere vensters in de wolken, het toppunt werd hoe langer zoo blaauwer, en hoe meer het gesternte des daags tot den ondergang neigde, des te lager vielen ook rondom ons de wolken, die zich hoe langer hoe digter en torenachtig te

zamen trokken, tot dat, kort na deszelfs ondergang, *alle* sterren aan den hemel vonkelden.

Ofschoon met deze toenemende helderheid de koude vermeerderde, zoo drongen er evenwel ook nieuwsgierige Javanen naar den rand des tops toe, om het gezigt, en het schouwspel van de vallende wolken te genieten, hetwelk in der daad majestueus was. Zigtbaar, hoe meer de zon den horizon naderde, werden de hoogere luchtrijen helderder, alle dampen drongen meer tot bepaalde massa's zamen, ze namen vormen aan, de wolken (welke meer de warmte begonnen te ontberen, die hen uitgespreid gehouden had) werden zwaarder, zonken lager en omgaven onzen top ten laatste even als een bolwerk, hetwelk beneden aan de helling zweefde, en verder, als eene gekrulde en golvende zee, uit welke zich, even als eilanden uit den oceaan, de bergtoppen verhieven. Donkergroen op de witte wolken, geleken zij ontzettende massa's op een sneeuwbeeld. Zoo vertoonden zich bijna alle toppen der *Preanger Regentschappen*, van af den *Gedeh* bij *Tjanjor* tot aan den verwijderden *Slamat* bij *Tagal*. Door de scheuren der wolken zag hier en daar het dal van *Garoet*, even als een donker venster door een helder gewelf, naar ons toe. In deszelfs rijstvelden was het licht der zon reeds lang verbleekt, en donkere schaduwen van den avond bedekten deszelfs velden, terwijl de eerwaardige kruin van den *Slamat* nog lang in het avondrood gloeide. Op *dezen* rustte onzer aller blik, even als op eene verwijderde hoop; maar wij zwegen, want de natuur *sprak*. Zij sprak en zong haar verheven loflied, tot dat ook *hij* onzigtbaar werd en het donker graauw van

den nacht zich over de zee van wolken verbreidde.

»Doch gehen wir, ergraut ist schon die Welt,"
»Die Luft gekühlt, der Nebel fällt."

De temperatuur was nu tot 49° Fahr. gevallen, de koude nam nog toe, en wij zochten nu de weldadige nabijheid van het vuur, waar wij met vrolijke gesprekken den tijd doorbragten.

Tegen 10 uur des avonds hult zich de kruin in een wolkenfloers, waaruit echter, hoe ligt hetzelve ook zij, bij volkomen windstilte toch eenige fijne, nevelige stofregen ontstaat, die door de hut dringt en alles nat maakt. Ik breng een gedeelte van den nacht zittende op mijn kussen door; twee kaarsen op gespleten boomtakken in den grond geplaatst, verspreiden licht, om deze opmerkingen met potlood in mijn dagboek opteteekenen. Eerst tegen middernacht beginnen alle sterren weder te vonkelen; de windstilte houdt aan; alles is doodstil in het rond; de gelukkige slapers, beneden mij, snorken; goede nacht!

Wie maalt mijn' schrik af, toen ik den volgenden morgen (14 Aug.) ontwaakte, en reeds het helder daglicht door de reten mijner hut zag dringen! Opspringen, en spoedig naar de instrumenten ijlen, was het werk van een oogenblik; maar mijne vrees was ongegrond; de zon was nog onder de kimmen en naauwelijks kon ik de getallen van de schaal op den thermometer zien. Temperatuur 43.5 Fahr. (= 5.0 R.) en stabiele onder den grond 52.5 F. (ook was mijn Theodolieth reeds gisteren avond gesteld en met eene daartoe ingerigte hut voor het weder beschut). Mijne vreugde was groot, *alle* toppen, zoo wel nabij als ver verwijderd, waren zigtbaar; de geheele hemel

aetherisch rein, en met eene zekere bevrediging zag ik de zon naderen, de eene waarneming na de andere doende, tot dat ook zij aan den horizon gepeild werd.

Het getal toppen was groot, en ik moest mij daarom haasten: want niets was zekerder, dan dat alle wolken, welke nu nog over het lager land uitgespreid waren, met het stijgen der zon ook hooger trekken en dan alle kruinen zouden omhullen.

Het gezigt dezer wolken, welke nu nog veel lager waren dan gisteren avond, was in der daad zeer eigenaardig en grootsch. Door de zon beschenen was derzelver kleur sneeuwwit en derzelver oppervlakte geleek naar een gekruld sneeuw-veld, dat zich tot eene eenige golfvormige massa zamenvoegde. Zoo trokken ze in de verte weg, en omhulden ook werkelijk, even als eene zee hare eilanden, de kegelbergen *Tjermai* en *Tagal*. De geheele landstreek *Soekapoera* tot aan de zuidkust lag onder dezelven verborgen, even als het dal van *Garoet*, hetwelk slechts door eenige spleten schemerde.

Mijne geëerde vrienden *Bosch* en *Maier*, die ook reeds wakker waren, bewonderden niet minder dan ik, deze overigens op *Java* zoo gewone verschijning. Wij dachten aan de menschen onder deze zeeën van wolken, die, even als visschen in het water, (en N. B. even zoo als *wij* gisteren op *Tjikoewibie*) zich natuurlijk verbeelden, dat het overal zoo donker is, als onder dat wolkengewelf, welks onderste vlakte zij beschouwen en die niet bedenken, dat dit slechts eene dunne laag zij, boven welke het in den lucht-oceaan zoo wel als op de bergen, die deze hoogte bereiken,

volkomen helder is. De zeer variabele (1) hoogte van deze wolkenlaag was toen omtrent de 4000 en 4500 voeten.

Reeds om 7 uur kwam er duidelijke beweging in deze zee van wolken en van af 8 uur stegen zij zigtbaar hooger, omhulden het eerst de lagere toppen, vervolgens de hoogere, maakten echter in dezelfde mate het lager land (vlakland) vrij, namelijk ook het dal van *Garoet*, welks kokosboschjes, (dorpen, rijstvelden, slangvormige rivieren (*Tjimanok*) en lievelijke meeren *Bagindit* en *Sitoe randjang*) door gedurig grooter wordende vensters naar ons toekeken. Op deze wijze werd het mogelijk ook peilingen naar de lage gronden te nemen. Zoo scheurde zich het wolkengewelf hoe langer zoo meer in *enkele* wolken, en deze trokken, naar boven stijgende en de lage gronden ontblootende, zich digter om de toppen van de bergen te zamen, aan welke nu (over dag) de beurt was gekomen, om door de wolken omhuld te worden, en van wier spitsen reeds om 9 uur, slechts nog die weinige hoogten zigtbaar waren, welke meer dan 7000 voeten bedroegen.

Zoo volgt, door het alles-vermogend, leven aanbrengende agens, de *zon*, in beweging gezet, de nacht op den dag en de dag op den nacht; dit stijgende en dalende spel van den tot damp, nevel, wol-

---

(1) Van de moesson, hoogte der plaats boven de zee, van overvloed of gebrek aan bosschen (en daarmede in verband staande grootere of kleinere uitdamping), en boven alles van de koude afhankelijk, die de lucht door de nachtelijke koelte bereikt.

ken en daauw veranderden waterdroppel, wiens metamorphosen (de vruchtbaarheid of dorheid van het land aanbrengende) honderd andere phaenomenen in hun gevolg naar zich trekken, hetzij eene ruischende beek, of een buiten zijne oevers tredenden stroom, dan wel windstilte, storm en rollenden donder (1).

Het zoude mij hier te ver voeren, om de op den *Tjikorai* gedane topographische waarnemingen mede te deelen. Zij dienen voornamelijk tot regeling mijner kaart van de Preanger - Regentschappen, vooral wat de regte of z. oostelijke grensketen van het dal van *Garoet* betreft, welke van af den *Tjikorai* over den verbindingsrug, welken de pas

---

(1) Slechts in weinige nachten, voornamelijk in de zoogenaamde droogе moesson, bereikt de bekoeling der lucht zulk een' graad, dat *alle* wolken (zonder plaats gehad hebbende regen, zonder dat er wind is), echter geheel verdwijnen. *Zij zijn dan tot daauw overgegaan:* zij drukken op de planten van het land, en verschijnen eerst den volgenden morgen tegen 10 uur weder als wolken, namelijk als enkele, zwemmende wolken, nadat de daauw, door de zon opgelost, in den vorm van damp in de hoogte steeg en zich in de koudere luchtstreken weder condenseerde. Tegen 12 uur hoopen zich deze wolken bij elkander, bedekken over dag de kruinen, om na zonsondergang weer op nieuw te verdwijnen en als daauw neder te vallen. Deze leerrijke verschijnselen kan men in de maanden Julij tot September en October, bijzonder schoon aan de grensbergen van het *Bandong* - plateau, waarnemen, wanneer men aan een der hellingen woont.

van *Garoet* naar *Soekapoera* snijdt, naar den *Kratjak*, van dezen naar den *Telagabodas* en van dezen naar den *Sidakling* (of *Sangiantjiah*), wiens n. o. lijke helft *Lingaratoe* wordt genoemd, — alle drie stomp-kegelvormige oude vulkanen met breede, verbrokkelde kruinen, — loopt, en eenige punten, b. v. de ligging der meeren, in het dal zelve. (Zie de peilingen in het bijgevoegd Journaal).

Dat de *Tjikorai* eens een vulkaan is geweest, is niet twijfelachtig. Zijn kegelvorm met divergerende lengteribben uit trachiet-lava, (lavastroomen) (1) en de poreuse lava, welken wij op zijnen top vonden, spreken hier voor. Deze lava was diep in de aarde gekneed en kon dus door geen anderen vulkaan derwaarts zijn geslingerd. Waarschijnlijk was zijne tegenwoordige spits slechts een punt van den muur zijns kraters, die naar het z. oosten geheel verbrokkeld werd. Misschien vindt men op deze z. o. zijde (die tegenover *Garoet* ligt en de steilste van den berg is,) nog overblijfselen van den ouden ketel, die misschien in eene zijdelingsche spleet of kloof veranderd is. Ja, het zou geene verwondering baren, wanneer men daar, (in de bosschen van 500 tot 1000 voeten onder den top,) nog werkende solfatara's of andere sporen van vulkanische werking vond. Verschijnselen, aan welke *Java* en voornamelijk de Preanger-Regentschappen zoo rijk zijn (2).

---

(1) Midden op den berg vonden wij bij het bestijgen *eene* plaats, waar de naakte rotsrib te voorschijn kwam.

(2) Ik kon helaas, de z. o. zijde van den *Tjikorai*

Nog lang lieten wij onze blikken over dit heerlijk gezigt weiden, en zagen den *Gedek* rooken, den *Goentoer*, de *Kawa manok*, den *Papandaijang* en, den koning van deze allen, den *Slamat* (vijf rookende kraters in een' oogopslag), behalve den *Tankoeban praauw*, *Patoeha*, *Waijang*, *Telagabodas*, *Galoenggoeng* en *Tjermai*, en dus nog zes, wier dampen onzigtbaar waren. Met een bijzonder gevoel rustte mijn blik op de ronde kruin van den *Tampomaas*, (in het noorden 11° oostelijk van hier), welken ik overmorgen dacht te beklimmen, tot dat de toenemende wolken onze afreis van den top verhaastten.

Tegen 9¼ uur zeiden wij den kleinen, door zijne schoone plantenwereld zoo liefelijken top vaarwel; gingen bij het nederdalen om 10 uur door de wolkenrij, die tusschen de 6 á 7000 voeten zweefde; kwamen om 12¼ uur te *Tjikoewibie* aan, ontbeten, en begaven ons van daar om 1 uur te paard weder naar *Garoet*, waar wij om 3 uur behouden de poort binnen reden. (Morgen van hier verder naar *Pawenang*).

De hoogte van den top des *Tjikorai's* is gemiddeld, volgens de barometerwaarnemingen, 8645 voeten boven de zee, of 6485 voeten boven het dal van *Garoet*, en dus de hoogste top van de geheele Preanger-Regentschappen tusschen den *Gedek* en *Tjermai*.

(*Het vervolg hierna*).

---

ditmaal niet bezoeken: het late jaargetijde noodzaakte mij om spoed te maken en dreef mij naar oost-*Java*, om deszelfs vulkanen nog voor het begin van de regenmoesson te onderzoeken.

AANHANGSEL

TOT DE

VIJFDE SCHETS,

INHOUDENDE

DIAGNOSEN VAN ONBESCHREVEN PLANTEN, WAARBIJ AAN DE PHYSIOGNOMIE DER JAVASCHE BERGTOPPEN-FLORA GEDACHT WORDT.

APPENDIX

Diagnosium et adumbrationum plantarum, complectens Stirpes nonnullas novas vel non satis cognitas Florae Javanicae alpinae indigenas.

1. *Agapetes vulgaris* mihi. (Genus Agapetes Don. Thibaudia R. et Pav. - Thibaudia vulgaris mihi in mnscrpt.) (1).

Ramis striato-angulatis glabris, foliis brevissime petiolatis subsessilibus margine subtiliter revolutis glabris su-

---

(1) Species Thibaudiae in Cel. Blumei opusculo: „Bijdragen tot de flora van Neêrland's Indië" — enumeratas omisi. — Diagnoses nonnullae dubie datae et male positae aeque bene in plures species diversas quadrant — aliae contra species illic separatae vix nisi varietates sunt formarum ejusdem Stirpis- — Foliorum forma et calicis indoles in plurimis valde variant, — et parasitice omnes cum magna aliorum arborum grege, quorum fructus ab avibus vorati in truncos arborum vetustos muscosos, humo tectos delapsi sunt, caepissime occurrunt!

pra lucidis, subtus glanduloso punctatis, forma variis (subobovato-ellipticis), calijce cum pedunculis ramulisque junioribus puberulis, floribus in racemos terminales dispositis, pedicellis sparsis patulis basi folio florali suffultis, corollis tubulosis sanguineis.

Forma et magnitudo foliorum valde variabiles! -- *nunc* folia elliptica aequaliter longe attenuata, -- *nunc* lato-elliptica apice et basi breviter attenuata -- *nunc* obovato-elliptica apice obtusa (vel omnino rotundata, vel breviter attenuata,) -- *nunc* lanceolata utrinque aequalia.

Arb. 10-20 pedalis. Bacca globosa atra edulis. -- Ramuli juniores cum petiolis (brevissimis, crassis) puniceo-rubicundi.

2. *Agapetes microphylla* mihi. (Thibaudia microphylla).

Ramis virgatis junioribus puberulis, foliis parvis obovatis s. obovato-lanceolatis obtusis brevissime petiolatis subtus glanduloso-punctatis margine revolutis, floribus in apice ramulorum solitariis vel ternis sive quinis in racemum corymbosum (depauperatum) dispositis, pedunculis patulis folio florali suffultis cum calijce et capsula globosa glabris.

Arb. 10-20'-- Folia, inter omnes Agapetis species Javanicas mimima! 6 lineas longa sursum 3 ad 4 lineas lata, in ramulis conferta. Variant apice et basi aequaliter attenuata, lanceolata.

3. *Agapetes rosea* mihi, (Thibaudia rosea.)

Foliis magnis ovatis acuminatis utrinque glabris, basi in petiolum (compressum canaliculatum semiuncialem) breviter decurrentibus margine subtiliter revolutis, racemis axillaribus erecto-patulis omnino glabris, folium subaequantibus, pedicellis basi nudis florem subaequantibus, calijcibus margine subtiliter pubescentibus, floribus dein pendulis, corollis magnis abbreviatis ventricoso-tubulosis roseis.

Arbusculum 30 pedale; flores uberrimi rosei suaveolentes. Folia inter omnes Agap. species Javanicas maxima, inferiora late ovata, 2 uncias et ultra lata, uncias 3½ longa, superiora ovato-oblonga.

4. *Acacia montana* mihi.

Inermis, pinnis 12 jugis, foliolis 35 ad 40 jugis rectiusculis linearibus subacutis basi oblique rotundatis, supra glabris, subtus glaucis pube adpressa sericeo-tomentosis, petiolis rachidibus (pinnarum et racemorum) ramisque junioribus tomento aureo-rufo nitido obductis, petiolo communi deorsum glandula solitaria oblonga convexa munito, floribus luteis ante florescentiam globosis in rachide communi sessilibus s. brevissime pedicellatis racemosis, racemis axillaribus laxis elongatis erectis.

(Acaciae Wallichianae DC. proxima.)

Arbor 20-30 pedalis. Rami divaricati, saepissime (cortice ab insectis vulnerato,) excrescentiis tuberculosis magnis helvolis tecti. -- Calyx urceolatus, 5 dentatus, laevis. -- Corolla basi tubulosa, supra 6 fida, extus villo adpresso splendido aureo obducta. -- Filamenta longissima, plus quam 20, basi monadelpha. -- Legumina crassa, (nec compressa, papyracea.) Odor seminum fortis, alliaceus, Javanis (quibus semina edulia,) gratus! Trunci ramique aridi saepissime matrices sunt Sphariae concentricae Pers.

6. *Viburnum elegans* mihi.

Foliis inferioribus ovato-, superioribus elliptico-oblongis inaequaliter glanduloso-serrulatis supra pube sparsa scabris, subtus pallidioribus, petiolis pedunculisque molliter tomentoso-pubescentibus, cymis terminalibus divaricatis.

(Affinis V. monogyno Bl.)

8. *Dodonaea triquetra* Andr.

Arbusculum 10 - 20 pedale, in summis montium

Javae obvius, *dioicus*, pluribus notis a D. triquetra Andr. recedens, forsan propria species? — Sepala florum masc. et fem. quinque ovato-lanceolata; corolla nulla. *Flores masculi:* antherae (*decem*) longitudinaliter 4 loculares, mucrone brevi terminatae; filamenta brevia, basi circa germinis rudimentum (convexum, mucronulatum) locata. *Flores feminei:* Stylus crassus, elongatus, apice breviter 3 fidus; capsula magnitudine pedicelli, membranacea, 3 locularis, *lata* trialata, loculis duobus (raro omnibus) sterilibus *inflatis* cavis, tertio seminifero *monospermo*. Rami triquetri. Folia subcoriacea, lanceolata, utrinque aequaliter attenuata, acuta, sive in petiolum brevissimum attenuata, uncias 5 ad $5\frac{1}{2}$ longa, medio unciam lata, margine revoluta, supra lucida, infra nervis transversis *validis* parallelis instructa; petioli cum ramis junioribus pedunculis calycibus germinibusque floris foeminei villoso-viscosissimi! alae fructus latae, reniformes, dein purpurascentes; racemi cymosi, axillares et subterminales; pedunculi capsulam aequantes.

(Dodonaea dioica Roxb. foliis membranaceis obovato-lanceolatis obtusiusculis, nervis transversalibus exiguis haud prominentibus *primum pellucidis*, ramis teretiusculis etc. Regionis *calidae* incola, hinc inde in sabulosis littoris australis Javae occurrit, e. g. (ad Sinum Wijnkoopsbaai.)

9. *Leptospermum floribundum* mihi.

Arbor elegans, 20-25 pedalis, trunco crasso, sed brevi curto, plerumque gibbo. *Rami* divaricati, flexuosi, ad modum corymbi expansi, nec nisi apice in ramulos divisi folii- et floriferos atque in planitiem subconvexam umbraculiformem dispositos. *Folia* ad apices ramulorum congesta, myrtiformia, parva, alterna, sessilia, coriacea, oblanceolata, obtusiuscula, sericeo-mucronulata, margine primum subsericea, basi aequaliter attenuata, uninervia, supra laevia nitida, subtus sub lente

punctata, integerrima. *Flores* ad apices ramulorum glomerati, solitarii, sive plures (bini, terni,) in axillis foliorum terminalium sessiles, squamis scariosis rotundis concavis spadiceo-fulvis nitidis margine sericeis primum involucrati. *Calÿcis* tubus extus dense sericeus, truncato-planiusculus, germini accretus; limbus explanatus, latus, patellaeformi-discoideus, dentibus quinque (rubeolis subtiliter sericeis) acutiusculis triquetris valvatis denique solutis deciduis marginemque calÿcis integrum denudantibus. *Petala* (pallide alba) alterna rotundata, breviter unguiculata, sepalis duplo majora, margini calÿcis (cum sepalis) *extus* inserta, decidua. *Stamina* plurima, petalis breviora, margini calÿcino *intus* inserta, serie simplici disposita, (basi annulatim subcohaerentia.) *Stylus* brevis, crassus, e centro disci prominens. *Stigma* capitatum. *Capsula* 5 locularis, supra plana, discoidea, quinquelineata, margine calÿcis lato integro patellaeformi persistente cincta. *Loculi* polyspermi. *Semina* parva, linearia.

(An Leptosp. Javanicum, vel Lept. alpestre Blumei (in ejusdem Bÿdr. tot de flora van Nêerl. Ind. p. 1100) hujus loci, ob diagnoses ambiguas, non satis determinatas incertum est.)

14 *Chnoophora lanuginosa* mihi.

Arborea inermis, fronde bipinnata subcoriacea, pinnulis lanceolatis longe acuminatis profunde pinnatifidis, laciniis subfalcato-linearibus angustis obtusis margine revolutis integerrimis, supra laevibus nitidis, subtus costis rachidibusque secundariis et primariis omnibus punctato-asperis et densissime paleaceis, paleis albidis longissimis mollibus lanuginosis.

Caudex plerumque oblique subflexuose adscendens, omnium filicum arborescentium, quos vidi, longissimus, plerumque 30, saepius 40, imo 50! pedes altus, gracilis,

tenuis, ultra medium stratis muscorum tectus, apice nudus dense et profunde scrobiculatus, vertice truncatus (haud elongatus); frondibus *parvis paucis* nunc quinque, nunc 8 vel 10 *horizontaliter expansis*, in eadem altitudine trunci verticellatim ortis. Laciniae pinnularum margine evidenter revolutae, inferiores obtusae, superiores acutiusculae, sori tomento palearum longissimarum omnino tecti, involucrati. Rachides omnes subtus dense punctato-asperae; rachis communis fere aculeato-punctata, primum squamis longissimis fugacibus albo-sublutescentibus dense obducta.

Species pulchra, frondibus paucis parvis, paleisque longissimis albis quasi lanuginosis tomentosis ab omnibus aliis filicibus arboreis distinctissima!

15. *Cyathea oligocarpa* mihi.

Arborea, inermis, fronde bipinnata, pinnulis lanceolatis acuminatis profunde pinnatifidis, laciniis subfalcato-linearibus latiusculis obtusis approximatis planis ad apicem plerumque crenulatis, soris 1-3 majusculis, costulis laciniarum subtus paleaceis rachide primum *strato farinoso-tomentoso* gilvo fugaci obducta paleisque longis brunneis fugacibus dense obsita, denique glabra, rachidibus secundariis supra spadiceo-ferrugineo-tomentosis, subtus subfarinaceis, primariis subtus punctato-asperis.

Laciniae C. oligocarpae multo latiores, magis planae et confertae quam speciei sequentis.

Notae C. oligocarpae et polycarpae communes. Truncus 10-15 pedalis, in declivitatibus montium porrectus, obliquus, s. arcuato-vel angulato-adscendens, in regionibus planis horizontalibus erectus, verticalis. Frondes in apice caudicis radiatim expansae, erecto-patulae, in diversa altitudine ex apice caudicis exsertae, nec proprie horizontaliter expansae. Rachis frondis pullae squamis paleaceis

brunneis (spadiceis fugacibus dense obsita; rachides secundariae supra tomento ferrugineo s. spadiceo subpersistente tectae.

16. *Cyathea polycarpa* mihi.

Arborea, inermis, fronde bipinnata, pinnulis lanceolatis, acuminatis profunde pinnatifidis (basi fere pinnatis) laciniis remotis angustissimis subfalcato-linearibus apice obtusis lineari-spathulatis integris margine subrevolutis, soris minutis utrinque 5-8 costae approximatis confertis, rachidibus *nudis* nec strato farinoso-tomentoso tectis, supra ferruginee-tomentosis, subtus glabriusculis, primariis subtus punctato-asperis, costulis pinnularum et laciniarum subtus sparse paleaceis.

Species elegantissima!

C. polycarpa, var: elongata mihi.

Pinnulis lanceolatis profunde pinnatifidis in apicem longissimum linearem serratum elongatis, laciniis aequaliter linearibus, (apice haud dilatatis), rachide communi et secundariis subtus laevibus (haud punctato-asperis).

Caeterum ob lacinias angustissimas margine revolutas sorosque parvas numerosas approximatas priori simillima.

17. *Filix arboreus fusco-hirtus sterilis.*

Caudex brevis, erectus, strictus, 5-10 pedes altus, apice primum (in junioribus) elongatus, et frondes in diversa altitudine emittens, dein apice truncatus, (frondibus in verticillum simplicem dispositis,) adultus crassus, columnaris. Rachis communis haud punctato-aspera, rachidesque secundariae undique et costae pinnularum subtus pilis longis rigidiusculis persistentibus fuscis (dilute ferrugineis) densissime obsitae. supra laevis, subtus viridi-expallens, splendens (costulis exceptis) laevis. Pinnulae lanceolatae, acuminatae. Laciniae oblongae, obtusae v. obovato-oblongae, profunde

sectatae. Caudex adultus omnium maxime crassus, sed brevis, strictus.

25. *Spiraea speciosa* mihi. (Spiraria DC. Sect.)

Caule inferne glabro striato intus cavo ad genicula pilis longis ferrugineis *comosis* vestito, panicula terminali composita maxima cylindrica, ramis pendulis pedicellisque paniculae omnibus tomento lanuginoso ferrugineo densissime obductis, pedicellis extremis spicaeformibus, foliis pinnato-ternatis, foliolis cordato-ovatis acuminatis nervosis duplicato-dentatis (dentibus apiculatis) supra glabris, subtus ad nervos ferrugineo-pilosis, nervis 10 e basi divergentibus ramosis prominentibus, petiolis basi dilatatis vaginantibus ad ortum petiolorum partialium nodoso-articulatis, articulis longissime comoso-lanuginosis ferrugineis, petiolis foliorum lateralium divaricatis, carpellis 2 basi connatis.

Cf. Sp. tomentosam L.

Species pulchra suffruticosa, 5—10' alta. Petioli ad ortum petiolorum secundariorum *longissime* ferrugineo-pilosi *comosi!* caeterum glabriusculi. Paniculae amplissimae, cylindricae; rami et pedicelli omnes tomento longissimo laete ferrugineo v. aureo-ferrugineo nitido velati. Rami patuli (angulo 45°). Pedunculi basi s. medio bractea una alterave instructi. Sepala quattuor (rarius 5) lanceolata. Petala nulla. Stamina octo, (rarius 10) sepalis longiora. Germina 2, ovato oblonga, connata. Styli 2 obtusi.

26. *Berberis horrida* mihi.

Caule fruticoso lignoso subtereti striato, foliis in caule quaternatim sive quinatim sparsis breviter petiolatis, ovato- sive lanceolato-oblongis, utrinque subaequaliter attenuatis, coriaceis, glaberrimis, supra nitidis, subtus pallidioribus, margine subreflexo leviter et inaequaliter serrulato-spinuloso, floribus axillaribus pedicellatis glomeratis, spinis ternis patentibus validis ad basin foliorum communem.

(Lignum flavo-vitellinum.)

3a. *Prenanthes affinis* mihi.

Caule erecto simplici subtiliter striato, intus cavo cum petiolis pubescente, foliis glabris, *inferioribus* lyrato-pinnatis foliolo terminali majore e basi rotundata s. subcordata late ovato-acuminata, lateralibus ovato-oblongis obliquis a summo ad imum gradatim decrescentibus oppositis, imis saepius alternantibus, *superioribus* ternatis angustioribus, panicula terminali elongata laxa patula, pedunculis ebracteatis ramulisque paniculae villoso-tomentosis, pilis tomenti apice glandula coronatis, anthodio cylindrico elongato paucifloro.

Planta annua pedes 5, saepissime ped. 10 ad 15 alta. Folia non proprie lijrato-pinnatifida, potius lyrato-*pinnata*, foliolis nempe rarissime in petiolum subdecurrentibus. Petioli plani basi dilatati late-affixi. Anthodium elongatum, cylindricum, strictum, 5-6 phyllum, basi squamatum, flores 5-6 lilacinas includens. Pappus dein breviter stipitatus. Receptaculum glabrum, subfoveolatum.

Pr. striata. Bl. (affinis nostrae) e descriptione praesertim differt: calijce 8 fido *multifloro* foliisque lyrato-pinnatifidis, summis lanceolato linearibus.

Satis diversa a priori, sed Soncho Javanico *Spr.* subsimilis est Pr. longifolia.

4a. *Pr. longifolia* mihi.

Caule erecto simplici striato, foliis lanceolato-elongatis acuminatis glabris margine spinuloso-denticulatis apice subintegris sparsis sessilibus, nervo medio basi dilatato cauli late affixo, margine ibidem rotundato-cordato v. subtruncato, eximie spiculoso-dentatis, ramulis paniculae terminalis maximae laxe cylindricae patulis pedunculisque glabris, pedunculis sparse bracteolatis, anthodio so-phyllo multifloro.

Erecta, simplex, pedes 5 circ alta. Folia sparsa, distantia, 9 uncias longa, nec ultra, 9 lineas lata, sessilia,

nervo medio basi dilatato late affixa, (non amplexicaulia) margine subtiliter revoluto-minute-spinuloso-denticulata, denticulis basis subcordatae majoribus. Anthodium multiflorum, flosculos plus quam 20 includens! Pappus distincte stipitatus, pilosus. Receptaculum planum, glabrum. Achenia compressa. Caulis intus medulla molli farctus.

Pr. Javanica Bl. Bijdr. 15 p. 887 a nostra planta ex descriptione Blumeana satis diversa.

5a. *Sonchus Javanicus*. Spr. (Syst. Veg. 3 p. 648)

Character ex meis speciminibus:

Foliis omnibus indivisis laevibus elongato-lanceolatis acutis basi cordato-sagittatis glaucis, pedunculis terminalibus subumbellatis.

Synonyma secundum Sprengelium l. c. Hieracium Javan. Burm. et Prenanthes Javanica Willd.

Planta cel. Blumei Bijdr. 15, p. 887 sub nomine Prenanthes Javanicae Willd. descripta, secundum notas a Blumeo datas a Soncho nostro longe diversa!

Sonchus 2-3 pedalis, caule erecto glabro striato superne ramoso. Folia longissima, versus apicem aequaliter angustata, acuta 7 unc. longa, medio 6 ad 8 lineas lata, margine subtiliter revoluta, spirulis duris minutissimis dentiformibus reflexis remote obsita, basi cordato-hastata late affixa, fere semi amplexicaulia. Anthodium multiflorum flores plusquam 50 includens. Receptaculum nudum. Pappus sessilis, pilosus. Verus *Sonchus* est, sed specie forsan a Soncho Javanico Spr. diversus?

Foliorum forma Prenanthes longifoliae (mihi.) simillimus sed Prenanthes differt: praeter anthodium oligophyllum erectum cylindricum et pappum distincte stipitatum, 1o floribus multo minoribus in paniculam maximam cylindricam dispositis, (nec in apice ramulorum umbellatis). 2o foliis basi subattenuatis, (in Soncho dilalata sunt) *non*

amplexicaulibus, nec ovato-sagittatis, vix subcordatis.

7a. *Euphorbia Javanica* mihi.

Umbella 5-fida, radiis dichotomis, bracteis cordato-ovatis latis integerrimis breviter mucronulatis, capsulis laevibus, foliis lanceolatis. s. oblongo-oblanceolatis mucronatis glaberrimis dein reflexis.

Species pulchra, 3-5 pedes alta, erecta, basi lignosa. Caules inferne nude cicatrisati, superne foliis onusti confertissimis dein reflexis imbricatis.

Simillima est Q. Gerardianae Jacq. sed umbella 5 fida, bracteae cordatae acutae, et folia latiora, enervia!

14a. *Melissa? hirsuta* Bl.

Flores densissime spicati, bracteis suffulti. Calijx tubulosus, parvus, 5 dentatus, labio superiore 3-, inferiore bidentato, laciniis lanceolatis subaequalibus acutis. Corolla calijcem longe superans, tubulosa, bilabiata, labio superiore subfornicato emarginato, inferiore patente 3 lobo, lobis lateralibus brevibus obtusis, lobo medio majore obovato margine anteriore serrulato. Stamina exserta, didynama.

Species: Caule suffruticoso basi lignoso erecto virgato-diviso tetragono villoso-pubescente dein basi glabriusculo, foliis ovato-oblongis in petiolum attenuatis, aequaliter dentatis basi integris rugosis, supra pube sparsa asperulis, subtus molliter pubescentibus, bracteis lanceolatis acuminatis calijcibusque villoso-pubescentibus.

Altitudo totius plantae 4 usque ad 5 pedes; odor suavis aromaticus, (fere Melissae officinalis).

Familia Rutaceae Juss. Novum genus:

20a. Podostaurus, mihi (*).

(*) Nomen a Podion et stauros.

P. thalictroides, unica species.

(Generibus *Zanthoxylo* H. B. a. K. ad *Bonapiae* Sm. affine).

Calyx, breviter cupulatus, persistens, margine obtuse 4 dentatus.

Petala, 4, alterna, tenerrima, elliptica, obtusa, brevissime unguiculata, circa basin nectarii inserta.

Stamina, 8, erecta, longitudine inaequalia, tuberculis nectarii externis imposita.

Nectarium, elongatum, cylindricum, medio extus tuberculis 8 instructum, basi stipitis geminiferi accretum, margine libero obsolete octo-crenato.

Stylus, unus, e radicibus 4 germinum lateri interiori insertis ortus, filiformis, rectus, deciduus.

Capsulae, 4 ovatae, apici stipitis longi gracilis recti e centro nectarii assurgentis insertae, divergentes, membranaceae, uni-loculares, seminibus 6 minutis placentae laterali interiori affinis.

(Nectarium extus sulcatum, medio 8- tuberculatum, primo adspectu quasi e cylindris *duobus* supra-impositis constructum videtur !)

Podostaurus thalictroides.

Planta 3 pedes alta, suffruticosa inermis, glabra, caule erecto subsimplici tereti laevi basi lignoso, foliis alternis exstipulatis, bipinnatis 2-3 jugis cum impari, pinnulis ternatis s. quadriternatim pinnatis, foliolis glabris obovato-spathulatis pellucido-punctatis subtus glaucis ad apicem obsolete crenulatis, extremo caeteris ad basin decrescentibus multo majore. Flores paniculati, suberecti, flaccidi, pallide flavescentes; rami paniculae terminalis laxae, divaricato-patuli; axillares, i. e. basi folio suffulti. Folia suprema sive floralia (in apice paniculae) simplicia, obovata. Habitu Thalictro Java-

nico Blumei cum quo saepius mixta crescit, similis.

22a. *Alchemilla villosa* mihi.

Caulibus diffusis adscendentibus cum stipulis petiolis teretibus pedunculisque patentim longissime villosis, foliis orbiculato-reniformibus 4 nerviis (ad medium usque) quinque-lobis, supra adpresse et sparse pubescentibus, subtus sericeo-villosis argenteis, lobis obovato-rotundatis, per totum ambitum profunde-serratis, serraturis apice piloso-mucronulatis, stipulis basi cum petiolo amplexicauli vaginantibus, inferioribus ovato-lanceolatis, integris, rubeolis, superioribus apice 5-6 fidis, pedunculis axillaribus elongatis filiformibus octofidis tetrandris monogynis, breviter pedicellatis, ad apicem pedunculi in formam spicae glomerulatis, bracteatis bracteis flores involucrantibus, stipulis conformibus.

Cf. Alch. orbiculatam R. et Pav. affinem.

Caules villosissimi, cum villo adpresso foliorum incano-argentei, ad ortum petiolorum nodoso-articulati. Stigma capitato-globosum, primo cyaneo-aeruginosum, dein expallens. Radix longa, valida, subfusiformis. In regionibus supremis montium siccis, pumicum tritorum sabula saepissime tectis, forma occurrit suppressa, minima, vix 2 uncialis, sed villosissima et radice longissimo valido fusiformi instructa.

25a. *Ranunculus geranioides.* H. B. et K (Patria: Nova Granada).

Character e speciminibus *Javanicis* derivatus:

Foliis omnibus (radicalibus longe-) petiolatis aequalibus adpresse villosis trisectis, segmentis petiolulatis ovatis (basi truncatis vel attenuatis) sub 3 fidis inciso-dentatis, lateralibus basi obliquis, caule erecto paucifloro striato

apice patentim pilosiusculo, petiolis pedunculisque superne patentim pilosissimis, pedicellis unifloris oppositifoliis, calijce petalis obovatis dimidio breviore subreflexo, carpillis ovatis compressis laevibus stylo brevi aristulatis in capitulum globosum conglomeratis.

(Cf. plebejum R. Br).

Regionibus siccioribus elatioribus in formam abit magis suppressam, minutam, saepe vix 2 unc. altam, undique vilosissimam caulibus petiolis pedunculisque patentim pilosissimis, foliis villo adpresso densissime obductis.

In sijlvis vero umbrosis humidis major evadit, (1½ pedalis) variatque foliis adpresse pilosiusculis 3- sectis, segmentis petiolulatis, *medio* basi aequaliter attenuato inciso-dentato, *lateralibus* basi oblique attenuatis inciso-bilobis, lobis inciso-dentatis, caulibus glabris striatis, petalis minoribus.

32a. *Sium* . . . . . Species nova?

Foliis simplicibus e basi profunde cordato late ovatis, obtusis, margine serrulato dentatis et ad venas subtus puberulis, supra glabriusculis. Suffruticosa, saepius 3 ad 4 pedes alta.

33a. *Pimpinella* . . . . . Species nova?

Foliis pinnatis, foliolis oppositis basi cordatis rotundato-ovatis obtusis glabris, margine petiolisque pubescentibus serrato-dentatis. Folia 2—3 juga, saepissime 1 juga cum impari, foliolo terminali majore, variant omnino glabra. Radix valida, longissime fusiformis, aromatica. In summis montium vix 1 ad 2 uncias alta, radice 4 unciali!

34a. *Wahlenbergia gracilis* Alph. DC. (Campanula gracilis Forst. Prodr., Wahlenbergia lavandulaefolia Alph. DC. sive Campanula lavandulaefolia Blumei, Bijdr. ex Herb. Reinwardtii, — identica et nullo modo diversa).

Caule erecto ramoso angulato-striato glabro basi sublignoso, ramis elongatis filiformibus erectis subuniflorís, foliis sessilibus lanceolato-linearibus acutis integris glabris, (passim margine subdenticulatis s. undulatis) corolla 5 fida ovarium duplo superante, laciniis calycinis lineari-subulatis, stigmatibus tribus.

Planta valde variabilis, foliis nunc angustissimis linearibus acutis cauleque glabriusculis, nunc lanceolato-linearibus ramisque hinc inde hirsutiusculis, margine saepius remoté repando-denticulato, subundulato. *Capsula* obovato-truncata, extus decem-nervis, dentibus calycinis coronata, 3 locularis vertice centro dentibus 3 brevibus erectis dehiscens. Pedem unum ad ped. 1½ alta.

Hab. in graminosis regionum superiorum, ex altitudine 5000 ped. usq. in cacumina 10,000' alta adscendens.

Camp. gracilis Forst. var. *hirsuta* mihi.

C. caule deorsum foliisque lato-lanceolatis margine repando undulatis utrinque hirsutis, pilis albis pellucidis, caule elongato gracili erecto subsimplici.

Speciei priori major, caule minus ramoso, crassiore, bipedali et ultra, foliis majoribus latioribus repando-undulatis, nec nisi (margine alternatim prominente) *spurie* denticulatis, cum caule hirsutissimis.

35a. *Anacyclodon pungens* mihi.

Familia: *Epacrideae* R. Br. Tribus *Styphelieae* Bartl.

Novum genus: Anacyclodon mihi (1) Species unica: *A. pungens*.

Flores axillares, solitarii, breviter pedicellati, erecto-patuli.

---

(1) Nomen ab Anakuklios (revolvo) et Odous (dens) = dens reflexus, ob petalorum apicem revolutum.

Pedunculus 1 ad 1½ lineam longus bracteolatus. *Bracteae* laeves, squamiformes, vulgo sex per paria (s. cruciatim) alternantes, paribus inferioribus minutis ovatis, supremis latis rotundatis obtusis mucronulatis calycem arcte amplectentibus rubeolis. *Calyx* basi breviter tubulosus, laevis, profunde 5-fidus, laciniis erectis lanceolatis acutis, tubum corollae subaequantibus, extus ad apicem rubeolis, margine pallido-subpellucido. *Corolla* urceolato-tubulosa limbo quinquefido laciniis alternis per aestivationem valvatis dein revolutis lanceolatis acutis apice breviter incrassato- (sub calloso-) cuspidatis, extus rubicundis intus cum tubo corollae molliter villoso-tomentosis, villo candido ad basin versus evanescente. *Stamina* 5, laciniis corollae alterna, calyci opposita, filamentis filiformibus brevibus fauci corollae inter lacinias insertis villoque corollae cinctis, antheris planis medio dorsi affixis, pendulis. *Germen* ovatum superum. *Stylus* 1 simplex, erectus, columnaris, faucem corollae subsuperans, laciniis brevior. *Stigma* simplex, incrassatum.— *Fructus*: bacca drupacea, ellipsoideo-pentagona, laciniis calycis subpersistentibus adpressis basi cincta, primum stylo coronata viridis, dein stylo delapso flava, ellipsoideo-globosa, extus succulenta, nucleo lignoso duro, loculis monospermis.

Planta perennis, socialis, gregaria, conferta. *Radix* longa, crassiuscula, ramosa. *Caules* 2 ad 4, saepissime *tres* uncias longi, lignosi, ex eadem radice complures, basi simpliciter (nec repetito-) ramosi, *supra simplices indivisi*, erecti, stricti, rigidi, conferti, inde virgati, subcaespitosi, dein e foliis delapsis cicatrisati, tuberculoso-squamosi, brunnei. Folia crassa, pergameno-coriacea, rigida, in caule undique aequaliter sparsa, alterna, subconferta, sessilia, juniora erecto-adpressa, dein erecto-patula, *elliptico-oblonga, deorsum leviter atte-*

nuata, basi in petiolum spurium brevissimum planiusculum contracta, apice attenuata, in cuspidem duram spinosam lignosam *pungentem* elongata, supra laevia nitidiuscula, margine (et juniora subtus) puberula, plana, ad marginem vix tenuiter revoluta, subtus longitudinaliter striata, nervis parallelis parum prominentibus.

Folia (sine acumine et petiolo) vulgo lineam unam lata, 3 ad 3½ lineas (gallicas) longa, (acumine ½, petiolo ½ lineam longis,) e forma vulgari elliptico-oblonga deorsum leviter attenuata: — variant elliptico-oblonga utrinque aequaliter attenuata, ergo lanceolata, vel ad apicem dilatata, sive subobovato-oblonga.

36a. *Festuca nubigena* mihi.

Foliis omnibus setaceis striato-sulcatis glabris culmum aequantibus basi dilatatis vaginantibus, ligulis nullis, culmo glabro ab apice usque ad geniculum tetragono, striis 4 geminis notato, inferne 1 geniculato, infra geniculum exacte tereti laevissimo, panicula spicata, spicis erectis adpressis, pedunculis pedicellisque triquetro-ancipitibus pubescentibus, radice fibrilloso.

Inflorescentia spicata, composita. *Calyx* 2 valvis, 5—6 (nonnunquam usque ad 9) florus, valvae floribus breviores, alterna multo minore. Corolla 2 valvis; gluma exterior (inferior) lanceolata, carinata, 3 nervis, apice in aristam elongata, cum arista extus subtilissime pubescens; interior (superior) lanceolata, marginibus intus flexis stamina includens, apice pubescens, brevissime 2 dentato-fissa. *Germen* minimum; *Styli* 2 breves, longe villoso-barbati, superne saepius in fila pluria tenerrima fissi stamina 3 in valva interiori inclusa, stylos duplo superantia.

Gramen pedes 2 ad 2½ altum; caespitas insulaeformes constituit diametro fere bipedali, viridiusculo-pallidas, sul-

-cis q, canalibus pedem 1 ad 2 profundis, pedem 1 circiter latis separatis.

38[a]. PETROBIA L. (Sectio SCEPINIA Neck.)

Character genericus a mea specie desumptus:

Anthodii multiflori foliola plurima, multiserialia, imbricata, lineari-lanceolata. exteriora breviora tomentosa, dein patulo-squarrosa.

Receptaculum planum, alveolatum, alveolis margine dentato-fimbriatis (laceris).

Flores omnes aequales hermaphroditi, tubulosi (tubo superne amplifato) 5 dentati, dentibus dein patulo-reflexis.

Stigmata dein exserta, divaricata, apice obtusa incrassata (subclavata).

Achenia pilosa, pilis adpressis sericeis splendore argenteo ornatis.

Pappus sessilis, setaceus, setis albis simplici serie dispositis, erectis strictis pubescentibus apice plumulosis florem aequantibus.

P. marginata mihi.

Foliis alternis late lanceolatis margine tumidiusculis, remote et breviter spinuloso-denticulatis, supra sparse pubescentibus scabriusculis, subtus ramis petiolis pedunculisque mollissime incano-tomentosis, floribus terminalibus cymosis.

Planta suffruticosa, 6 ad 10 ped. alta, floribus speciosis aureo-luteis! caule subsimplici s. in ramos paucos erectos diviso. *Folia* semper alterna, breviter petiolata utrinque aequaliter attenuata, medio 1½ usque ad 1 unciam novemque lineas lata, 5 unc. et dimidiam longa, supra sparse pilosiuscula, pilis basi glandulosis (i. e. e glandula punctiformi ortis) adpressis, subtus densissi-

me, et mollissime (cum ramis et pedunculis) lanuginoso-tomentosa, tomento incano sericeo adpresso, *marginata* margine nempe (praesertim in junioribus) subincrassato lutescente villoso tumido, spinulis minutis dentiformibus duris remotis obsito. *Pedunculi* communes proprie axillares, sed in apice ramulorum conferti cymam compositam constituentes, pedunculis inferioribus dein subremotis axillaribus folium subaequantibus. *Pedicelli* basi bracteis solitariis lanceolatis suffulti. *Anthodii* squamae dein squarrosae, exteriores omnino aureo-tomentosae, interiores longiores, dorso laeviusculae. *Capitula* inter pisi et nucis avellanae magnitudinem intermedia, flores plurimos includentia.

39a. *Ethulia conyzoides L.*

Planta nostra 2 ad 3 pedes alta, erecta, foliis lanceolatis, arcute serratis sub lente glanduloso-pellucide punctatis supra glabris, subtus pubescentibus, foliolis anthodii arcutiusculis apice corollisque violaceo-purpurascentibus.

Pedunculi anthodiique foliola extus tomento brevi dense obducta Habitus fere Solidaginis Virga-aureae L. Mixta crescit inter Pteroniam marginatam mihi.

40a. *Strobilanthes elata* mihi.

Caule fruticoso lignoso erecto stricto geniculato-nodoso superne in ramulos pauces erecto-patulos diviso, foliis latis ovato-oblongis acuminatis basi attenuatis in petiolo breviter decurrentibus, margine grosse et obtuse crenatis, supra sub lente adpresse pilosiusculis viridibus, subtus glabris rufescentibus, pedunculis oppositis, floris geniculigeris, capitulis pendulis ovatis 10 floris, bracteis 5-nervis obovatis cucullatis, superne longe ciliatis.

(Cf. de Strobilanthe, Acanthacearum fam: genere; Blum. Bijdr. 14. 10. 796.)

Caules lignosi, unciam 1 ad 2 unc. crassi, geniculato-nodosi, nudi, nec nisi apice in ramulos paucos foliiferos divisi, 10 pedes et ultra longi, erecti, stricti, gregarii, confertissimi, fruticeta fere impenetrabilia constituentes. *Rami* juniores 4- goni, sulcis 2 oppositis instructi. *Folia* adulta (majora) 6 unc. et ultra longa, medio uncias 3 lata *Pedunculi* ex geniculis ramulorum terminalium orti, raro simplices 1 flori, plerumque 3 *flori*, ad ortum pedicellorum partialium geniculato-reflexi. *Capitula* (ob pedicellos reflexos cernua, inferiora pendula, nucis avellanae magnitudinem vix attingentia. *Bracteae* glabrae, superne margine ciliis albis longis obsitae, intus cucullatae, germen solitarium includentes. *Calijx:* sepala libera 6-7 saepius 8, lineari-setacea, erecta, apice ciliis albis longissimis divergentibus munita, persistentia, dein apice conniventia, germen cingentia. *Corolla* infundibuliformis, tubo elongato, limbo 5 lobo sub 2- labiato. *Stamina* 4 didijnama cum stylo capillari longe exserta. *Capsula* membranacea ovoidea, 1 locularis, cava, 1 sperma; *semen* minutum, compressum, fundo capsulae affine, basi retinaculis subtensum.

Dabam in museo meo Bogoriensi, Calendis Decembris, anni MDCCCXXXVIII.



BRIEVEN

OVER

JAVA.

1e SERIE.

Et parva utilia.

I.

VAN *BATAVIA* TOT *TANGERANG.*

Eindelijk dan ben ik gelukkig genoeg, u weder eenige mededeelingen te doen, betreffende het land, voor hetwelk ik u en den geliefden moedergrond heb verlaten, om er het expansief gedeelte van mijn leven toe te wijden aan wat er de eeuwig jeugdige natuur en de mensch den natuurvorscher en den geneesheer aanbieden.

Gij weet reeds, zoo wel uit de literatuur over *Neêrland's Indië*, als uit mijn dagboek, 't welk ik u laatstelijk heb toegezonden, wat al merkwaardigs *Batavia* zelf aanbiedt. Vergis ik mij niet, dan weet gij daaruit ook reeds, dat *Oud-Batavia* weder tot vesting zal worden gemetamorphoseerd, niettegenstaande *Nieuw-Batavia* als eene schitterende landstad zich op een uur afstands van de oude stad blijft uitbreiden.

Ik wil u dan ook thans niet meer over deze hoofdplaats schrijven, maar u opvolgend mededeelen eenige bijzonderheden, welke ik gedurende mijne reizen op *Java*, waardig heb geoordeeld in mijn dagboek opteteekenen.

Wanneer gij een der grootere kaarten van *Java* opent, zult gij kunnen zien, dat tusschen *Batavia* en *Anjer* een groote weg zich bevindt, welke een gedeelte uitmaakt van den grooten postweg van *Java*, een der gedenkteekenen van *Daendel's* onwrikbaren wil.

Wat al de reis langs dezen weg merkwaardigs aanbiedt, wensch ik tot het onderwerp dezer eerste brieven te maken.

De lengte van den weg tusschen *Batavia* en *Anjer* bedraagt 79¼ palen. Uit de kaart ziet gij, dat dezelve vrij nabij de noordkust van *Java* loopt en slechts eenige palen, hier meer daar minder, van de zee verwijderd is.

Geloof echter niet dat gij langs dezen weg, althans niet tusschen *Batavia* en *Serang*, de tegenwoordige hoofdplaats der residentie *Bantam*, de schoonheid van *Java's* natuur zoudt aanschouwen. Weinig slechts daarvan ziet het oog des reizigers tusschen deze twee plaatsen. Noch de natuur van *Java's* noordwestelijke kuststreken, noch der menschen arbeid aldaar, zijn geschikt u een denkbeeld te geven van 't geen *Java's* hooglanden en vulkanische bergmassa's ter bewondering schenken.

Geheel uit alluviegrond bestaande, is de landstreek door welke de postweg loopt, deels laag en moerassig, zoo als tusschen *Batavia* en *Tangerang*, deels eenigzins heuvelachtig zoo als tusschen *Tangerang* en *Serang*.

Waar de kultuur haren wijzigenden invloed nog niet heeft uitgeoefend, draagt de vegetatie dan ook haar eigenaardig tropisch strandkarakter, gewijzigd

naar de plaatselijke verhoudingen, naar de droogheid, waterrijkheid of moerassigheid des bodems en deszelfs meerderen of minderen afstand van de zee; in het geheel genomen echter niet wezenlijk verschillende van de vegetatie in *Batavia's* onmiddelijke omstreken.

De bebouwde velden zijn deels *sawah's* (bewaterde rijstvelden), deels *tipars* (onbewaterde rijstvelden), terwijl ook hier en daar langs den weg Turksche tarwe (*djagong*) wordt aangeplant en *katjang*-tuinen zijn aangelegd.

Merkwaardiger echter is deze weg door de rivieren, die denzelven snijden en waarvan de *Ankee*, doch vooral de *Tjidani*, de *Tjikandie* en de *Onderandeer* de belangrijkste zijn en inderdaad schoone riviergezigten schenken.

Het was in Julij en Augustus 1844, dat ik, in officieele betrekking, een reisje naar en in de residentie *Bantam* deed. Per reiswagen vertrok ik den 27 Julij 's morgens vroeg van *Batavia*, den weg volgende, die van *Rijswijk* naar de *Ankee* loopt, om zich dààr met den zoo even genoemden postweg, welke in het Chineesch kamp van *Batavia* begint, te vereenigen.

Aan den westeroever der *Ankee*, welke ter dier plaatse ongeveer 90 voeten breed is en welke men over eene houten brug passeert, bevindt zich de eerste poststation, *Pising*. Hier is tevens de plaats, waar zich de wateren der *Tjidanie* in de *Ankee* ontlasten. In vroegere tijden heeft men van de *Tjidanie* bij *Tangerang* een kanaal doen graven om gedurende de drooge moesson, wanneer *Oud-*

Batavia dikwijls gebrek aan stroomend water had, het water der *Tjitanie* in de *Ankee* en alzoo in de oude stad te leiden. Het alstoen ten dien einde gegraven kanaal draagt nog den naam van *Mokervaart*.

Langs deze *Mokervaart*, welker breedte van 70–90 voeten bedraagt, is de postweg aangelegd; van af *Pising* tot *Kadawoe* aan derzelver noordelijken, van *Kadawoe* tot *Tangerang* aan haren zuidelijken oever. Weinig fraais biedt de postweg hier aan. Noordelijk, laag land en moerassen en vervallen Europeesche tuinen, thans de eigendom van Chinezen en inlanders; zuidelijk, enkele tuinen en kampongs, door suikerrietvelden omgeven. De moerassen, hoezeer ook bedekt met den *Kiamban* (Pistia stratiotes), met de *Tarattie* (Nelumbium speciosum) en met de *Tarattie ketjiel* (Villarsia indica), vertoonden niet dat verrukkende, wat zij bezitten wanneer de millioenen *Tarattie's* door hunne prachtige Lotusbloemen ze in tuinen herscheppen. Slechts de zedige bloempjes der Villarsia vertoonden zich hier en daar tusschen de reusachtige Nelumbiumbladeren.

In de kampongs en tuinen verheffen zich allerwege de te *Batavia* algemeene vruchtboomen, waaronder vooral de *Kalapa's* (Cocos nucifera), de *Nangka* (Artocarpus integrifolia), de *Mangka* (Mangifera indica), de *Assem's* (Tamarindus indica) en de nederiger *Pisangs* (Musa paradisiaca), aangenaam elkander afwisselen en hier en daar nog ruimte laten voor de statige *Wariengiens* (Ficus benjamina) en de prachtige *Kalodja's* (Ficus religiosa)

die in sierlijkheid voor geene andere boomen onderdoen.

Onmiddelijk, langs den rijweg, laat zich echter niets bijzonders opmerken. Het tapijt des bodems wordt er gevormd door eenvoudige Gramineeën, doorvlochten met eenige Amaranthaceeën, doch vooral met de Tagetes erecta en de *Nila Badakh*, welke allen hier voor de velden in het algemeen karakteristiek zijn.

Met dit karakter en zonder bepaalde afwisseling van tooneelen, zet zich de weg, al langs de *Mokervaart*, voort tot de 2de poststation, *Kadawoe*.

Hoezeer ik 's morgens vroeg dezen weg passeerde, was de natuur niet bijzonder door vogels verlevendigd. Ik had mijn jagtgeweer bij mij, om, wanneer ik mij onbekende vormen van vogels ontdekte, deze in mijne magt te krijgen, doch ik bemerkte niets bijzonders. Hier enkele *Bangoh's* (Ciconia capillata), die rustig, als versteend, in de moerassen of sawah's daarstonden, wachtende op den passerenden buit, dáár eenige *Goentoels* (Ardea egretta), de rijstvelden en rawahs doorwadende; — ginds een aantal krijsschende raven (Corvus corone), azende op dierlijke resten en der menschen nabijheid niet schuwende; en elders weder meerdere karbouwvogels (Pastor jalla), die als spreeuwen in het gras rond huppelden of rustig verbleven op de vale bemodderde ruggen der vreedzaam weidende karbouwen: — slechts deze overbekende vormen, was alles wat zich voordeed.

Gij begrijpt ook wel, dat mijne wijze van reizen juist niet de doelmatigste was om iets nieuws op te sporen. — Het belangrijkste wat men ornithologisch

in de strandgewesten van *Java* nog zal kunnen vinden, zal men behooren te zoeken in moerassen en boschjes. Daar zal men waarschijnlijk nog enkele onbekende soorten van Alcedo, Dacelo, Merops, Nectarinia, Dicaeum, Picus enz. magtig kunnen worden. Van de ornithologische Fauna der velden heeft men weinig of geen nieuws te wachten, daar zij, wat de *soorten* betreft, reeds vrij goed bekend is.

Voorbij den post *Kadawoe* kruist de weg de *Mokervaart*, over welke een houten brug, de *Tjanbatan batoe tjepper*, waar men tol betaalt, naar derzelver zuideroever leidt, langs welken de weg zich voortzet. Hier bevindt zich eene grootere kampong en in den omtrek eenige steenbakkerijen en suikerfabrieken, de eigendommen meestal van Chinezen.

De bodem wordt, hoe meer men *Tangerang* nadert, hooger en drooger, de tooneelen levendiger en afwisselender, de bevolking talrijker, de onmiddelijke omstreken en beplantingen van den weg fraaijer en eindelijk herkent men de nabijheid van *Tangerang* door eene lommerrijke laan van Tamarinde boomen die, niettegenstaande hunnen ouderdom nog steeds jeugdig groenende, de *avenue* van *Tangerang* zoo bekoorlijk als aangenaam maken.

II.

TANGERANG.

Tangerang, eene aanzienlijk en bloeijend dorp, ligt aan den oosteroever der *Tjidanie*, ongeveer op 22 palen afstands van *Batavia*. Hoofdplaats van het *Westerkwartier* der ommelanden van *Batavia* en van de *Afdeeling Tangerang*, is het met ruim 3000 inwoners bevolkt en in het bezit van eene druk bezochte markt, werwaarts inlanders en Chinezen van 20 palen in den omtrek zamenvloeijen.

Tangerang is alzoo op de marktdagen het concentratiepunt der bevolking van het westerkwartier en wanneer gij nu weet, dat dit kwartier met ruim 132,000 zielen is bevolkt (1) zult gij u kunnen voorstellen dat *Tangerang* eene zeer levendige plaats moet zijn.

De inwoners van *Tangerang* zelf zijn grootendeels

(1) Op 1 Jan. 1844 was de staat der bevolking aldus:

Afdeeling *Tangerang*		67,886	Inlanders
		7,745	Chinezen
Afdeeling *Toasia*		52,368	Inlanders
		4,507	Chinezen
	Totaal	120,254	Inlanders
	+	12,252	Chinezen
	= Totaal	132,506	zielen.

Chinezen. Deze bewonen eene groote met straten doorsneden wijk, welke zich langs den oosteroever der *Tjidanie* uitstrekt en grootendeels uit steenen huizen bestaat van dezelfden bouwtrant als de gewone Chineesche huizen in *Oud-* en *Nieuw Batavia.* De inlanders wonen meer in de buitenwijken in hunne eigenaardige door vruchtboomen beschaduwde bamboezen woningen.

Slechts eene enkele Europeesche familie, die des schouts, maakt de Europeesche populatie uit. De schout heeft hier eene nette, ruime goed gemeubileerde woning, welke door hare fraaije ligging aan den oever der *Tjidanie*, aan welke eene luchtige pendoppoh beantwoordt, eene alleraangenaamste verblijfplaats is.

Bijzonder merkwaardige gebouwen bezit *Tangerang* niet.

De Chineesche tempel verschilt niet wezenlijk van de Chineesche kerken te *Batavia*, doch is klein.

Het gevangenhuis is slechts een eenvoudig steenen gebouw van 44 voeten lengte en 16 voeten breedte en omgeven met een' 10 voet hoogen ringmuur van 99 voeten lengte en 61 voeten breedte. Het ligt nabij de schoutswoning en is de verzamelplaats der door de politie gearresteerden in het westerkwartier.

Het gemiddeld getal gevangenen in hetzelve bedraagt volgens eene opgave van den schout, 45. Tijdens mijn bezoek echter bevonden er zich slechts 33 gevangenen, 30 wegens diefstal, 3 wegens moord. Zij waren in 3 kamers verdeeld, waar het hun meer aan ruimte en ligplaatsen dan aan licht en versche lucht ontbrak, zijnde voor beide laatste

voornamste voorwaarden voor de gezondheid dezer gevangenis door eene doelmatige inrigting gezorgd. Niettegenstaande meerderen der gevangenen reeds maanden lang daar waren opgesloten, liet hunne gezondheidtoestand niets te wenschen over.

Volgens getuigenis des schouts, moet de zedelijke toestand der bevolking tot de minst gunstige behooren. Diefstallen moeten zeer algemeen en moorden niet zelden zijn.

Voordat *Bantam* Holland's eigendom geworden was, bevond zich bij *Tangerang* een fort met kazernes, destijds door een vrij talrijk garnizoen bezet, doch later vernietigd. *Thorn* (1) verhaalt, dat *Daendels* nog den bouw van een nieuw fort had bevolen, om de *Tjidanie* en den grooten weg naar *Batavia* te bestrijken; een bevel, waarschijnlijk ontsproten uit het vermoeden, dat de Engelschen in *Bantam* zouden landen. Dit fort is echter nooit tot stand gekomen.

De *Tjidanie*, eene rivier die hoog op den *Pangerangoh* ontspringt, en bij *Buitenzorg* nog bruisend hare wateren over de belemmerende trachietrolsteenen werpt, is bij *Tangerang* eene prachtige rivier van eene breedte van ongeveer 300 voeten, die hare hier vrij diepe wateren tusschen de hooge oevers zeewaarts voortstuwt.

Geen brug is over haar geslagen, maar de overtogt geschiedt met eene pont, welke langs een' over de rivier gespannen touw wordt overgevoerd.

---

(1) Memoir on the conquest of *Java* p. 260.

De *Tjidanie* draagt hier den naam van het dorp en wordt ook op meerdere kaarten van deze streken als rivier *Tangerang* aangeduid. Het is voor de hijdrographische kennis van *Java* hinderlijk, dat de meeste rivieren, elke meerdere namen dragen. De gewoonte der Inlanders, de rivieren te noemen naar de steden of dorpen hunner inwoning is daarvan de oorzaak en zoo zal een rivier des te meer namen bezitten, naarmate derzelver boorden meer zijn bewoond. Zoo heet de *Tjiliwong* bij *Batavia*, de kali *Jacatra*; de *Tjipeteh* bij *Bantam*, kali *Bantam* enz.

Vroeger stelde de *Tjidanie* de grens daar tusschen *Bantam* en *Batavia*. Thans echter wordt die grens door de westelijker vloeijende *Tjikandie* gevormd.

Niet ver van schoutswoning bevinden zich nog de resten der waterwerken aan den mond der *Mokervaart*, vroeger bestemd om het gedurende den regentijd te overvloedig naar de *Ankee* en dus naar *Oud Batavia* vloeijend water aftekeeren. Eenige jaren geleden zijn deze waterwerken ingezakt. Desniettegenstaande zijn de resten dezer sluis, welke aan beide oevers der *Mokervaart* hoog boven het water uitsteken, nog een schoon gedenkteeken van de wijze van metselen in 1770. In dit jaar werd dezelve voor *f* 175,000 gebouwd. Hoezeer sedert de fondamenten van onder dezelve zijn weg gespoeld of weg gezakt, is echter het verband der bijzondere deelen nog goed bewaard gebleven.

De gemeenschap tusschen de *Tjidanie* en de *Ankee* is door het onbruikbaar geworden zijn dezer sluis, thans geheel vrij. In de drooge moesson doet de

Mokervaart dan ook nog veel nut, vooral door het stroomend houden der kanalen in de vervallen Europeesche tuinen van *Oud Batavia* en in het Chineesch kamp aldaar; maar in den regentijd voert zij zooveel water derwaarts, dat geheel het Chineesch kamp soms dagen achtereen geïnundeerd ligt en, doordien het water zich tevens in den *Tjiliwong* (door de gemeenschap der grachten) moet ontlasten, ook deze rivier verstopt, die dan *Oud-* en zelfs *Nieuw-Batavia* (Molenvliet, Rijswijk, Noordwijk enz.) overstroomt.

De drooge en eenigzins verheven liggende bodem van *Tangerang*, deszelfs ligging aan de breede en krachtvolle *Tjidanie* en nabij de *Mokervaart*, doen dit dorp al dadelijk kennen als voor de gezondheid der inwoners zeer gunstig te zijn. De gezondheidverhouding moet dan ook zeer bevredigend wezen.

De schout is wel zoo goed geweest, mij eene gemiddelde opgave te doen geworden van de jaarlijksche sterfgevallen in geheel het westerkwartier van de residentie. Daaruit is mij gebleken, dat de gemiddelde sterfte jaarlijks 1 van de 56 1/2 individu's bedraagt, eene waarlijk gunstige verhouding, wanneer men die vergelijkt met de sterfte te *Batavia*, met die bij het leger enz. enz.

Zooals ik u boven schreef bedraagt de bevolking in het westerkwartier 132,506.

De sterfte jaarlijks is 2338.

Meer gespecificeerd is de jaarlijksche sterfte aldus:

1196	mannelijke	inlandsche	personen.
956	vrouwelijke	»	»
2152	inlanders.		

Het geheel getal inlanders bedraagt 120,254, zoodat voor de inlanders de sterfte is 1 van de $55\frac{3}{4}$ individu's.

Voorts:

102 mannelijke Chinezen (Chinezen en Kreolen)
84 vrouwelijke » (Kreolen)
186 Chinezen.

Het geheel getal Chinezen bedraagt 12,252, zoodat voor dezen de sterfte is = 1 van de $65\frac{4}{5}$ individu's en dus gunstiger nog dan voor de inlanders.

De meerdere welvaart der Chinezen en hun minder verblijven aan de moerassige stranden en oevers van de *Tjidanie*-delta, zullen van deze gunstiger verhouding onder hen wel de voornaamste oorzaken zijn. De meerdere matigheid in hunne levenswijze is het althans niet.

Na een paar uren te *Tangerang* verbleven te zijn passeerde ik de rivier met de drijvende brug en zette ik de reis naar *Serang* voort.

III.

VAN *TANGERANG* TOT *SERANG*.

Tusschen *Tangerang* en *Serang* bevinden zich nog 6 poststations, of, wanneer men die van *Tangerang* en *Serang* mederekent, 8. Van de bedoelde 6 stations liggen er drie in de residentie *Batavia* n. l. *Betoeng*, *Tjibadakh* en *Sintoel*.

Aan den westeroever der *Tjidanie* houdt het moerassige van het gewest langs den weg geheel op. De bodem wordt er heuvelachtig, bestaande uit dergelijke roode ijzeroxijde houdende kleiaarde en humus, als men in de niet moerassige omstreken van *Batavia* en elders vrij algemeen op *Java* waarneemt. De vegetatie is hier verre van rijk. De bodem schijnt te droog en te arm te zijn aan humus om er een weelderigen plantengroei toetelaten. Wat men langs den weg ziet, zijn bijkans slechts aangeplante boomen en struiken, vooral *Waroe's* (Hibiscus tiliaceus), ter beide zijden van den weg geplaatst, tusschen welke zich hier en daar de *Sappan*, (Terminalia Sappan) de *Oebi wolanda* en *Djarakh Kosta* (Iatropha curcas) vertoonen, als de vrij algemeene heg- en weg-planten in *Batavia's* omstreken.

De weg zelf, hoezeer in tamelijk goeden toestand, doet door de ongelijkheid des bodems de krachten van vier bij elke station verwisselde postpaarden hier en daar te kort schieten, om een' zwaren reiswagen over de hoogten te trekken. De ontbre-

kende kracht moet hier door menschenhanden worden vergoed. Zijn geene menschen daar of zijn zij onbereidwillig, dan wordt de tijd der reis minstens verdubbeld, daar de arme postpaarden nu en dan eenige rust behoeven ter herstelling der krachten, of ook wel dom genoeg zijn, om door hunne onwilligheid zich aan de rijtende zweepslagen des postillon's bloottestellen.

De reis wordt hier, behalve door de vertragingen, ook eenigzins vervelend door eene niet genoegzame afwisseling van tooneelen. De kultuur tot op de grenzen van *Bantam* is minder rijk dan in *Batavia's* omstreken en grootendeels beperkt tot rijst, *katjang tannah* (Arachis hijpogaea) en suikerriet. — Weinig leven en bedrijvigheid op den weg zelven, wegens de hier reeds schaarscher wordende bevolking.

Van afstand tot afstand passeert men tusschen gezegde stations meerdere kleine rivieren en spruitjes, over welke bamboezen bruggen zijn geslagen en van welke de *Kali Mentjoerie*, tusschen de stations *Tjibadakk* en *Sintoel* nog de voornaamste is.

De *Tjikandie* scheidt de residentiën *Batavia* en *Bantam* van elkander. Zij wordt ook wel de *Tjidoerie-an* genoemd en is eene fraaije rivier, welke bij den postweg in breedte voor de *Tjidanie* niet onderdoet. Ook de oevers der *Tjikandie* dragen geene brug, maar slechts een dik rotangtouw, langs hetwelk eene pont over de rivier getrokken wordt.

De poststations van de grenzen van *Bantam* tot deszelfs residentieplaats zijn: *Tjikandie*, *Onderandeer* en *Tjitarap*.

Tjikandie ligt aan den westeroever der rivier van

dien naam, in het district *Tjikandie*, hetwelk in deszelfs drie onderdistricten, *Tjikandie*, *Onderandeer* en *Ragas* de slechts geringe bevolking van 4686 inwoners voedt.

Zoodra niet bevindt men zich op het grondgebied der residentie *Bantam* of men ziet de wegen in een' veel beteren toestand, met zand en steenpuin bedekt, bol aangelegd en met aarden wallen begrensd in plaats van met nietige bamboepaggers, welke in de residentie *Batavia* langs de wegen zijn geplaatst.

Ik heb verzuimd u te melden dat ik reisde in het gezelschap van een hoofdambtenaar dezer *Indiën*, die in ambtsbetrekking eene inspectiereis over *Java* deed en aan wien ik was toegevoegd. — Daardoor kwam het, dat wij in de residentie *Bantam* eene eerewacht tot begeleide kregen, bestaande van *Tjikandie* tot *Onderandeer* uit twee, en van *Onderandeer* tot *Serang* uit vier *oelan-oelan's*, eene soort van inlandsche ruiters, waarmede elk in officie reizend hoofdambtenaar op last van den resident wordt binnen gehaald.

Gij kunt u moeijelijk eene meer belagchelijke montering voorstellen, dan die dezer eerewachten, en hoezeer zij, op eenigen afstand gezien, door hunne spaansche krijgshelmen (n. l. van bordpapier) en gevlagde lancierslansen nog al eenig effect maken, bevindt men hunne equipementstukken, van nabij beschouwd, van eene zoo zonderlinge combinatie, van zoo zonderlinge kleuren en niet zelden zoo gelapt en gescheurd, dat men, met terugzage tevens op de donker bronskleurige Maleische phijsiognomieën en de bruine, naakte extremiteiten,

onwillekeurig zich die onbevallige exemplaren van *Cercopithecus cynomolgus* voor den geest brengt, welke in hunne fraaije monteringen soms het sieraad zijn der Europeesche kermissen.

Bij paal 46 van *Batavia* bereikt men de *Onderandeer*, eene prachtige rivier die bij den postweg veel breeder is dan de *Tjidanie* en *Tjikandie*. De overtogt over dezelve geschiedt op dezelfde wijze als die over de laatstgenoemde rivieren. De station *Onderandeer* ligt aan den westeroever der rivier, op ongeveer 12 palen afstands van *Serang*. *Tjitarap* is de laatste plaats, waar men, tusschen *Batavia* en *Serang* van paarden verwisselt.

De weg bleef al heuvelachtig, doch werd aangenamer door het hier meer algemeen gekultiveerd zijn der landstreek doch vooral door de fraaije gezigten op den *Karang* en andere minder verheven bergen van *Java's* noordwesthoek.

IV.

SERANG.

Bloeijende hoofdplaats der residentie *Bantam*, wordt *Serang* door den aanbouw van nieuwe huizen, zoowel voor de Europeesche als Inlandsche bevolking, al grooter en grooter. Europeanen wonen er slechts weinige. Het zijn slechts eenige ambtenaren en officieren met hunne familien (resident, secretaris, kommiezen, kontroleur, klerken; kommandant der Djajang secars, kapitein militaire kommandant, 3 luitenants, 2 officieren van gezondheid) benevens enkele particulieren, welke hier in een kort bestek, in fraaije en wel ingerigte deels houten, deels steenen huizen, rondom een plein wonen van ongeveer 1000 v. lengte en 600 v. breedte, dat met nog jeugdige wariengiens is omplant en met gras getapijt.

Het residentiehuis is zeer overeenkomstig den rang des bewoners ingerigt en ligt aan de westzijde van het plein.

Behalve de woonhuizen der Europeanen liggen nog om dit plein: aan de noordzijde, het huis des Regents en eene onvolbouwd hervormd kerkje, welks aanbouw eenige jaren geleden begonnen doch uitgebrek aan fondsen nog niet voltooid is; — voorts aan de zuidzijde, het Fort en het Gevangenhuis.

Het fort is van slechts geringen omvang en lang-

werpig vierkant. Het is eigenlijk slechts een gecreneleerde muur, voorzien met twee bastions aan de einden der diagonaal en daar gewapend met twee stukken geschut, welke geheel den omtrek der versterking kunnen bestrijken. Het garnizoen der plaats bestaande uit (120 - 130) infanteristen en artilleristen, is binnen de versterking gekazerneerd. De officieren echter wonen in vredestijd buiten dezelve.

Naast deze versterking ligt het Gevangenhuis, een uitwendig zoo onöogelijk als inwendig onzindelijk en vervallen steenen gebouw, met een' ringmuur omgeven. Tijdens mijn bezoek bevatte hetzelve 85 gevangenen, meest alle Inlanders, voor wier gezondheid meer wordt gezorgd, doordien zij dagelijks in de vrije lucht tot arbeid gebezigd worden, dan door de inrigting der hokken, in welke zij overnachten en wier bedompte lucht derzelver ongezondheid verraadt.

Zuidelijk van het fort en gevangenhuis liggen nog: de Christenbegraafplaats, waarop zich enkele gemetselde grafteekenen bevinden; voorts de kazerne der Djaijang secars, eene soort van marechaussés onder civiel beheer, die eene met die onzer Oost-Indische huzaren overeenkomende montering dragen en te *Serang* 60 in getal zijn; en eindelijk nog de Infirmerie, een nieuw, ruim steenen gebouw van meer dan 100 voeten lengte en van 40 tot 50 voeten breedte, waarin geschikt 60 lijders kunnen worden verpleegd, doch welker gemiddeld getal slechts 20 is en tijdens mijn bezoek slechts 15 bedroeg, waaronder niemand ernstig ziek.

De inlandsche en Chineesche bevolking van *Serang* woont in de kampongs voornamelijk noordelijk, noord-

westelijk en noordoostelijk van de Europeesche wijk.

Westelijk van *Serang*, in deszelfs nabijheid vloeit de *Tjipeteh*, eene smalle hier naauwelijks meer bevaarbare rivier, over welke eene djattiehouten Amerikaansche brug is geslagen, die aan het boven derzelver vloer vlechtsgewijze zamengesteld houtwerk hangt. De *Tjipeteh* stort zich bij *Bantam* in zee als *Kali Bantam*.

Serang is ook de naam van een der *Afdeelingen* van de residentie *Bantam*; een afdeeling, welke weder in 6 districten is verdeeld, een van welke insgelijks *Serang* heet en nog in drie onderdistricten is gesplitst, waarvan een nogmaals *Serang* tot naam heeft.

Statistieke opgaven, welker inzage men mij wel heeft willen vergunnen, hebben mij doen weten dat de bevolking der geheele *Afdeeling Serang*, bestaande in 79,723 zielen, op de volgende wijze in de districten verdeeld was.

District	*Serang*	met	18,489	inwoners
»	*Bantam*	»	9,006	»
»	*Tjiroeas*	»	20,662	»
»	*Tanara*	»	18,956	»
»	*Tjikandie*	»	4,686	»
»	*Kollelet*	»	7,924	»
			79,723	»

De ontvangst te *Serang* was zeer heusch. Bezoeken van de meeste Europeesche ingezetenen volgden tijdens het kort daarzijn onophoudelijk en maakten het verblijf er zeer gezellig. De gezonde ligging van *Serang*, op een droogen bodem, 90 voeten boven de zeevlakte; deszelfs lief en rustig uiterlijk,

en de goede verstandhouding tusschen de Europeesche ingezetenen moeten *Serang* tot een aangenaam verblijf maken, voor wie het stiller, meer dorpelijk leven bemint.

's Daags na mijne aankomst te *Serang* maakte ik een uitstapje naar *Bantam*.

V.

BANTAM.

Vroeger de volkrijke hoofdstad van een uitgestrekt en magtig rijk, is *Bantam* thans slechts eene woestenij. Bosch en moeras hebben de plaats ingenomen der duizende huizen, vroeger door eene tienmaal tienduizend sterke bevolking bewoond.

Eenmaal onze meest gevreesde vijand onder de volken van deze Indiën, is de Bantamsche bevolking thans gedaald tot eene nietigheid, die haar in hare vernedering zelfs geen schijn van vroegere grootheid heeft gelaten. En, wanneer niet de graven der sultans, de groote moskee met haar vijfvoudig dak, de zich vóór haren voorhof verheffende toren en de nog zigtbare ruïnen van der vorsten kraton, ons nog heenwezen op een roemrijker voorgeslacht, dat hier die thans belangwekkende gedenkteekenen heeft tot stand gebragt; — men zou betwijfelen, zich te bevinden op de plaats, van waar geheel *Westelijk Java*, *Palembang*, *Menangkabau* en *Succadana* werden bestierd.

Bantam is bijkans niets meer van t'geen het was, toen onze vroegere ethnographen het bezochten.

Gij kent het, zoo als het eenmaal geweest is, uit de beschrijvingen, door onzen *Wouter Schouten*, *Valentijn* en *Stavorinus* ons nagelaten.

Gij weet, dat deze stad nog tijdens het eerst bezoek der Hollanders (22 Junij 1596) haren luister genoot; dat echter reeds in 1664 door de opkomst van *Batavia*, haar aanzien en handel afnamen. Hoezeer onregelmatig gebouwd was zij toenmaals nog omgeven met een' hoogen, dikken muur, die van » *ongemeen swaer geschut*" was voorzien (1).

Gij herinnert u voorts, dat in 1680 de toenmalige Sultan de stad in brand heeft doen steken, waardoor de grootste slag aan haren luister werd toegebragt (2). Haar verval is dus niet jong.

Dan, laat ik u eenige bijzonderheden mededeelen, omtrent 't geen nog in haar bezienswaardig is.

Bantam ligt 7 palen noordelijk van *Serang*, aan de *Tjipeteh* en eene ruime baai.

Van *Serang* uit bragt ik het een bez[illegible]. Maar vergeefs blikte ik om mij, toen ik mij reeds binnen de grenzen van het *Oud Bantam* bevond, om zijne straten en gebouwen te herkennen.

Ik volgde den grooten weg, die van den postweg naar *Anjer*, langs de voormalige begraafplaats der Europeanen tot aan de ruïnen van het fort *Speelwijk* zich uitstrekt.

Maar, behalve de half vernietigde monumenten dier begraafplaats ontdekte ik langs dezen weg niets, tenzij hier en daar de reeds bijkans onzigtbare resten van eenige steenen muren en fondamenten, eenige onaanzienlijke bamboezen hutten en eene woeste vegetatie, welke haar hoofdkarakter droeg van de

(1) *W. Schouten*, Oost-Indische voijagie. 1676 p. 139.
(2) *Valentijn*, Dl. IV. I. p. 215.

millioenen individu's der *Bidoerie* (Calotropis gigantea) en *Baloentas* (Pluchea Indica), die zich met talloze andere moeras- en strandplanten tusschen de talrijke *kalappa's* en eenige andere verspreide vruchtboomen slechts eenige voeten hoog boven den bodem verhieven.

Fort Speelwijk.

Aan het einde van dien weg, dáár waar dezelve stuit op de enge en ondiepe *Tjipeteh*, welke slechts bij hare uitwatering voor kleine vaartuigen bevaarbaar is en haar troebel water in de verslibte baai uitstort, ... verheft zich Holland's vlag boven de ruïnen van het in de geschiedenis dezer gewesten niet onbelangrijk fort *Speelwijk*.

In 1603 was het nog slechts eene verschansing. *Valentijn* die *Bantam* in 1694 bezocht, verhaalt er van dat het slechts een gering versterkt punt was, zelfs in 1780 met nog slechts eenige palissaden omheind.

In 1786 echter werd deze sterkte door een' muur beschermd en tot een vierkant gebragt, waarvan elke zijde ruim 360 voeten lang was. Toen *Valentijn* zich daar bevond, was zij een langwerpig vierkant, met een' zeer hoogen muur, 4 punten en 2 halve manen. Opperhoofd, opperkoopman, fiskaal enz. woonden toen binnen hare muren (1).

En wat is thans daarvan nog over?

Nog slechts twee bastions, hoezeer geheel vervallen, zijn er van herkenbaar en onder deze de rui-

---

(1) *Valentijn*. IV. s. p. 214.

me kasematten, thans de stikdonkere en vochtige verblijfplaatsen van *minjawahs* (Varanus bivittatus), padden en slangen.

Eene kleine woning staat thans nog op die resten en dient dagelijks slechts eenige uren tot verblijf aan den havenmeester, die, 's avonds de eenzaamheid ontvliedende en de dampen van *Bantam's* uitgestrekte moerassen, terugkeert naar het hooger liggend *Serang*, zijne woonplaats. De

Europeesche Begraafplaats,

met een woord reeds gemeld, ligt nabij de ruïnen van *Speelwijk* en laat nog eenige steenen grafteekenen aanschouwen, twee van welke nog zijn te herkennen door het leesbare der ingegrifte namen.

Nog geene eeuw is er verloopen, sedert de stichting dier gedenkteekenen, door liefde en vriendschap en achting daargesteld, — — en reeds zijn zij bijkans gesloopt, alleen door lucht en plantengroei.

De wortels der jeugdige *Wariengiens* woelen zich door het gesteente en drijven het uiteen, en voor nog de *Wariengien* een boom is geworden, heeft hij reeds die grafgesteenten uiteengewerkt en neergeworpen, als wilde hij er op duiden, dat zelfs geen grafgesteente vermag, de resten des menschen te onttrekken aan de *Natuurwet der Metamorphose*.

Een heer van planten bedekt thans deze vochtige rustplaats der dooden en schiet er nog weliger op dan in den omtrek. Karakteristiek voor deze plaats zijn de talrijke individu's van *Baloentas*, *Bidoerie* en *Bagal tikoes*, die bij honderden hier tieren, terwijl de *Keressek*, de *Awar Awar* (Ficus septica),

de *Belaka toepoeh*, de *Babadottan* (Ageratum conijzoides), de *Warakas*, de *Katoempang* (Callicarpa oblongifolia Hassk.), de *Papareh oetan* (Momordicae spec.), de *Tapak limat* (Tagetes erecta), de *Tangietan*, de *Touroe* (Colocasiae spec.) de *Sumboeng* (Pluchea balsamifera Less.) en nog vele andere minder in het oog vallende planten op dezen bodem welig bloeijen.

Moskee.

Dan, merkwaardiger dan de ruïnen van het fort *Speelwijk* en der Christenbegraafplaats, zijn de nog in stand gebleven Moskee, de Monarah en de vorstelijke graven, thans nog de sprekende getuigen van een gelukkiger voorheen.

Zij verheffen zich bij de voormalige passeerbaan, een ruim plein, waar *Bantam's* vorsten gewoon waren hunne tournooispelen en feesten te vieren.

Nog prijkt daar de *Messigit* (Moskee) met haar vijfvoudig dak en de in hare galerijen bevatte praalgraven van de vroegere vorsten en hoogepriesters. Een breede, fraai bewerkte muur van eenige voeten hoogte vormt het front der moskee. Achter dit front volgen de voorhoven met de reinigingbaden en dan treedt men het eenvoudig binnenste des tempels in, waar niets leidt tot zinnelijkheid. Eenvoudige zuilen schragen de daken en voorts is niets daarin, tenzij de eenvoudige zetel des priesters, die van daar voor zijne geloovigen bidt.

In vroegere tijden, — gij kunt het lezen bij *Valentijn* en *Stavorinus*, — mogt geen Christen den drempel des tempels overschrijden. Maar de tegenwoordige Ban-

tamezen zien zulks niet meer als heiligschennis aan en de ons begeleidende Demang (een afstammeling van het vorstelijk huis van *Bantam*) en priester maakten geene de minste zwarigheid, het bezigtigen van het binnenste des tempels toetestaan.

Toren des gebeds.

Nog verheft zich de 90 voeten hooge *Monarah* op de Passeerbaan, voor het front der groote Moskee. Twee omloopen zijn nabij hare bolvormige, spits naar boven eindigende kruin aangebragt, van waar de priesters vroeger de Mahomedaansche bevolking riepen tot het gebed. Een enge steenen wenteltrap geleidt naar die omloopen.

Prachtig is het gezigt hetwelk men van daar geniet. *Bantam's* resten aan de voeten, op de moskee en der vorsten graven na gehuld in het lommer van kalappa's, wier talrijkheid zelfs de woestenij van *Bantams* vlakte 't oog verheelt. Noordelijk over die resten heen de prachtige baai met hare schilderachtige eilandjes. Westelijk en noordwestelijk de *Goenoeng Pinang* en de verdere lagere bergen van de Afdeeling *Anjer* en St. Nicolaaspunt; — en dan zuidelijk het vrij gezigt op het sijsteem des *Karangs* (Bantamsche Peperberg.); — die bekoorlijke panorama's vergoeden duizendwerf het onaangename van de bestijging der *Monarah*.

Geen reiziger verzuimt hier ook het bezoek der

Vorstelijke graven,

de rustplaatsen der gebeenten van de vroegere Sultans. Zij zijn gelegen op de begraafplaats naast de groote

Moskee, te midden van de tombes der voormalige Grooten en Hoogepriesters, door graf huizen beschermd en door een' priester bewaakt, die van nog slechts weinige derzelve kan verhalen, *wie* zij bedekken.

Onder die weinige nog bekende graven is dat van den Pangerang *Hassan Oedien*, den 1sten koning van *Bantam*, een der drie zonen van den *Soesoehoenan Goenoeng Djattie* (den Arabier *Sjeik Ibn Moelana*). Gij herinnert u, dat *Bantam* een der drie rijken was, door *Sjeik Ibn Moelana* aan zijne drie zonen nagelaten; dat *Hassan Oedien* in zijn 120ste jaar overleed en na zijnen dood de *beweende* (*Sabakiengkiéng*) werd genoemd.

Onder die graven wijst de priester ook dat aan van *Sultan Abdul Fatachi*, den zesden regerenden vorst na *Hassan Oedien* (1) eigenlijk genaamd *Aboe il Fatta Abdul Fatachi* en na zijn' dood ook *Sultan Agong Tirtajassa* (Groote koning van het ver stroomend water). Hij wijst ook dat nog van *Sultan Hadjie*, eigenlijk *Abul il Nasaar Abdul Cahar*, zoon en opvolger van *Abdul Fatachi*; en eindelijk nog dat van *Aboe il Machasin Mohhammed Djenoel Abidien*, tusschen wien en *Sultan Hadjie* nog regeerde *Aboe il Falaal Mohhammed Jachia*, broeder des eersten.

---

(1) Tusschen *Hassan Oedien* en *Sultan Abdul Fatachi* regeerden nog: *Pangerang Ioesef* (na zijn' dood *Pasaréjan*); *Mohhammed* (na zijn' dood *Pangerang Sedang Rana*); *Sultan Aboe il Mafachier Abdul Cadir* (na zijn' dood Sultan *Agong*); *Abdul Maali Ahhmed* en nog een *Sultan Aboe il Mafachier Abdul Cadir*. Vergel. *Valentijn*. l. c.

De neêrslagtige ernst des priesters, welligt de eenige, wien *Bantam's* diep verval het harte brak; de tranen, op zijn eerwaardig gelaat sigtbaar, bij het verhalen van de geschiedenis dier vorstenrei, droegen nog bij tot het belangwekkende dezer plaats.

Niet ver van deze gedenkteekenen liggen de ruïnen des

Kraton's.

De reeds genoemde Passeerbaan, ook thans nog een ruim en fraai plein, hetwelk nog merkwaardig is door twee buitengewoon prachtige en omvangrijke *Boenoti Kalodja* (Ficus religiosa), die, hoezeer reeds duizendstammig en breed getakt, zich nog steeds meer uitbreiden, — de passeerbaan scheidt de resten des *Kratons* van de zoo even vermelde gedenkteekenen.

Gij weet, dat *Bantam's Kraton* was gebouwd door den *Pangerang Wiragoena*, den beruchten renegaat *Hendrik Lucaszoon Cardeel*, een gewezen metselaarsbaas die later weder tot het Christendom is overgegaan. Zoo ook kent gij den *Kraton* zelven door *Stavorinus*, die in zijne reisbeschrijving ons een verhaal gegeven heeft van een bezoek aldaar.

De tijd zou de bijkans algeheele vernietiging van dat vorstelijk paleis zóó spoedig niet hebben bewerkt; want nog tijdens *Daendels* bestuur zetelde dáár nog *Bantam's* voorlaatste Sultan.

Na de verwijdering van dien vorst bleven de Bantammers den verlaten *Kraton* als heilige plaats beschouwen. Niettegenstaande zijne verbanning naar *Pandeglang* een' hoofdkampong aan den oostervoet des *Karang's*, 22 palen zuidelijk van zijne hoofdstad, bleef de *Kraton* toch zijn eigendom. Na zijn' dood

echter zette zijn zoon de bevolking aan tot oproer en werd weldra naar *Soerabaija* verbannen.

Toen begreep men, dat ter voorkoming van verdere opstanden onder het koningloos volk, ook de zetel der vorsten behoorde te worden geslecht.

Maar de Bantammers, huiverende voor de schending van het paleis, waren onwillig deszelfs muren omvertehalen, tot dat de priesters, door geld omgekocht, eerst 7 dagen lang in den *Kraton* baden en toen zelve de bevolking tot het sloopen deszelven aanmaanden. Toen sloeg ieder die slechts kon de handen tot afbraak aan het werk en kort daarna was niets daarvan meer over, tenzij de muurbrokken, die thans nog staan en nu eene woeste vegetatie omringen, vroeger de zetel van overvloed en weelde, thans de verblijfplaats van veelsoortige reptiliën.

Dat is de invloed van eigenbelangzuchtige priesters op eene bijgeloovige bevolking.

Bij *Stavorinus* (1) kunt gij nog het een en ander lezen betreffende het Fort *de Diamant*. De vorsten van *Bantam* hadden het in het laatst der 17de eeuw, naast den *Kraton* bij de *Passeerbaan* doen bouwen. Het was 840 voet lang, ruim 400 breed, bezat vier regelmatige bastions en was met 66 stukken geschut gewapend. De *Hollanders* hadden hun garnizoen in hetzelve en de koning van *Bantam* betaalde deszelfs onderhoud. Het garnizoen was eene *eerewacht*, die meer

(1) l. c. Dl. I. p. 62- (Engelsche editie).

diende tot *bewaking* dan tot bescherming der vorsten.

Bezienswaardig te *Bantam* is voorts nog het geweldig *Kanon*, dat oostelijk van de stad bij *Karang Hantoe* ligt, aan het vroeger strand, dat thans door een breeden zoom van moerassen van de baai is gescheiden. Veertien voeten lang en aan den mond veertien duim in diameter wijd, is het naar een bijzonder fraai model uit metaal gegoten en van boven in het midden van vier groote en sterke metalen ringen voorzien. Zonderling is het, wat de Bantammers in hunne ligtgeloovige naïviteit van hetzelve verhalen.

De tjarita zegt, dat, »nu onheugelijke jaren geleden, terwijl twee inwoners van *Bantam* zich baadden in het riviertje 't welk, in het Pandeglangsche ontspringende, zich nabij *Karang Hantoe* in *Bantams* breede baai ontlast; — het monsterkanon daar in de rivier hun passeerde. Die mannen echter, niet kunnende begrijpen, van waar dat kanon kwam en werwaarts het wilde, spraken het aan. Uit de door het kanon gegeven antwoorden bleek het nu, dat het een wijfjes kanon was, dat zij te *Pandeglang* te huis hoorde, doch daar uit een lofwaardig echtelijk gevoel niet langer kon blijven, omdat haar man sedert jaren te *Batavia* woonachtig was (1). Zij had nu

---

(1) Het hier bedoeld *mannetjes kanon*, insgelijks een fraai stuk, doch veel kleiner dan het Bantamsche, is nog te zien op het plein naast de ruïnen van het voormalig kasteel van *Batavia*, waar de inlanders nog dagelijks bij hetzelve offeren.

deze reis ondernomen om haren man een bezoek te brengen. Maar de badende Bantammers hielden het tegen en droegen het op den wal, vanwaar het ook niet meer vertrokken is."

De geschiedenis zegt het niet, van waar dit geweldig kanon herwaarts is gebragt. Maar vermoedelijk is het, dat de Portugezen hetzelve nog voor de komst der Hollanders aan *Bantam's* toenmaligen Sultan hebben ten geschenke gegeven en het op deszelfs tegenwoordige plaats ontscheept, zonder dat men het van daar wegens deszelfs zwaarte of onbruikbaarheid heeft kunnen of willen vervoeren.

Thans is het een voorwerp van vereering bij de pseudo-Mahomedaansche Bantammers, die er hunne offers brengen en er bidden tegen ziekten en dood, gelijk elders op *Java* de Javanen, bij de aloude resten van Boeddha's godendienst.

Inwoners.

Slechts nog eenige honderden inlanders en eenige tientallen Chinezen maken *Bantam's* tegenwoordige bevolking uit. Deze bevolking is slechts een gedeelte der 9,000 inwoners, welke in het *district Bantam* zijn gevestigd en in deszelfs drie *onderdistricten Bantam*, *Serdang* en *Njawana* verspreid.

Geen spoor meer is er overgebleven van de krijgshaftigheid en oproerzucht der Bantammers, die, niet meer geleid door hunne vroeger magtige vorsten en weerspannige hoofden, deels zijn ontaard tot een listig en laaghartig volk, deels genaderd tot het karakter der eenvoudige en goedhartige berg-Soendanezen en gewillig zich laten besturen door hunne tegen-

woordige gebieders, wien regering hun zachter is, dan de afgemeten despotismus hunner geweten monarchen.

De Chinezen te *Bantam* woonachtig, hebben zich nabij de ruïnen van *Speelwijk* aan den westeroever der *Tjipateh*, eenige huizen gebouwd, welke hun *Kamp* vormen, doch even als de 30 voet breede en ondiepe rivier naauwelijks de aandacht trekken. Naast de wijk der Chinezen en tegenover de ruïnen van *Speelwijk* ligt ook nog een koffijpakhuis van het Gouvernement.

Moerassen en *Baai*.

De veranderingen der tijden zijn niet alleen die der menschen, maar ook die der geheele natuur.

Gelijk *Batavia*, twee eeuwen geleden, de zacht deinende golven der reede tegen de muren van deszelfs kasteel zag uiteenspatten en thans door een breeden zoom van zich steeds nog uitbreidende moerassen van de zee is gescheiden, — zoo ook klotst de branding niet meer, gelijk vroeger, tegen *Speelwijk's* bastions, maar rollen de baren van *Bantam's* wijde baai met zacht geruisch, een halve mijl van 't fort verwijderd, over den nieuw aangeslibten en nieuw gevormden grond.

Wanneer gij *Wouter Schouten* en *Valentijn* opslaat, zult gij uit de door hen van *Bantam* gegeven platen zien, dat toenmaals nog de muren der stad onmiddelijk aan het strand beantwoordden. Toen ankerden ook de grootere schepen tot kort onder den wal.

Maar thans is zulks niet meer.

Het slijk der in de baai uitmondende rivieren en

de poliepen der eilandjes (1) en banken, hebben den omvang der baai beperkt, verbieden de grootere schepen het binnenloopen en voorspellen, dat het bestaan der baai spoediger nog ten einde zal zijn dan dat van *Batavia's* reede.

Eene breede strook van moerassen omzoomt thans het zuiden der baai en scheidt *Bantam* van de zee. Ik had den tijd niet die moerassen een bezoek te brengen, maar van de ruïnen van het fort *Speelwijk* gezien, is uit derzelver *habitus* genoegzaam te herkennen, dat zij niet wezenlijk van *Batavia's* moerassen verschillen.

Van daar *Bantam's* toenemende ongezondheid, (2)

---

(1) *Poeloe Pandjang* is het grootste dezer eilandjes en door een paar honderd Boeginezen bewoond. De overige eilandjes zijn *Poeloe Moejang besaar*, *Poeloe Moejang ketjiel*, *Poeloe Doea*, *Poeloe Lima Kalappa*; *Poeloe Karang Pandang*; *Poeloe Lima Djamboe*; *Poeloe Koebor* en westelijk langs het strand der baai *Poeloe Laboean ratoe*; *Poeloe Segantom* en *Poeloe Taragan*. Het bekend *Poeloe Babi* ligt noordoostelijk verder buiten de baai.

(2) De ongezondheid van *Bantam* moet reeds in 1768 zeer in het oogloopend geweest zijn. *Stavorinus* meldt in zijne reizen (Engelsche vertal. 1798 vol. III. p. 347) dat van 's Compagnie's dienaren (civiele en militaire) welker getal toen 377 bedroeg, in 1768 niet minder dan 60 stierven, dus in één jaar ongeveer *een* van de *vijf* individu's. *Thorn* (Mem. of the conq. of Java p. 262) verhaalt dat in 1804, van een gezantschap, van *Batavia* naar *Bantam* afgevaardigd ter installering van een' nieuwen Sultan en bestaande nit 50 personen, niet minder dan 40 of 42 ten gevolge van de ongezondheid dezer stad stierven.

die, gepaard, met de historische gebeurtenissen dezer eeuw, welke *Bantam* tot een integrerend deel hebben gemaakt van *Neêrland's* eigendom (1816), de bevolking dezer Sultansstad heeft gedund en de representanten van ons gezag *Serang* tot verblijfplaats doen kiezen.

BIOGRAPHIE.

DE GOUVERNEURS-GENERAAL

VAN

NEDERLANDSCH INDIË.

V.

PIETER DE CARPENTIER.

1623 — 1627.

De *vijfde* Opperlandvoogd van *Nederlandsch Indië* staat op eene allermerkwaardigste plaats onder de groote mannen, die voor en na hem de waardigheid van Gouverneur Generaal hebben bekleed. Jan Pieterszoon Koen, groot als staatsman, nog grooter als krijgsman, is namelijk zoowel zijn voorganger, als zijn opvolger in het hoog bewind over deze gewesten. De sleutels van het kasteel en de stad werden door de Carpentier, bij zijne aftreding, terug gegeven aan dezelfde vaste hand, uit welke hij ze had ontvangen. De geschiedenis van *Neêrland's Indië* vermeldt geen tweede voorbeeld van zulk eene regerings-successie.

Pieter de Carpentier is te *Amsterdam* geboren en in het jaar 1616 als opperkoopman in *Indië* gekomen. Hij schijnt spoedig daarna in de *Molucco's* geplaatst te zijn; altans bevond hij zich te *Amboina*, toen hij in 1619, door Koen, die destijds mede aldaar tegenwoordig was, tot Raad van *Indië* en Directeur Generaal van den koophandel werd aangesteld. Dat hij het volle vertrouwen van dien Landvoogd heeft bezeten, kunnen wij reeds daaruit afleiden, dat deze hem benevens den Raad van *Indië* Soerij, van *Amboina*, met het schip *Ceijlon*, naar het belegerde en naauw ingesloten kasteel *Jaccatra* afvaardigde, om er, tot aan Koen's terugkomst, het hoogste gezag te voeren over de bezetting, welke in haren nood zoo luide op hulp en ontzet bij Koen had aangedrongen.

Doch deze veronderstelling wordt tot volkomen overtuiging verheven, wanneer wij bedenken, dat de Carpentier, op de aanbeveling van Koen, door Heeren XVIIen tot Gouverneur Generaal is benoemd, welke aanbeveling hij van den edelen stichter van *Batavia* niet zou hebben erlangd, zoo die ze hem niet waardig had gekeurd. Koen gaf den 31sten Januarij 1623 de teugels des bewinds aan de Carpentier over, die toen nagenoeg den ouderdom van zes en dertig jaren bereikt had.

De Carpentier aanvaardde het hoogste gezag met moed en onder gunstige omstandigheden. De woelige bedrijvigheid, welke allerwege onder de regering van Koen heerschte, werd door de gelukkige eentoonigheid van een rustiger tijdvak vervangen. Door de roemrijke verovering van *Jaccatra* en de kort daar-



PIETER DE CARPENTIER



op behaalde overwinning op de *Banda*-eilanden, alsmede de vernedering van den Pangerang van *Bantam*, die nog niet lang geleden eene zoo dubbelzinnige houding tegen de onzen had aangenomen, was het overwigt der Nederlandsche magt in O. I. beslist, en de vrees voor gewelddadigen tegenstand, althans tijdelijk, verdwenen; terwijl de in den zomer van 1619 gesloten overeenkomst tusschen de Engelsche en Hollandsche O. I. Maatschappijen, voor altijd een einde scheen gemaakt te hebben aan den vijandigen naijver, die de beide natien in dit gedeelte der wereld, reeds sedert vele jaren, verdeeld had gehouden.

Vreedzamer, hoezeer minder schitterend dan de regering van Koen, was dan ook het bewind van den Gouverneur Generaal de Carpentier, die zich de zegeningen des vredes ten nutte maakte, om de nieuw gestichte stad, het bestendig voorwerp der teederste zorgen van alle Gouverneurs Generaal van N. I., hoe langer zoo meer, onder eene geregelde regering te brengen, door de invoering van nuttige instellingen en wijze wetten, waarin hij gelukkig heeft mogen slagen.

Eene der eerste handelingen van zijn bewind was de hernieuwing van een aantal wetten, plakaten en ordonnancien, door zijne voorgangers uitgevaardigd, welke langzamerhand in onbruik geraakt waren, of geheel veronachtzaamd werden (1), waardoor hij al

(1) Namelijk de placaten van 18 April, 11, 14 November 1620, 4 Mei en 20 Julij 1622. Zie het *Indisch Plakaat-boek* vol. I, fol. 54b. 55a.

dadelijk het bewijs gaf, dat hij prijs stelde op de getrouwe naleving der wetten, terwijl het daartoe door hem gebezigde middel, namelijk de *renovatie* dier wetten, hoe vreemd ook in onze dagen, echter in die tijden, toen de wetten nog niet door de drukpers werden verspreid, en dus slechts voor weinigen verkrijgbaar waren, het eenig mogelijke was, om het beoogde doel te bereiken.

Dan naauwelijks had DE CARPENTIER het bestuur aanvaard en zich aan de rustige overweging en behandeling der algemeene belangen toegewijd, toen een allersmartelijkst voorval in de *Molucco's* plaats greep, dat op nieuw den bloedigen weg van twist en vijandschap tusschen de Nederlanders en Engelschen dreigde te openen, dien men nog kort te voren voor altijd scheen te hebben afgesloten. Wij bedoelen de in den aanvang van 1623 door de onzen te *Amboina* ontdekte zamenzwering van de aldaar gevestigde Engelschen met *negen* Japannezen en *een* Portugees, ten doel hebbende de overmeestering van het Nederlandsche kasteel op *Amboina* en de gevangenneming en verwijdering van den Gouverneur en de overige burgerlijke en militaire bedienden der Nederlandsche O. I. Maatschappij. De zamengezworenen werden, na ondergaan verhoor gedurende de dagen van 15 tot 23 Februarij, schuldig bevonden aan het verraad, en den 25 daaraanvolgende ter dood veroordeeld; en dien ten gevolge ondergingen *tien* Engelschen, *negen* Japannesche soldaten en *een* Portugees, op den 27sten Februarij 1623, de doodstraf, terwijl de overige Britten, als onschuldig bevonden, op vrije voeten zijn gesteld geworden.

Er is misschien geen voorval in de geschiedenis der Nederlanders in *Azie*, hetwelk zoo verschillend wordt voorgesteld en beoordeeld, als het zoo even vermelde; en niettemin ligt de zuivere waarheid nog in het duister. Het lust ons niet een bepaald onderzoek daarnaar te doen, niet alleen omdat wij vreezen, dat onze poging even vruchteloos zou zijn, maar ook, omdat wij er geen nut in zien, om eene op zich zelve zoo bloedige gebeurtenis, welke eeuwen lang de driften van twee natien heeft gevoed, en zelfs nog in onzen leeftijd het onvruchtbaar onderwerp van eenen hartstogtelijken letterstrijd geweest is (1), uit het stof der eeuwen op te delven. Bovendien had DE CARPENTIER persoonlijk geen deel hoegenaamd aan dit regtsgeding, van hetwelk hij zelfs, eerst lang nadat het geheel was afgeloopen, onderrigt is geworden, en waar omtrent hij zich geene uitspraak heeft willen veroorloven; waarvan het gevolg is geweest, dat men de zaak aan het oordeel der Europesche regeringen van *Engeland* en de *Nederlanden* heeft onderworpen, tusschen welke daarover langdurige onderhandelingen zijn gevoerd, waarvan het hier echter de plaats niet is breeder te gewagen. Laat ons echter met VALENTIJN het vertrouwen koesteren, » dat de Landvoogd en de andere leden in den Raad van Justitie te *Ambon*, tot het vellen van het vonnis niet zullen getreden zijn,

(1) Zie in de Javasche Couranten van 20 April en 1 Junij 1816 no. 217 en 223, de stukken, onderteekend door: *Philo colonus* en *Cambrius*.

voor dat hun genoeg bewijzen voorgekomen en zij daarop in staat geweest zijn, om met een gerust gewisse, voor zoo ver hen als regters aanging, die menschen ter dood te kunnen brengen."

Wij moeten evenwel, ter liefde der waarheid, er dit hierbij voegen, dat Heeren XVIIen, hoezeer zij de beweerde onregelmatigheid der uitgesproken en zonder hooger beroep onverwijld ten uitvoer gelegde doodvonnissen, door de *Amboinsche* regters geweezen, niet hebben erkend, evenwel hunne goedkeuring niet schijnen verleend te hebben aan de regtshandel, die dezelven zich in die zaak hadden aangematigd. "Alzoo (dus lezen wij eenige jaren later) de Compagnie, door voorgaande executien over zaken van notoire *Crimina laesae majestatis*, in groote ongelegenheid, verachting en schade gebragt is, zullen de Gouverneur Generaal en de Raden van *Indiën*, scherp letten, en te dien einde de respective Vice-Gouverneurs en Directeurs van de Comptoiren en forten van *Indië* expresselijk ordonneren, in alle groote zaken, als zijn van *conspiratie*, *verraad* en *dergelijke*, ten principale niet te procederen, zonder kennis van den Generaal en de Raden van *Indië*, dewelke zij in zoodanige gevallen (die God verhoede!) daarvan dadelijk zullen moeten adviseren, om voorts daarin gedisponeerd te worden naar behooren" (1).

---

(1) Zie art. 8 der Instructie voor Hendrik Brouwer, Gouverneur Generaal en de aanwezende Raden van *Indië*, d.d. 17 Maart 1632.

Het zoo even beschreven voorval op *Amboina*, heeft overigens voor de Engelschen dit noodlottig gevolg gehad, dat zij van dat oogenblik af aan, de oostelijke eilanden in den Indischen Archipel hebben verlaten, dat zij kort daarop hunne factorij te *Batavia* hebben opgebroken, en dat verder geen uitvoering is gegeven aan het verdrag van het jaar 1619. En hoezeer, met het oog op de ongelukkige oorzaak en aanleiding van dit alles, er geene reden bestaat om zich daarover te verheugen, was echter de uitkomst op zich zelve en in hare verdere gevolgen hoogst belangrijk voor het Bestuur der Hollandsche O. I. C. daar hetzelve daardoor is verlost geworden van een gevaarlijken mededinger, die zich reeds in den boezem van deszelfs hoofdzetels had weten te vestigen, en bij gunstige gelegenheid niet zoude verzuimd hebben zich over vroegere vermeende verongelijkingen krachtig te wreken. Onder dit alles bleef de rust voortduren, en wij zullen thans zien, hoedanig DE CARPENTIER zich, als wetgever, van zijne moeijelijke taak hebbe gekweten.

Onder al de door hem uitgevaardigde Plakaten, mag dat van 16 Junij 1625 wel het belangrijkste genoemd worden, zoo om deszelfs inhoud, als om deszelfs omvang (1). Daarbij wordt, uit overweging »dat, alsoo vermits de tederheid en jonckheid der opgerigte republiek van *Batavia*, tot nog toe op het ambt van *Schepenen*, van den *Baljuw* en andere bedienden van de *Justitie* dezer stad, mitsgaders

(1) Ind. Pl. Bk. Vol. I, van fol. 66 — 118.

op de bediening van de *Justitie zelve*, gelijk op de *politie*, het *stuk van de successie*, en onderscheidene andere zaken, al zulke regel en ordre nog niet beraamd is, als de dagelijksche ondervinding tot meerdere rust en welstand van het gemeenebest, aanwijst dienstig te zijn," goedgevonden te beramen:

a. eene Ordonnancie en Instructie voor "*t Collegie van Schepenen*, mitsgaders voor den *Baljuw* en dependerende officieren van de Justitie;

b. eene bijzondere Ordre van procederen in *criminele* zaken;

c. eene gelijke Ordre op 't stuk van *arresten*, *gelate boedels* en *geprivilegieerde schulden*;

d. eene ampliatie op het placaat nopens de *slaven*; en

e. eene bijzondere Ordonnancie en Instructie voor de *Weeskamer*; terwijl voor zoo veel betreft de *Justitie*, *Politie* en 't stuk van de *successie*, daarbij, » ingevolge de recommandatie van XVIIen, bij hunne missive van 4 Maart 1621," worden ingevoerd:

a. de gedrukte Ordonnancie (zoo als Heeren Meesters hun dezelve daartoe expresselijk hadden toegezonden), zoo op de vordering van *de Justitie* binnen de stad, als mede ten platte lande van *Holland* van den 1 April 1580; als op *de Politie* van denzelfden datum, door de Heeren Staten van *Holland* en *Westfriesland*, voor eeuwig edict gestatueerd;

b. de *verklaring* van de gemelde HH. Staten op de *ordonnancie van de successie* in dato 13 Mei 1594 en derzelver Plakaat op 't stuk van de *successie ab intestato*, geëmaneerd den 18 December 1599.

En werd overzulks bij het in den hoofde dezes omschreven Placaat van 16 Junij 1625 geordonneerd, »dat al de voorgeschreven *Instructien*, *Ordonnancien*, *Verklaring* en *Plakaten*, in 't generaal bij de Wethouders dezer stad en de officieren van de Justitie in de republiek van *Batavia* en *alom in het koninkrijk van* Jaccatra, zullen worden waargenomen, achtervolgd en geobserveerd, met deze meening: dat de Regters, in 't vorderen van de *Justitie*, zich voortaan, *zoo veel eenigzins hier te lande praktikabel zij*, naar de voorgemelde gedrukte ordonnancien van de HH. Staten van *Holland* en *Westfriesland* op 't stuk van de *Justitie* geëmaneerd, conformeeren zullen; dat zij zich, evenzoo, *en zoo veel eenigzins naar gelegenheid dezer landen alhier ingevoerd mag worden*, reguleeren zullen naar de *Politieke* ordonnancie van gemelde Heeren Staten, *uitgezonderd in 't stuk op de successie ab intestato*, in welker plaatse voortaan hier ter stede en ten platten lande gebruikelijk en onderhouden zou worden, *als een gemeen landregt*, de bijzondere verklaring en 't placaat bij de gemelde Staten den 13 Mei 1594 en den 18 December 1599, voor eenige bijzondere steden in *Holland*, als namelijk: *Haarlem*, *Leiden*, *Amsterdam*, *Alkmaar*, *Hoorn*, *Enkhuyzen* en meer andere, geordonneerd; terwijl, in zaken, waar de voorschr. gedrukte Ordonnancien en Instructien der Heeren Staten van *Holland* en *Westfriesland*, mitsgaders de Instructien, Ordonnancien, Plakaten, tot nu toe geëmaneerd, niet statueren, noch disponeren, de regters zouden volgen en in acht nemen de gemeene *Civiele regten*, zoo

als die in de Vereenigde Nederlanden worden gepraktiseerd, waarna zich ook alle Wethouders en officieren van de Justitie *hier ter stede en alom door dit koningrijk*, zouden hebben te reguleeren; alzoo zulks de wil van de XVIIen is, en Gouverneur Generaal en Raden 't zelve ook alzoo bevonden te behooren."

Wij zullen thans de verschillende ordonnancien, welke bij dit plakaat gevoegd zijn, afzonderlijk nagaan en derzelver hoofdbestanddeelen vermelden.

De eerste is de *Ordonnancie en Instructie voor 't Collegie van Schepenen.* De aanhef van deze ordonnancie verdient bijzondere opmerking. Daarbij wordt gezegd, dat alzoo bij Resolutie van den 24sten Junij 1620 de Generaal KOEN en zijn achtbare Raad, tot bevordering van de *Justitie in Civiele en Criminele zaken*, binnen de stad *Batavia* goed en raadzaam hebben gevonden een *Collegie van Schepenen*, bestaande uit 5 personen, te ordonneren en op te regten, en dit *getal* tot genoegzame overweging van zaken te zwak geoordeeld is, zoo wordt geordonneerd enz. In de aangehaalde resolutie van 24 Junij 1620 wordt echter bepaaldelijk gezegd, dat het collegie van Schepenen (als wethouders der stad) geroepen was, om alle *Justitie in Civile* te administreren, zonder dat daarbij van eenige *Criminele* regtspraak wordt gewaagd; doch bij Plakaat van den laatsten Mei 1624 (door DE CARPENTIER uitgevaardigd, en waarover straks nader) wordt gezegd, dat door Schepenen in alle voorvallende zaken, zoo in *'t Crimineel*, als in *'t Civiele*, op de

gewone regtdagen, ten dienste van de *burgers* en *ingezetenen* dezer stad, mitsgaders van de vreemdelingen alhier frequenterende, beschikt en regtgesproken zal worden" (1).

Afgescheiden hiervan zou men uit den vermelden aanhef van deze ordonnancie afleiden, dat dezelve alleen ten doel had eene verandering te maken in het *getal* leden van het collegie van Schepenen, terwijl dezelve integendeel een' volledig reglement bevat van de zamenstelling, den werkkring en de regtsmagt van dat collegie, waartoe in hetzelve zijn te zamen gevat alle vroeger gemaakte en tot die instelling betrekkelijke bepalingen. Het collegie zou, volgens deze ordonnancie, bestaan uit *zeven* personen, gekozen uit de *gequalificeerste*, *bekwaamste* en *eerlijkste*, zoo van 't kasteel, als van de ingezetenen der stad (art. 1). En ten einde *alle maniere van scheiding* tusschen 't kasteel en de stad worde weggenomen, en alles in eenigheid en onderlinge correspondentie moge opwassen, zouden *drie* Schepenen uit de suppoosten van 't kasteel en *vier* uit de burgerij der stad gekozen worden, die alle gezamenlijk als *ordinaire Raadslieden* in het collegie zouden compareren. Hunne administratie zou echter niet langer duren dan *één* jaar, zoo als reeds bij de resolutie van 24 Junij 1620 was bepaald, terwijl, telken jare, door den *Baljuw* en de aftredende Schepenen, eene voordragt tot benoeming van nieuwe wethouders, in drie dubbelen getalle, zou gedaan worden, waaruit, achtervolgens de usantie van ons Vaderland," en overeen-

(1) Ind. Pl. Bk. vol. I. fol. 161.

komstig het Placaat van den laatsten Mei 1624, door den Gouverneur Generaal en bij deszelfs afwezigheid, door den Gouverneur van het kasteel en de Raden, op den 30sten Mei (zijnde de dag, waarop door Gods genade, het koninkrijk en de stad van *Jaccatra* uit de handen van de Mooren door de onzen in geregten titel is geconquestreerd) eene keuze van personen tot leden van het collegie, zou gedaan worden (art. 2 en 3). Schepenen moesten bij de aanvaarding van hun ambt, in handen van den Generaal den eed afleggen, mogten geene pachten, tollen of licentien aanvaarden, geen medestanders van pachters, tollenaars of licentmeesters zijn, noch ook zich als borgen voor dezelve stellen, »alzoo het betamenlijk zij, dat deze *vacatie*, met respect, buiten suspicie en opspraak zooveel mogelijk geadministreerd worde" (art. 4. 5). En aangezien dagelijks onder de *Chinesche burgers* alhier vele geschillen ontstaan, zou *met en benevens* den overste der Chinezen (die reeds bij resolutie van 24 Junij 1620 als *Schepen* was geadmitteerd), nog een persoon uit de gequalificeerdsten van die natie, toegevoegd worden, om met hun beide, in zaken de *Chinezen* betreffende, als *extraordinaire Raden* in dat collegie te verschijnen en te stemmen (art. 6). Schepenen zouden voorts bij de aanvaarding hunner bediening eene eeregift van 50 realen genieten ter goedmaking der kosten van hun costuum, waarin zij, »tot meerder aanzien," altijd in Rade zouden moeten verschijnen (art. 7). Alle brieven, schepenkennissen, transporten, procuratien etc., die voor het collegie verleden werden, moesten minstens voor twee leden van hetzelve gepas-

seerd worden, tegen genot van een halve reaal van achten (art. 8). En zouden in het collegie twee presidenten benoemd worden; een van het kasteel, en de andere van wege de stad, die bij beurten, maand om maand, zouden voorzitten, zullende die van het kasteel de eerste aan de beurt zijn (art. 9). Aan den President werdt de bevoegdheid verleend de vergaderingen, zoo gewone, als buitengewone, te beleggen, te besturen en te besluiten, de beschikkingen te doen uitspreken enz.; zijnde hem tevens verleend *twee* stemmen bij *gelijkheid van advies*, en gedurende zijne voorzitting het regt tot bewaring van het stadszegel, om daarmede alle openbare of legale acten van het collegie te verzegelen, genietende voor elke verzegeling een reaal van achten (art. 10. 11). Hij moest voorts elken *dingsdag* de rol examineeren, om alle zaken, in staat van regten zijnde of haast vereischende, aan het collegie ter afdoening voor te brengen, en moest met den secretaris altijd het eerst in de vergaderzaal zijn (art. 12. 13). Overeenkomstig de resolutien van 24 Junij en 15 Augustus 1620, zouden voor het collegie van Schepenen verhandeld worden *alle Civiele en Criminele zaken*, de *vrije lieden*, de *burgers der stad* en de *vreemdelingen* betreffende, die alle ter eerste instantie voor hetzelve zouden teregt staan, uitgezonderd in gevallen, waarin (in *Holland* aan het *Hof*, en alhier), aan den achtbaren *dagelijkschen Raad* van het kasteel *Batavia*, de eerste kennis toekomt (1);

(1) Nader aangewezen in de hieronder vermelde artikelen, bevattende de »scheiding tusschen den Advokaat fiskaal en den Baljuw."

wel verstaande, dat dezelve *appointementen* in C r i m i n e l e zaken, zonder voorafgaande *approbatie* van den Generaal niet zullen mogen geëxecuteerd worden" (art. 14).

In het *Criminele* moesten Schepenen met het *volle* Collegie besogneren, terwijl zij daarentegen in *Civiele* saken met *vijf* personen (en ook niet minder) konden bestaan. Zij zouden driemaal 's weeks, des Maandags, Woensdags en Vrijdags, van 9 tot 11 uur in den voormiddag moeten bijeenkomen, »zoo zij iets te verrigten hebben" (art. 15 en 16). En ten einde, »de bevordering van *Stads zaken*" te beter mogt betragt worden, zouden Schepenen met overleg van den Baljuw gehouden zijn *keuren* en *Ordonnanciën* te beramen ten dienste en tot welstand van het gemeenebest en deze Republiek, welke echter niet gepromulgeerd en geëxecuteerd zouden mogen worden zonder goedkeuring van den Generaal (art. 18). Alle appointementen en sententiën, door schepenen gewezen, niet te bovengaande een bedrag van 25 realen van achten, zouden, ongeacht de appellatie of provocatie, ter executie gelegd kunnen worden en volkomen effect sorteren; zullende echter degene, die zich met eenige uitspraak van Schepenen bezwaard achte, daarvan binnen 10 dagen *nadat het vonnis gegeven of ter zijner kennis gekomen is*, aan den *Raad* van het kasteel kunnen appelleren, nogthans na vooraf in de Secretarie van den Raad te hebben geconsigneerd de som van 25 realen van achten, welke aan den appellant zou worden teruggegeven, indien nader mogt blijken, dat hij wel heeft geappelleerd (art. 19, 20. 21.).

De Instructie van den *Baljuw* (1) vangt aan met den last, dat hij, alle regtdagen, met Schepenen zal moeten tegenwoordig zijn in de *Vierschaar*, ten einde (door zijn aanwezen) de wetten, keuren, ordonnancien en de Rijks- en Stadsregten en domeinen, voorgestaan en onderhouden zouden worden." De Jurisdictie van den Baljuw strekte zich uit binnen het koninklijk *Jdecatra*, en hij was bevoegd te apprehenderen wegens *burgerwekten*, *vechterijen*, *dieverijen*, *hoererij*, *overspel*, *vrouwekracht*, *moord*, *doodslag*, of die schuldig bevonden werden aan het crimen *laesae majestatis*, *conspiratie*, *seditie*, *rebellie*, *boschloopenderijen*, en voorts allen, die den Heer in zijne geregtigheid zoeken te frauderen, zelfs vreemdelingen. Hij vermogt met niemand over begane misdaden te *composeren* of *accorderen*, maar was gehouden dezelve ter behandeling voor den raad te brengen; ten ware in kleine zaken en civiele *misverstanden*, die zonder regtsprejuditie en verkorting van partijen kunnen nedergelegd worden". In zaken, waarin hij geen partij was, zou hij met Schepenen adviseren, in 't stuk van *Justitie* met eene *definitive*, en met eene *deliberative* stem in zaken van policie, welke policiezaken altijd het laatst zouden behandeld worden; doch in zaken, waarin hij als partij of gevoegde voorkomt, zou hij niet mogen adviseren, en evenmin bij de deliberatien present zijn. In zaken, *zijn eigen persoon* betreffende, zou hij niet voor Schepenen, maar voor den Raad van 't Kasteel betrokken worden, ten zij hij zich *gewillig* met zijne partij aan het oordeel van

(1) Ind. Pl. Bk. Vol. I. fol. 69.

Schepenen submitteerde. De artikelen 11-18 handelen over het aandeel, dat aan den Baljuw, in alle boeten, confiscatiën en condemnatiën, wegens misdrijven, baldadigheden en overtredingen van allerlei aard toekomt, terwijl ten slotte bij art. 19 is bepaald, dat, ten einde de Baljuw geen verkorting in dat aandeel ondervinde, alom door het koninkrijk van *Jaccatra* niemand, hij zij kapitein of overste der Chinesen, Japannezen, of van welke andere natie hij zou mogen zijn, zal vermogen te *apprehenderen* of te *arresteren* eenige personen, dan de genoemde *Baljuw*, behalve de Advocaat Fiskaal bij *praeventie*, in zaken de *vrijheid*, *hoogheid* en *domeinen* betreffende, in welke gevallen deze zijn officie met dat van den *Baljuw* zou mogen uitoefenen.

Op deze Instructie van den Baljuw en als bij wege van aanhangsel, volgen eenige artikelen met het opschrift: »scheiding tusschen den Advokaat Fiskaal en den Baljuw dezer stad.” Daarbij vindt men dezelfde beginselen nopens de Jurisdictie en competentie van den Raad van het Kasteel en het collegie van Schepenen aangewezen, welke wij bij de beschouwing der Resol. van 15 Augustus 1620 onder het bewind van Koen, hebben vermeld: de competente regter van de *Suppoosten* (burgerlijke of militaire dienaren der Comp.) is, in alle zaken, de Raad van het Kasteel; en van alle *burgers*, *poorters* en *vreemdelingen*, het collegie van Schepenen, wel verstaande nogtans, dat deze vreemdelingen, in zaken, alleen tusschen hun beide bestaande, zich aan den Achtb. dagelijkschen Raad, ter eerste instantie, *zullen mogen* addresseren. Zoo eenig delict bij eenig burger en vreemde-

ling, of vreemdeling alleen, bedreven ware, zullen Schepenen daarvan de Judicature hebben, onverminderd nogtans des Advokaat fiskaals actie tegen alle personen zonder onderscheid, over welke aan den Achtb. Raad de eerste kennis is gegeven, als daar zijn: zaken Stads- *vrijheid*, *hoogheid*, *heerlijkheid*, *regten*, *domeinen*, *financien*, *leenen*, *admiraliteit* en *piraatschap* rakende, die alle ter eerste instantie, tegen allen en een iegelijk, zonder onderscheid, (door den Advokaat fiskaal) voor den Raad zullen gebragt worden; zullende iemand, door den Baljuw, in een der voorschr. gevallen geapprehendeerd zijnde, aan den Fiskaal moeten overgeleverd worden. Bij afwezigheid van den Fiskaal, mogt de Baljuw, favore justitiae, in flagranti delicto, en daar het vertoeven periculeuslijk is, te apprehenderen, arresteren alle personen en goederen, binnen deszelfs jurisdictie, onder dien mits, dat hij voor zoo ver zij *suppoosten* zijn, en de goederen in praejudicie van den Heer uitgevoerd zouden worden, dezelve aan den advokaat fiskaal zou overleveren, om door dezen tegen dezelve geageerd te worden, terwijl de advokaat fiskaal gelijkerwijs bij afwezen van den Baljuw in zaken den Raad noch hem betreffende, allerwege, zal mogen doen. De Advokaat fiskaal zou genieten alle breuken uit fraude of verzwijging van *convoijen*, *licenten*, *tollen* der inkomende en uitgaande goederen, en wat daartoe verder behoort, voortspruitende, en de Baljuw de boeten van alle accijnsen, pachten en impositien binnen en buiten het fort; zullende echter de Baljuw gehouden zijn, zijn regt daarop voor den Raad van het Kasteel te eischen, als zijnde zaken de

domeinen en financien van den Heer betreffende (1).

Het is niet noodig in bijzonderheden uitteschrijven de *Instructie voor den secretaris van Schepenen*, welke nu, in de orde der bij dit placaat gevoegde stukken, volgt (2). De eerste 15 artikelen derzelve handelen over zijne werkzaamheden, die daarbij zeer naauwkeurig zijn beschreven en grootendeels overeenkomen met die, welke thans aan de griffiers bij de Raden van Justitie zijn opgedragen; het 16de artikel spreekt van den aan hem toegevoegden *klerk* die, met eene kleine tusschenpoozing, van 's morgens 7 tot 5 uur 's avonds in de secretarie zich zou moeten laten vinden, terwijl art. 17 het salaris, door den secretaris te berekenen, bepaalt.

Ditzelfde is van toepassing op de instructien voor den *stadsbode* (3) en den *cipier* (4), beide bepalingen bevattende, welke grootendeels worden teruggevonden in de thans bestaande verordeningen voor de *deurwaarders* en *cipiers*. Beide waren aan het collegie van Schepenen (toen ook de *magistraat* der stad genoemd) en den *Baljuw* ondergeschikt, en werden voor de aanvaarding hunner bedieningen beëedigd, volgens het formulier, achter die instructien te vinden.

Belangrijk is de instelling van het officie van *procureur* hier te lande, waarvan de eer aan de Carpentier

---

(1) Ind. Pl. Bk. l. c. fol. 72b — 75b.
(2) Ind. Pl. B. l. c. fol. 75b — 80.
(3) Indisch. Pl. B. l. c. fol. 80 — 83.
(4) l. c. fol. 83 — 85.

toekomt. Dezelve worden in deze instructie (1) genoemd »personen in regten geverseerd en die goed verstaande." Zij waren eerbied verschuldigd aan Schepenen, moesten steeds met ongedekten hoofde in de vierschaar verschijnen, mogten geene ongefundeerde processen sustineren, noch in zaken dienen, die hun bij den aanvang of later bleken onregtvaardig te zijn; noch onbehoorlijke dilaijen of uitwegen zoeken. Het was hun verboden boven den geordonneerden tax (art. 8), onder welk voorwendsel ook, te rekenen, op verbeurte van hun officie en arbitraire correctie, terwijl zij evenmin eenig beding of compositie mogten maken, om deel of part in regtszaken te hebben.

In de levensschets van Koen gewaagden wij reeds van de aanstelling van een *notaris;* voor dezen werd nu ook eene instructie gearresteerd (2). Volgens dezelve moesten de notarissen zijn: lieden, staande ter goeder naam en faam, van behoorlijken ouderdom en in regten ervaren, althans middelmatige kennis hebbende van de costumen, statuten en regten dezer landen, waarvan zij voor de aanvaarding hunner bediening een examen voor daartoe gespecieerde commissarissen zouden moeten afleggen. Zij moesten voorts een behoorlijk protocol en register houden van alle voor hen verleden acten (art. 4); waren verpligt dat protocol en register, daartoe gevorderd, te vertoonen aan den president van den achtbaren Raad, den Baljuw en de magistraten (art. 5), moesten staan ten dienste van

(1) l. c. fol. 86 seq.
(2) l. c. fol. 88 seq.

allen en een iegelijk, die hun ministerie verzocht, (art. 6), zich wachten voor valschheid en corruptie (art. 7), zich onthouden van in testamenten of andere acten beschikkingen ten hunnen eigen voordeel op te nemen (art. 8); zij moesten de geheimen, die hun werden aanvertrouwd, goed bewaren en aan niemand openbaren (art. 9), vermogten geen copijen van voor hen verleden acten te geven, dan aan hen, die daartoe geregtigd waren, en moesten zich in de berekening hunner emolumenten regelen naar de lijst, bij art. 10 gemaakt, waarvan het bedrag der daarbij voorkomende posten zou mogen verdubbeld worden, bijaldien zij *buiten de stad*, *des nachts* of *buiten tijds*, tot de uitoefening van hun officie werden geroepen.

Wij zijn genaderd tot een ander zeer belangrijk gedeelte van dit plakaat, namelijk dat, handelende over de *manier van procederen in Criminele zaken*. Volgens de onder dien titel voorkomende voorschriften, vermogt een ieder aanklager zijn (van misdrijven, aan den Staat, zijne medeburgers of zijn eigen persoon gepleegd); doch opdat de zaken met meer aanzien *geïnstitueerd en vervolgd* zouden worden, moest de advokaat fiskaal of baljuw, » bij blijkende delicten of sterke praesumtien," zich in de zaken medevoegen, en die ten uiteinde deduceren (art. 1). Ieder, die crimineel werd aangesproken, mogt zijne zaak door een procureur doen *verantwoorden*, mits nogtans, dat nevens den procureur de principaal zelf ('t zij die in apprehensie ware of niet) telkens, ten dage dienende, zijn persoon in regten vertoonde (art. 2). De accusateur of aanklager zou, van alle bewijzen voor-

zien, moeten verschijnen, zijne zaak bij eisch, antwoord, re- en dupliek moeten bedingen, ten einde door lange, duistere en twijfelachtige procedures, de verweerder in aanzien, eer en middelen *geen interest lijde*, of in hechtenis kome te vergaan (art. 3). De aanlegger zou, bij gebrek van klaar bewijs of bekentenis van den beschuldigde, *tot supplement van preuve*, niet vermogen te eischen *tortuur*, dan op *aandringende en infaillible praesumtien*, 't welk hem door den regter naar gelegenheid van zaken, toegestaan of geweigerd zou worden (art. 4). De *manier* van pijniging stond aan den regter, en kon deze, naar zijn goeddunken, die lang, kort, ligt of zwaar maken, moetende de tortuur altijd geschieden ten overstaan van *twee* gecommitteerde raden met den secretaris, die alls *distinctelijk* zouden aanteekenen (art. 5). Het *tortureren* zou echter niet meer dan eens mogen geschieden, ten ware op *nieuwe indiciën*, in welk geval hetzelve, *de novo*, van den regter zoude moeten verzocht en verkregen zijn (art. 2). En ten einde alle langwijlige litispendentie in criminele zaken, en deductien van proces in proces, die bij wege van *appel* zouden kunnen gezocht worden, te voorkomen, werd bij art. 7 bepaald, dat niemand, criminelijk aangesproken, over wonnen en veroordeeld zijnde, zoude mogen appelleren, 't zij van interlocutoire of definitive sententiën; welke daarentegen, (na voorafgaande goedkeuring) ter executie zouden gelegd worden; met bijvoeging ten slotte, dat tot perpetueel executeur derzelve een *christen-zwart* (inlandsch christen) zou worden aangesteld, die met behulp van

een ander zoodanige vonnissen zou uitvoeren (1).

Hierop volgen nu eenige artikelen getiteld »*van arresten*," waarbij bepaald wordt, dat arresten op iemands persoon, of goederen, alleen mogen geschieden »met consent" van den Baljuw of den president van 't Schepenenen; ten zij zulks geschiedde op hooger last, in zaken de hooge Overheid aangaande, of die geen uitstel kunnen lijden. Compagnies-dienaren mogten noch in hun persoon, noch in wapenen, of iets daar zij mede dienen, gearresteerd worden, »alzoo de Heer aan hunnen dienst gelegen zij," doch moesten ordinario voor hunnen competenten regter betrokken worden. Andere burgers of ingezetenen waren in hunne personen en goederen slechts arrestabel, wanneer zij »*suspect* zijn *de fuga* en zulks bij apprehensie konde bewezen worden." Vreemdelingen vermogten elkander niet te arresteren, dan in zaken van loopende schuld; evenmin mogten die in ambassade, of publieke commissie alhier aankwamen in lijf of goed gearresteerd worden; terwijl alle gedane arresten op suffisante burgerlijke cautie ontslagen moesten worden, ten zij iemand ware gearresteerd *pro judicato solvendo* (art. 1—6). In de volgende artikelen wordt gesproken van hetgeen iemand doen moet, die arrest gelegd heeft (2).

Onder den nu volgenden titel »*van een desolaten boedel*," wordt gehandeld over het beheer der nalaten-

(1) l. c. fol. 90 seq.
(2) l. c. fol. 91a - 92b.

schap van iemand (der *onderzaten* en *burgers*), die door tegenspoed, of eenig ongeval insolvent kwam te geraken, of bij overlijden een desolaten boedel nalaat. In zoodanig geval moesten de *gemeene crediteuren*, de *Baljuw* en het *geregt*, zoodanigen inboedel in bewarender hand nemen; vervolgens crediteuren bijeenkómen, om daarop orde te beramen, en »met advies van alle, of de meeste stemmen, uit die crediteuren, twee of meer *curatoren* verkiezen, die de administratie van denzelven zouden voeren;" en na vereffening zou, over de deugdelijkheid van ieder's actie en dienvolgens over de *praeferentie* gediscutieerd worden, ten bijwezen van twee Schepenen, die mede naar behooren zouden disponeren over de concurrente crediteuren (1). In verband hiermede worden onder eene volgende afdeeling bepalingen gemaakt op de »*gepriviligieerde schulden*" of, zoo als in den aanhef gezegd wordt, »*op de praeferentie en concurrentie*" (2). Na aftrek der kosten van executie op de penningen van eenige verkochte landen, tuinen, huizen, vruchten en meubelen, worden daarbij, als *vóór alle andere gepraefereerd* verklaard de nog onvoldane penningen aan den Heer voor zijne *geregtigheid* verschuldigd; vervolgens de schulden wegens *arbeidsloonen* en geleverde *materialen*; daarna de *kustingbrieven*; en met betrekking tot de *meubelen*, goederen of de daarvan verkregen penningen, worden daarop vooreerst gepraefereerd degenen, die dezelve goederen aan den eersten eigenaar om contant hebben

---

(1) l. c. fol. 93-94.
(2) l. c. fol. 94 seq.

verkocht; vervolgens zij, die ter zake van *land-* of *huishuur* ten achteren zijn. — En in de overschietende penningen, zoo van de landen, huizen, erven, meubelen, bestiaal, vruchten en andere goederen, zullen na de bovengenoemde gepraefereerde schulden, gepraefereerd zijn degenen, die krachtens de dispositien van beschreven regten, of de politieke ordonnancie en keuren, eenige, hetzij legale, conventionele, expresse of stilzwijgende hijpotheek bezitten, naar de orde bij de voorschreven regten en politieke ordonnancie omschreven, in dien zin, dat altijd *jonger speciaal* hijpotheek zal gaan voor *ouder generaal;* zullende geene contracten, schepenkennissen, notariele acten van verband, eenige praeferentie geven, of eenige renten of immeubile goederen *affecteren*, ten zij dezelve *voor schepenen*, waar de goederen gelegen zijn, verleend, verleden of aldaar andermaal door den constituant worden hernieuwd, bekend gemaakt en op de stads- of plaatsboeken geregistreerd.

Na de gepraefereerde, worden de overschietende penningen onder de *concurrenten* gedeeld, *» penningspondsgelijke"*, met in achtneming der orde van alle gepriviligeerde schulden, d. i. eerst *doodschulden*, daarna de *arbeidsloonen*, *geleverde materialen* en andere dergelijke, die naar regten privilegie hebben zonder hijpotheek. De laatste artikelen (10—13.) gewagen van de manier van procederen in dit cas, nagenoeg overeenkomende met de thans dienaangaande bestaande verordeningen (1).

---

(1) l. c. fol. 94—97.

Wij hebben in de levensschets van Koen reeds gewaagd van zijne zorg voor de *slaven* en van de bepalingen, door hem bij plakaat van 4 Mei 1622 nopens dezelve gemaakt. De Carpentier nam dat onderwerp almede ter harte, en uit de dagelijksche ervaring bespeurd hebbende, dat er gedurig strafbare handelingen plaats grepen, zoowel van de zijde der lijfheeren aan hunne slaven, als door dezen aan hunne meesters, maakte hij eene *ampliatie* op het plakaat door Koen uitgevaardigd, waarbij werd bepaald, dat de lijfheeren de weêrspannigheid hunner slaven met geene andere dan *civiele middelen* en *domestieke correctien* zullen mogen bestraffen, en dat alle hoogere of zwaardere bestraffingen wegens andere vergrijpen, aan den officier of 't geregt moeten worden overgelaten. Alles wat de slaaf bezit, 't zij kinderen, geld of goederen, wordt daarbij gezegd, zijnen meester te behooren. De slaaf mogt dat bezit niet verminderen, noch bij gifte onder de levende, noch bij uiterste wilsbeschikking; het moest op zijn meester devolveren. Indien een slaaf met een vreemde zamenspande, om hem van zijnen meester uit de slavernij vrij te koopen, zou zoodanige overeenkomst niet alleen niet van waarde zijn, maar die vreemde] daarenboven beboet of gestraft worden. Een slaaf of slavin vrijgegeven zijnde, en zonder erfgenaam of testament stervende, zouden zijne of hare nagelaten goederen voor de helft komen op den lijfheer, die hem of haar had vrijgegeven of zijne erfgenamen, en voor de wederhelft op den *Heer* (den staat); en indien zoodanig vrijgegeven lijfeigene bij testament over zijne nagelaten goederen beschikt had, doch den meester, die denzelven de

vrijheid geschonken heeft, voorbijging, zou die meester zoodanig testament vernietigende, die goederen *ab intestato* erven, voor zoo ver zijn wettig aandeel betreft, zijnde 1/4 der nagelaten goederen (1).

Het plakaat van 16 Junij 1625 wordt besloten met eene zeer belangrijke »*ordonnancie op de Weeskamer der stad Batavia*" (2). De ondervinding had geleerd, dat bij het afsterven van ouders, de door hen nagelaten onmondige weezen, »'t zij door slofheid hunner *momboiren*, onbehoorlijk *bewijs* hunner aangestorven goederen, als anderzins," grootelijks verkort werden, waaruit vele ongelegenheden zouden kunnen ontstaan: en ten einde daarin te voorzien, bepaalde DE CARPENTIER, ten voordeele dier weezen dat, onder de directie van der *weesen-meester*, eene *kamer* zou worden opgerigt, bij welke bij versterf der ouders, of scheuring van het echtbed, de minderjarige weeskinderen aangeteekend, en hunne goederen zullen worden overgebragt, en te gelegener tijd daarvan rekening, bewijs en reliqua zal geschieden. Door de magistraten der stad moest uit de *vroomste*, *gequalificeerdste* en *rijkste burgers*, telken jare, aan den Gouverneur Generaal worden voorgedragen een competent getal, waaruit door Zijn Edelh. drie à vier van dezelve tot *weesmeesters* zouden verkozen worden, aan welken de onmondige weezen en hunne goederen zouden worden aanbevolen, »om bij dezelve opgetrokken en de goederen ge-

(1) l. c. fol. 103 seq.
(2) l. c. fol. 104—113.

administreerd te worden naar behooren" (art. 1). Indien iemand overlijdt, weezen nalatende, was de »grafmaker" gehouden, vóór de begravenis van den overledene, weesmeesteren daarvan kennis te geven, ten einde deze den naam van den overledene in een *register* zou kunnen aanteekenen, en den overgebleven man of vrouw, of anderen, die zulks aangaat, te doen *dagvaarden;* zullende de in leven gebleven vader of moeder, opgeroepen zijnde, verpligt zijn te verschijnen, om het goed der weeskinderen te *bewijzen* in het bijwezen der *naaste* vrienden van den overledene, en zulks binnen den tijd van zes weken na de begravenis; ten zij weesmeesteren en de vrienden hun langer tijd toestonden, of vergunden in de goederen onverdeeld te blijven zitten, waarvan dan de *motieven* door weesmeesteren zouden moeten worden aangeteekend (art. 2. 3). De man of vrouw, die van zijne weezen verlangt te scheiden, was verpligt om, alvorens in handen van weesmeesteren, en zoo de vrienden zulks verlangden, aan hen, te dienen een *inventaris* van alle goederen, actien, schulden, credieten enz., welke zij voor het scheuren van het bed gemeenschappelijk hebben bezeten, ook zelfs dan, wanneer men beweerde, dat de aflijvige geen goederen had nagelaten; ten ware de naaste vrienden te vreden waren, dat er geen inventaris werd geleverd (art. 4. 5. 6). Doch bijaldien er geen *vrienden* te vinden waren, om het *bewijs* te ontvangen, was de overblijvende vader of moeder gehouden, den *Inventaris* te leveren aan de weeskamer en dienvolgens te scheiden of bewijs te doen (art. 7). Zoodanige inventaris zou ook door *boedelhouders* moeten gediend worden met overbrenging van den eigen-

dom der gelden ter weeskamer; en bijaldien vader en moeder overleden waren, zonder aan hunne kinderen bewijs gedaan te hebben, zouden de *oudste* en *naaste* van vaders- en moeders-zijde bewijs van de gelden door de overledenen nagelaten, inzenden en te boek brengen of zweeren (art. 8. 9). Nadat het *bewijs* gedaan is, zullen de brieven en gelden ter weeskamer worden overgebragt, om aldaar bewaard te worden, alware het ook, dat anderen part en deel daarin hadden (art. 12).

Bijaldien weeskinderen met anderen, die hun eigen voogd waren, tot erfgenamen waren aangesteld, zouden de uitvoerders van diens laatsten wil verpligt zijn, inventaris van des testateurs nalatenschap intezenden, en moest het aandeel den weeskinderen aankomende, ter kamer worden overgebragt (art. 13). De legaten, donatien, enz. aan de weezen besproken en ten deel gevallen, zouden almede door de erfgenamen of »testamenteurs" in handen van weesmeesteren gesteld worden (art. 14). De roerende goederen der kinderen zouden, bijaldien de voogden of vrienden zulks niet anders beschikten, in het openbaar aan den meestbiedende moeten verkocht worden; terwijl de gereede penningen bij de kamer moeten worden overgebragt om door dezelve ten voordeele der weezen uitgezet te worden; doch bijaldien de ouders die gelden onder zich verlangden te houden, zouden zij daarvoor goede *hypotheek*, althans suffisante *borgen*, moeten stellen (art. 15. 16). De beide volgende artikelen handelen van het geval, dat iemand onwillig is te doen, wat hierboven is voorgeschreven, en van hetgeen alsdan van den pligt der kamer zal wezen. Bij art. 21 wordt aan hen,

die een tweede huwelijk wenschen aantegaan, zulks verboden vóór dat zij de gelden den kinderen uit het vroeger huwelijk aankomende, ter weeskamer zullen gebragt hebben. In het volgende artikel wordt bepaald, dat kinderen hun eigen voogd niet mogen wezen vóór dat zij *een en twintig jaren* oud zullen zijn, tot welken leeftijd zij zullen blijven onder de voogdij en het toezigt van weesmeesteren, hunne vrienden of voogden, ten ware dat zij tot huwelijkschen staat gekomen, of »bij rade van weesmeesteren en goeddunken van hunne vrienden en voogden, geëmancipeerd of zelfs-voogd gemaakt waren" (1). Indien nogtans weesmeesteren met overleg der vrienden het om deugdelijke redenen niet geraden oordeelden, om personen, die tot de jaren (van meerderjarigheid) gekomen of uitgehuwelijkt waren, uit de voogdij te stellen, zoo zou men dezelve onder voogdij laten, en uit de weesboeken niet doen, ook *hoe oud zij van jaren* zijn (art. 23). In de beide volgende artikelen werd aan de weeskinderen verboden hunne goederen te veralieneren, en aan anderen, om daartoe betrekkelijke overeenkomsten

---

(1) Volgens deze bepalingen werden dus kinderen (jongelingen ?) van 21 jaar als meerderjarig (*in het aangaan van huwelijken*) beschouwd, ofschoon het toenmalig regt in *Nederland* de meerderjarigheid niet toestond vóór het 25ste jaar. Bij de oude Statuten van *Batavia*, tit: *Commis: van huwel: zaken* (art: 17) wordt gezegd, dat een meisje *na* de 18 jaren, buiten de toestemming van hare ouders een huwelijk kan aangaan, doch bij art. tit: *Weesmeesteren* is de meerderjarigheid uitdrukkelijk bepaald op 25 jaren.

met hen te sluiten, op straffe van onwaarde verklaring derzelve en geldboete. Der weeskinderen schulden, en al hetgeen door vader, moeder of anderen *bewezen*, of ten voordeele van de kinderen van de kamer overgebragt zal worden, zou men mogen innen, na voorafgaande sommatie en renovatie, met executie van degenen, die de schuld erkend of het bewijs gedaan hebben, even als of het voor Schepenen verleden ware. Van gelijke kracht zouden zijn alle escompten, actien, borgtogten, enz. in eenige zaken der weeskinderen, of anderen, wier goederen bij de kamer berusten, voor weesmeesteren gepasseerd (art. 26. 27). *Brieven*, den weeskinderen aankomende en in het weesboek staande, zouden hoe oud van jaren ook, altijd kracht en waarde behouden (art 28). Volgens »de oude usantie," berustte op de in leven zijnde ouders den pligt, om hunne kinderen te onderhouden in kost en kleederen, de zoonen tot hun 18de en de dochters tot haar 15de jaar toe, zonder te mogen genieten eenige inkomsten, of voordeelen van de goederen, hunnen kinderen, bij testament, donatie, of op eenige andere wijze aangekomen of zullende aankomen, ten ware zulks bij de making, of gifte, uitdrukkelijk bepaald ware; of weesmeesteren het met gemeen overleg der kinderen, voogden en vrienden toestonden (art. 29). Hoedanig de ouders of een hunner zullen moeten handelen, wanneer zij van het onderhoud wenschen ontslagen te worden, of wat men doen moet, wanneer er voorziening omtrent dat onderhoud wordt vereischt, staat in de art. 30, 31 en 32 omschreven.

Aan de *naaste bloedverwanten* van den overledene en de nagelaten kinderen, *eerlijke lieden zijnde*, zou

de *voogdij* van die kinderen worden opgedragen op *cautie juratoir*. *Moeder en grootmoeder* vermogten geen *voogdij* aannemen, doch daartoe bekwaam zijnde en zulks verlangende zouden zij de *administratie* mogen hebben van de goederen harer kinderen of kleinkinderen, *zoover zij* erfgenamen van dezelve zijn of eenige successie verwachten, en zulks met satisdatie en cautie, en onder renunciatie van het beneficium *Scti Vellejani*, en alle andere beneficien in regten, der vrouwen aankomende; welke administratie van vader, moeder of grootmoeder zou standhouden tot »*wederhuwelijke*" toe, en niet langer; en indien het gebeurde, dat iemand hunner hertrouwde, zonder rekening en bewijs en reliqua gedaan te hebben, alsdan zullen de gelden van dengene, die zoodanig persoon zal getrouwd hebben, mede voor de gezegde administratie verbonden zijn (art. 33. 34. 35). Niemand van de maagschap de voogdij over de kinderen en het beheer hunner goederen aanvaard hebbende, zal door weesmeesteren met advies van Schepenen, een *goed* man aangesteld worden, die deze voogdij zal moeten aanvaarden, ten zij hij *wettige* oorzaken van verschooning kon aanvoeren (art. 36). Van de verpligting der voogden om te allen tijde *rekening* te doen hunner gestie; van het salaris, dat door hen mag berekend worden, en van de voorzorgen in acht te nemen bij het uitzetten van der weeskinderen penningen, wordt in de art. 37, 38 en 39 gehandeld; art. 40 spreekt van het geval, dat een weeskind, vader noch moeder hebbende, zooveel jaarlijks aan inkomsten niet bezit, dat hij daaruit zou kunnen worden onderhouden; art. 41 van de gemeenschap en verdeeling der goederen

aan meerdere weeskinderen toebehoorende, en art. 42 van de wijze van beschikking over de goederen van eenig weeskind, dat zestien achtereenvolgende jaren buiten 's lands afwezig was gebleven. Weeskinderen kunnen noch in noch buiten regten wegens schulden, enz. worden aangesproken, dan met voorkennis van weesmeesteren (art. 43. 44). De procedures van weesmeesteren zouden summarie, zonder geschrift, voor Schepenen vervolgd worden (art. 45); terwijl *magistraten*, daartoe door weesmeesteren aangezocht, verpligt zouden zijn, hen voortestaan, te helpen en te raden; en wie jegens weesmeesteren zouden hebben misdaan met woorden of werken, zullen gestraft worden even als of zij zich aan den magistraat hadden vergrepen (art. 48.).

En zoo hebben wij dan den zakelijken inhoud van het Plakaat van 16 Junij 1625 en van de daarbij vastgestelde ordonnancien en instructien medegedeeld. Voor dat wij verder gaan, achten wij het niet ondienstig, nog eenige oogenblikken te verwijlen bij de onderscheidene deelen en onderwerpen van wetgeving, welke daarbij zijn geregeld.

De *Politieke ordonnancie* en die *op de Justitie* van 1 April 1580 (1), welke bij dat plakaat toepasselijk worden verklaard op *Indië*, waren beide verbindend voor alle deelen der provincie *Holland*. De laatste, die *op de Justitie*, bevat eene algemeene procesorde in civiele zaken voor de geregten

---

(1) Deze ordonnancien worden gevonden in het (Holl.) Groot Pl. B. I. 329. II. 695.

in de steden en ten platten lande, (behalve het Hof), afgeleid uit de instructie van dat Hof. Deze civiele procesorde moest, krachtens het schrijven van XVIIen van 4 Maart 1621, door de bank van schepenen te *Batavia*, in de administratie der Justitie gevolgd worden, zoo als dan ook blijkt geschied te zijn.

De *Politieke ordonnancie*, handelende over het huwelijk, de *successie ab intestato*, de huur en pacht van landerijen, hijpotheek en registratie van vervreemde of onder verband gebragte goederen, de geregtelijke kosten en tijdrekening: werd bij dat plakaat almede alhier toepasselijk verklaard, uitgezonderd in 't stuk op de *successie ab intestato*, in de plaats waarvan alhier gebruikelijk en »*als een gemeen landregt*" onderhouden moest worden de bijzondere *verklaring* in 't plakaat van de Staten van 13 Mei 1594 en 18 December 1599, houdende uitzonderingen op het tweede Deel der politieke ordonnancie (de wet omtrent de successie), ten gevalle van eenige daarbij genoemde districten en steden (1). Deze *successie ab intestato* is in haar geheel opgenomen in de *oude statuten van Batavia* (2) doch ingetrokken en vervangen door het octrooi van HHm. de Staten Generaal der Vereenigde Nederlanden in d. d. 10 Januarij 1661 (3), alhier ingevoerd bij de Indische Regerings resolutie van den 7 Februarij 1662; bij welk Octrooi wordt bepaald, »dat in materie van *succcessie*

---

(1) Zie het (Holl.) *Gr. Pl. B.* I 343.

(2) fol. 125 seq.

(3) Zie het (Holl.) *Gr. Pl. B.* II. 2633.

ab intestato, o v e r a l in *Indië* mitsgaders op de ginds en herwaarts reise, zal worden nagekomen de voorschreven *Politieke ordonnancie* (van 1 April 1580), zoo als dezelve bij nadere verklaring van de staten van Holland van 13 Mei 1594 en ook bij dat *octrooi* is geëlucideerd; waardoor in *Nederlandsch Indië* in werking is gekomen het *Noord-Hollandsch* ('t aasdomsch) *regt van successie*, onder anderen medebrengende: dat *wanneer het bed gescheurd* is, dat is wanneer slechts een van de ouders, vader of moeder, in leven is, als dan de langstlevende *met* de broeders en zusters en derzelver kinderen, ieder voor de helft, tot de erfenis van den overledene zal komen (1).

Omtrent de overige bij het Placaat van 16 Junij 1625 vastgestelde Ordonnancien enz., zullen wij voor het oogenblik dit slechts opmerken, dat bij onderlinge vergelijking van dezelve met de daartoe betrekkelijke Vaderlandsche wetten, blijkt, dat ze op de leest dezer laatsten zijn geschoeid, naar de begrippen en beginselen van dien tijd zijn ingerigt, en met eenige wijzigingen zijn overgenomen in de *oude statuten van Batavia.*

---

(1) Bij regerings resolutie van 5 Februarij 1697 is den Raad van Justitie ernstig aanbevolen, praeciselijk, »zonder eenige exceptie zich te reguleren naar het in d. d. 10 Januarij 1661 gearresteerd octrooi van HHm., en geenszins naar 't geen voor dezen over de *successie ab intestato* bij de *statuten* dezer plaats was geordonneerd, doch bij regerings resolutie van 7 Februarij 1662 genoegzaam gederogeerd is geworden."

Behalve deze wetten heeft DE CARPENTIER nog vele andere *partiele* bepalingen gemaakt, waaronder er zijn die afzonderlijk verdienen vermeld te worden. Bij Plakaat van 8 Mei 1623 (1) gelastte hij, tot behoudenis en bevestiging der stad, om dezelve uitteleggen, en 't circuit van dien met een gracht en ronden wal te besluiten." terwijl hij ter uitvoering van »dat zoo noodig werk," al de ingezetenen belastte met eene »buitengewone contributie." — Bij resolutie van 17 April 1626 (2) bepaalde hij, dat er »uithoofde van de onbekwaamheid en ongeriefelijkheid van het *provisionele Raethuijs* voor de publieke dienst, een nieuw gebouw tot een bestendig *stadhuijs* zou worden bij de hand genomen en gebouwd"; tot volvoering waarvan, van de ingezetenen in het gemeen, volgens *taxatie*, ieder naar zijn vermogen, *eene buitengewone subsidie* zou worden afgevorderd; welke bijdrage gewillig schijnt te zijn opgebragt en den spoedigen opbouw van dat stadhuijs moet hebben toegelaten; immers, reeds bij advertentie van 1 Maart 1627, bragten Schepenen ter kennis van het publiek, dat zij den daar opvolgenden Woensdag in dat gebouw op het nieuwe marktveld, hunne gewone teregtzittingen zouden houden (3).

Hij bevorderde ook het uiterlijk aanzien van de *geregtsluijden van 't fort*, onder KOEN ingesteld, en sedert meer algemeen bekend geworden onder de

(1) Ind. Pl. B. Vol. I. fol. 56a.
(2) l. c. fol. 114.
(3) l. c. fol. 123b.

benaming van: »*dagelijksche Raad*". Dan daar bij dit collegie »niet alleen werd gebesogneerd en gesententieerd over alle dagelijks voorvallende zoo *criminele* als *civiele* regtszaken, *rakende Comp. dienaren en den aanklevé van dien*, maar bovendien ook van de *regtbank der Stad* (Schepenen) in cas van appel daartoe werd geprovoceerd", zoo bepaalde DE CARPENTIER bij resolutie van 7 Julij 1626 (1), »om de aanzienlijkheid en het respect van dat Collegie", dat hetzelve voortaan zou voeren den titel van: d' ordinaris Raad van Justitie binnen 't kasteel, en dat dezelve tot een wapen en zegel zou hebben: *'t beeld van Justitie, staande boven den ingang van een kasteel met een zwaard en balans in handen, hebbende in zijn omvang de circumscriptie van den bovengemelden titel.*

Met betrekking tot het eigendomsregt is niet zonder belang het plakaat van 1 April 1627 (2), waarbij de vroeger *bij form van leen* uitgegeven landen en tuinen, werden verklaard te zijn *vrij en exempt van den titel en de servitut van leenen*, met bepaling, dat ze zouden worden beschouwd en erkend als *vrij-eigen patrimoniale en allodiale landen of goederen*, die, ingeval van overgang of vervreemding (gelijk alle andere uitgegeven huiserven binnen de stad), voor des Heeren geregtigheid zouden bestaan (volstaan) met de betaling van den *10den penning* der koopsom of geschatte waarde (overeenkomstig het Plakaat van

(1) l. c. 118b.
(2) l. c. fol. 129.

2 Junij 1623 (1)), alsmede de erkentenis (opbrengst) der *tienden* van alle vruchten en gewassen daarvan verkregen wordende; en zulks met het doel, om de ingezetenen tot den landbouw aantemoedigen en hun de vruchten van hunne nijverheid te verzekeren. De Carpentier stelde ook een *Rooimeester* aan, ten einde alle huizen, tuinen en landen, »in hunne *situatie*, *begrijp* en *limietscheidingen* behoorlijk optenemen;" beraamde voorts een *nader ordre* voor den *ontvanger* en *licentmeester* (2), van welke beambten de eerste belast was met de ontvangst, en het beheer van alle gelden en inkomsten, terwijl de *licentmeester* waakte voor de behoorlijke inning der tolgeregtigheden en tegen de ontduiking der handelswetten. Ook wilde hij, dat alle *maten* en *gewigten* binnen de stad gangbaar en gebruikelijk, op eenen eenparigen voet zouden gebragt en door den Magistraat der stad *geijkt* worden, en dat voor alle waa-

(1) Volgens dit Plakaat mogt niemand onroerende en vaste goederen veralieneren, zonder daarvan aangifte te doen bij Schepenen, die zulks in de Stadsboeken moesten registreren, en zonder »tot erkentenis aan den Heer" (in handen van den Secretaris der stad) betaald te hebben den 10den penning der waarde, voor welk het vastgoed verkocht, verpand, vermaakt of in andere voege mogt veralieneerd zijn, ten ware die op des overledenen *geregte en wettige erfgenamen van zijn lijf, in huwelijk geprocreerd*, devolveerden, die van die erkentenis geëximeerd zouden zijn.

(2) Zie Plakaten van 30 April en 2 Februarij 1627. Ind. Pl. B. Vol. I. fol. 121, 130.

ren en koopmanschappen ééne balans of schaal zou gebruikt worden (1).

En hiermede zullen wij onze nalezing der Wetgeving onder DE CARPENTIER besluiten. Als wij een blik werpen op al hetgeen onder zijne regering daar voor alhier gedaan is, dan verkorten wij de waarheid niet, wanneer wij beweren, dat van zijn bewind af dagteekent de invoering hier te lande eener *stelselmatige* orde van zaken, door de toepassing eener algemeene burgerlijke wetgeving en de verordening van een aantal maatregelen, waarbij de ontluikende Nederlandsche staat in *Indië* het grootste belang had.

In de in het Plakaat van 16 Junij 1625 aangehaalde missive van XVIIen van 4 Maart 1621, vinden wij toch de hoofdbron der burgerlijke wetgeving voor deze gewesten, aangewezen. Volgens dat schrijven immers zouden »in zaken, waaromtrent bij de patriasche ordonnancien van HHM. de staten van *Holland*, niet is gestatueerd, Gouverneur-Generaal en Raden van *Indië* zoo veel mogelijk volgen de *intentie* van die Plakaten, of anderzins *de praktijk van de* Civiele Romeinsche Wetten *in de Vereenigde Nederlanden*; doch (en dit is niet in het Indisch Plakaat overgenomen) in zaken, die regten stallen tusschen twee particulieren, en alleen dienen tot vermeerdering, verbetering en ordre van de stad en burgerij, en ook tot beneficie van de *trafficque*, daarin zouden HunEd. disponeren, zoo als meest dienstig zijn zal".

---

(1) Plakaat 11 Februarij 1626. Ind. Pl. B. 1. c. fol. 94.

Alleen dus met betrekking tot- en ten aanzien van locale, stedelijke, personele en commerciele zaken en belangen, bezat de Regering in *Indië* een eigen, van hooger bestuur onafhankelijk, wetgevend gezag; doch omtrent het algemeen burgerlijk regt moest alhier de Vaderlandsche Wetgeving gevolgd worden. De Nederlander leefde te dien aanzien, zoo in *Indië* als in zijn geboorteland, onder *één regt;* en dit was een hoog te waardeeren, en dan ook hoog geschat *voorregt.* Dit voorregt bevorderde de *nationaliteit* uitermate, hield den blik uit deze oorden bestendig gevestigd op het Vaderland, heeft misschien meer dan eenige andere oorzaak het gevoel van liefde voor dat Vaderland, dat zich vooral in de eerste eeuw onzer vestiging in *Indië* in zulke schitterende en aandoenlijke bedrijven openbaarde, levendig gehouden, en moet niet weinig hebben medegewerkt, om steeds in dat Vaderland de krachtigste steun te stellen voor deze Kolonien, en deze kolonien zooveel mogelijk dienstbaar te maken aan de belangen van dat Vaderland (1). De Carpen-

---

(1) Vreemde schrijvers gewagen zelfs met bewondering van het hoog gestemd Vaderlandsch gevoel, dat destijds onzen landgenoten in de kolonien bezielde. »There is (zegt onder anderen een zeer beroemd *Engelsch* schrijver) something so commendable in the *Dutch*, that I cannot forbear speaking of it. The common phrase for *Holland*, in all their Colonies, is F a t h e r l a n d, which is an expression, so pathetic, so full of true patriotism, and so expressive of filial affection, that we may from thence discern the true use of Colonies, which is: *to* feed and support the country, from whence they are derived. In this respect we

VIER begreep, dat het nu ook zijn pligt was die wetgeving, met al hetgeen daartoe behoorde, al dadelijk in werking te brengen, behoudens de wijzigingen door de locale gesteldheid aanbevolen. Hij heeft zich in dit opzigt van zijne taak wel gekweten. Zijne wetten behooren gerangschikt te worden onder die, wier invoering voor elke maatschappij van dringende noodzakelijkheid is. Waaraan toch heeft eene nieuwlings gevestigde gemeente grootere behoefte, dan aan wetten, welke de zamenstelling en den werkkring eener zoogenaamde dagelijksche regtbank omschrijven; de vormen van het lijfstraffelijk regtsgeding bepalen; de regten der schuldeischers verzekeren; de pligten der pleitbezorgers en openbare ambtschrijvers aanwijzen, en voor de belangen van minderjarigen en weezen waken? De wetten onder DE CARPENTIER uitgevaardigd, zijn alle tot die belangrijke onderwerpen betrekkelijk, en door derzelver invoering is eene groote schrede voorwaarts gedaan tot vestiging van het maatschappelijk en staatsburgerlijk bestaan der Hollanders in *Oost-Indië.*

Tijdens DE CARPENTIER het bewind overnam, was het *eerste* (in dd. 20 Maart 1602) op 21 jaren be-

---

excel the *Spaniards*, and the *Dutch* excel us, fore there is a conformity between the interest of that State and of all her plantations, which is discerned no where else, and which is the true source of the mighty power and immense wealth of that flourishing Republick". Zie JOHN HARRIS, *Navigantium atque Itinerantium* Bibliotheca, or, *A complete collection of Voyages and Travels.* (London. 1764. 2 Vol. in f°.) Introduction VIII.

paalde octrooi der Nederlandsche O. I. C. ten einde geloopen, en weder voor een gelijken termijn *vernieuwd* (1 Januarij 1623); op welke vernieuwing den 13 Maart 1623 eene *nadere ampliatie* en *interpretatie* van de Staten generaal is gevolgd. Haar voorspoed was buitengemeen; en de behaalde winsten overtroffen aller verwachting, zoo als onder anderen uit de aanzienlijke uitdeelingen aan de deelhebbers bleek (1). Niettemin klaagden XVIIen over den omslag der zaken in *Indië*, en drongen zij herhaaldelijk op bezuiniging en vereenvoudiging aan. » Wij recommanderen U (zoo drukken zij zich uit in hunne missive aan den Gouverneur-Generaal DE CARPENTIER en de Raden van *Indië* van 14 April 1623) de *belasting* (lasten) der Comp. zóó te verminderen, dat wij daarbij werkelijke verligting gevoelen; want op den bestaanden voet kan 't niet lang continueren. Wat baat het, dat wij vele bezittingen en incorporatien maken tot *reputatie* van 't Land, als wij ondertusschen ons principaal object in den handel komen te missen, 't welk zijn *de profijten*, waarop de Compagnie is gegrond en zonder welke niemand zijne penningen in de Comp. zou hebben ingelegd. Die profijten moeten komen uit de *vertiering* der waaren in *Europa*; de waaren moeten gezonden worden bekwaam en geproportio-

---

(1) Het is bekend, dat het primitief fonds der Comp. eene som van *f* 6,440,125 beliep; welke verdeeld zijnde over $2,146\frac{2135}{3000}$ actiën, zoo wordt elke actie groot *f* 3,000. In 1616—1620 bedroeg de waarde der aandeelen wel zes kapitalen van den oorspronkelijken inleg.

neerd tot de vertiening, die men hier (in *Holland*) kan doen. Wat kunnen der Comp. baten de onbekwame, of ook als er te veel in quantiteit en meer gezonden, dan vertiend kunnen worden." Uit dit schrijden blijkt wederom, dat de Comp. destijds geene andere bedoelingen met hare vestiging in *Indië* had, dan het behalen van handelswinsten, en dat haar Bewind de uitgaven, noodwendig verbonden aan de stichting van *Batavia* en de inrigting van een bestuur over die stad, uit andere locale middelen, dan de winsten in den handel behaald, wilde bestreden te hebben. Zooveel hem megelijk was, heeft DE CARPENTIER zich beijverd, om in dit opzigt aan de wenschen van zijne meesters te beantwoorden. Wij zagen reeds, dat hij de ingezetenen belast heeft met eene contributie tot uitlegging en bewalling der stad (1), met eene collecte tot den opbouw van een *stadhuijs* (2), en dat hij eene belasting van den 10 penning uitschreef op de alienatie en overgang van vaste goederen (3). En hoezeer wij het niet vinden opgeteekend, mogen wij het echter met grond daarvoor houden, dat DE CARPENTIER in alle daden van zijn bestuur de wezenlijke belangen der Comp. *als commercieel ligchaam*, in het oog zal hebben gehouden. De handelsbetrekkingen der maatschappij in *Indië* werden dan ook onder zijne regering ongestoord voortgezet. Een schat van kostbare producten, zorgvuldig bijeen verza-

---

(1) Plakaat 8 Mei 1623.

(2) Plakaat 17 April 1626.

(3) Plakaat 2 Junij 1623.

mbld, is door hem zelven naar het Vaderland overgebragt.

Middlerwijl had DE CARPENTIER zijnen wensch aan Heeren XVIIen te kennen gegeven, om naar zijnen geboortegrond te mogen terugkeeren. JAN PIETERSZ. KOEN werd dien ten gevolge door hen andermaal als Gouverneur Generaal naar *Indie* uitgezonden, om DE CARPENTIER te vervangen, kwam den 27sten September 1627 te *Batavia* aan, en nam den 30sten daaraanvolgende de regering over.

DE CARPENTIER vertrok den 10den November deszelfden jaars met 5 schepen, rijk beladen met de door hem ingezamelde producten, van *Batavia*. Hij zelf scheepte zich in aan boord van de *Hollandia* (volgens VALENTIJN van de *Frederik Hendrik*), eene dier 5 vaartuigen, waarmede hij den 3den Junij 1628 behouden in het Vaderland aankwam. Dadelijk na zijne terugkomst bood hij Heeren Zeventienen een naauwkeurig verslag van alle zijne handelingen in *Indië* aan, welke handelingen door gecommitteerde Bewindhebberen ten volle goedgekeurd en met »eene eerlijke afscheidsvereering" bekroond zijn geworden.

Reeds in de maand October daaraanvolgende werd hij gekozen tot *Bewindhebber* der Maatschappij ter kamer *Amsterdam*, in welke bediening hij onder anderen naar *Londen* is afgevaardigd, om de geschillen der Comp. met de Engelschen te helpen beëindigen. Hij schijnt die bediening gedurende vele jaren bekleed te hebben, en had den hoogen ouderdom van twee en zeventig jaren bereikt, toen hij den 5den September 1659 overleed.

Zijn naam is gegeven aan een gedeelte der noordkust van *Nieuw Holland*, ten westen van het later ontdekte *Nieuw-Zuid-Wallis*, en langs de diep landwaarts inloopende en mede naar DE CARPENTIER genoemde golf *Carpentaria*, welke in 1628 ontdekt werd.

MENGELINGEN.

HET MOHAMEDANISME

EN

HET CHRISTENDOM.

Wij leven in *Indië* onder Mohamedanen, of althans onder eene bevolking, die de uiterlijke vormen van het Mohamedanisme heeft aangenomen. Belangrijk is het dus, dat wij dien Godsdienstvorm, ook met betrekking tot het Christendom, uit het ware oogpunt beschouwen en beoordeelen. Misschien kan daaraan iets worden toegebragt door een verslag over twee onlangs in het Vaderland uitgekomen werkjes, voorkomende in het Godgeleerd Tijdschrift » Waarheid in Liefde," Jaarg. 1844, 3de stuk, bladz. 631 enz. Wij laten de eigen woorden van den verslaggever, met een paar kleine uitlatingen, hieronder volgen.

Het behoort tot de gunstige teekenen, die onzen leeftijd kenmerken, dat bij de uitgebreidere beschouwing van de wereldgeschiedenis het licht des Christendoms niet alleen Godgeleerden, maar ook vele Geschied- en Letterkundigen verheldert en hun den waren blik doet slaan in Gods opvoeding van het geheele menschdom. Had toch reeds de Apostel PAULUS, door den geest van

Christus bezield, te zijnen tijde ingezien en aangeduid, dat niet slechts het Jodendom, maar ook het hem bekende Heidendom door God beschikt en bestuurd werd om de volken voor Christus en zijn Evangelie voor te bereiden, en had de eerste Christelijke Kerk, vooral door de Alexandrijnsche Vaders, hierin zijn voetspoor gevolgd: het mag dan wel echt Christelijk genaamd worden, wanneer tegenwoordig het goede, dat de Grieksche en Romeinsche Oudheid, ja ook de oude Oostersche wereld heeft voortgebragt, beschouwd wordt als met de Israëlietische Godsregering medegewerkt te hebben ter opleiding van het menschelijk geslacht en ter voorbereiding van hetzelve tot de hoogste vorming en opvoeding der menschen, die God door Christus geschonken heeft. Maar zoo wordt dan ook een meer vrije en heldere blik geslagen op een der merkwaardigste verschijnselen in de Godsdienstige wereld na Christus, namelijk op het Mohamedanisme. Dit wordt niet meer, naar de wijze der middeneeuwen, alleen als vijandschap tegen Christus en Christendom aangezien, en Mohamed slechts de valsche Profeet geheeten; maar men leert inzien, dat God ook door hem vele volken tot het licht des Christendoms voorbereidt; en, bedriegen wij ons niet, dan zal het al meer en meer in het licht gezet worden, dat het Mohamedanisme voor het *Oosten* is, wat het Roomsch-Katholicisme voor *Europa* geweest is en gedeeltelijk nog is, vorming en opleiding der natiëen tot de volkomene aanneming van het reine en zuivere Evangelie. Onlangs zijn er in 't Vaderland twee werkjes verschenen, die ons het Islamisme uit een gunstig oogpunt leeren beschouwen.

Het eene is eene Akademische Redevoering, door den Hoogleeraar in de Oostersche Letterkunde te *Utrecht*, J. C. Swijghuisen Groenewoud, bij de overgave van het

Rectoraat, 17 Maart 1842, gehouden over den Koran, ten betooge dat dit een boek is, eener naauwkeurige uitlegging waardig (*Oratio de Corano: het onderwerp wordt opgegeven: Coranum librum esse accurata interpretatione dignum*). De uitleggingen die er tot nog toe van bestaan, zijn onvoldoende om deszelfs inhoud en zamenhang regt te verstaan. En hoewel die taak geenszins gemakkelijk mag gerekend worden, verdient den Koran allezins, dat men er zich op toelegge. De Godsdienstleer, daarin vervat, komt hoofdzakelijk hierop neder: Er is maar één God, de Schepper, Onderhouder, Bestuurder en Regter der geheele wereld, die waardig is van Engelen en menschen gediend te worden; deze dienst bestaat in een opregt en vroom gemoed, afkeerig van alle afgoderij en bijgeloof, en zij maakt 's menschen geluk uit voor dit en voor het volgend leven; want alle menschen wacht na den dood een oordeel van God, door hetwelk zij, naar verdienste, gelukkig of ongelukkig zullen worden. De hiermede verbondene voorschriften zijn vooral die van volkomen geloof aan God, openlijke en bijzondere Godsvereering, regtvaardigheid, matigheid, weldadigheid, medelijden. En daartoe worden allen aangespoord op eene wijze, die op zinnelijke menschen krachtig werken moet; voorspeed en genot wordt aan de deugd, onheil en ongeluk aan de ondeugd verbonden voor hier en hier namaals. Deze leer wordt in den Koran niet stelselmatig ontwikkeld, maar, even als in onze Heilige Schriften, naar gelang van tijden en omstandigheden voorgedragen, soms met Oostersche levendigheid, niet zelden met spreukmatige puntigheid, dan eens vernuftig en zelfs schertsend, dan weder met deftigen en hoogen ernst, en nu en dan vindt men hoog dichterlijke schildering en uitdrukking, terwijl alles door voorbeelden uit de geschiedenis, vooral van

de oude Godvruchtigen, ENOCH, NOACH, ABRAHAM, LOTH, JOB en MOZES wordt opgehelderd. Het is wel niet te ontkennen, dat er in dit boek veel gebrekkigs en onvolkomens voorkomt, zoowel in de geschiedkundige opgaven, als in de voorstelling van het geluk en ongeluk des toekomenden levens; maar dit moet, naar de denkwijze des Hoogleeraars, toegeschreven worden aan den tijd en de omstandigheden, waarin MOHAMMED leefde, en, hoewel hij zelf en zijne opvolgers zijne Godsdienst door geweld van wapenen hebben verbreid, hij mag geacht worden niets meer stellig bevolen te hebben, dan dat de geloovigen zich zelve, ook door wapenen, tegen hunne bestrijders zouden verdedigen. . . . . .

Is alzoo in deze Redevoering dat boek meer op zich zelf beschouwd, in de andere Rede, die wij te vermelden hebben, is het Islamisme en deszelfs geschiedenis in de naauwste betrekking tot het Christendom voorgesteld. Het is eene Oratie van den Hooggeleerden heer P. J. VETH, over de beoefening van de Islamitische Godsdienst en hare geschiedenis, door Christelijke Godgeleerden geenzins te verzuimen, gehouden bij de aanvaarding van zijn Professoraat in de Oostersche Letteren en de Bespiegelende Wijsbegeerte te *Amsterdam*, 1 Mei 1843. (*Oratio de religiones Islamiticae ejusque historiae studio a Theologis Christianis minime negligendo*). De Hoogleeraar prijst de wijsheid onzer Voorvaderen, die van het zeer uitgestrekte veld der Oostersche Letterkunde en Geschiedenis vooral dat gedeelte bearbeidden, hetwelk in de naauwste betrekking staat tot de uitlegging onzer Heilige Schriften en de Christelijke Godgeleerdheid. En, hoewel wij ons steeds verheugen, wanneer althans aan ééne onzer Hoogescholen ook andere gedeelten van dat gebied meer opzettelijk bewerkt worden, gelooven wij, dat hij in het algemeen teregt

opmerkt, dat op deze wijze het best voor de doelmatige opleiding onzer Akademische jongelingschap wordt gezorgd. Het eigenlijk onderwerp dezer Rede wordt van velerlei zijden in het licht geplaatst. Het is met de verschillende Godsdienstvormen gesteld even als met het verschillend organisme der dierensoorten. Bij sommige soorten van dieren is het eene deel meer ontwikkeld en soms tot gedrochtelijke grootte uitgewassen, terwijl het andere weinig zigtbaar is, dat bij eene andere dierensoort bijzonder sterk te voorschijn komt; maar in den mensch, den voortreffelijksten van allen, zijn al de deelen gelijkmatig en in de schoonste harmonie aanwezig. Zoo heeft ook elke Godsdienstvorm iets waars, zijn bijzonder deel van de geheele waarheid, maar met verzuim van menig ander gedeelte en zoo, dat niet zelden dit bijzondere tot de zonderlingste en gedrochtelijkste eenzijdigheid ontwikkeld is; in de Christelijke Godsdienst alleen vinden wij de geheele waarheid in de schoonste overeenstemming van al hare deelen. Maar gelijk aan den natuurkundige, ter volledige kennis van den mensch, de vergelijkende ontleedkunde en physiologie teregt wordt aanbevolen: zoo moet ook de Christelijke Godgeleerde, door vergelijking van andere Godsdienstvormen, de geheel eenige voortreffelijkheid des Christendoms leeren kennen.— Onder deze nu beveelt de Mohamedaansche zich zeer aan door hare vele uitstekende hoedanigheden, schoon deze door geene geringe gebreken worden ontluisterd. En letten wij op dat goede, dan leeren wij te gemakkelijker berusten in de besturing der Goddelijke Voorzienigheid, die, toen het Christendom in 't Oosten ten uiterste verbasterd was, het Islamisme zich heinde en verre heeft laten uitbreiden en vele in afgoderij verzonkene volken door hetzelve tot de dienst van den eenigen God heeft gebragt, en deze aldus ook nu nog

voorbereidt tot het volkomen Christendom. — Daarenboven heeft MOHAMED CHRISTUS hoog vereerd, hoewel niet als den eenigen Zaligmaker, toch als een uitmuntend Profeet, en, gelijk hij veel goeds uit het Christendom heeft overgenomen, zoo heeft hij ook gemeend zelf niets anders te doen dan het Christendom, de dienst van den eenigen waren God, te zuiveren en te volmaken. Hij en zijne navolgers hadden ook, niet minder althans dan sommige Christensecten, met name de Montanisten en Manicheën, verdiend onder de, hoezeer grootelijks dwalende, belijders van CHRISTUS geteld te worden: gelijk dan ook, volgens eene aanteekening op de Redevoering, de beroemde BILDERDIJK zegt: »dat MAHOMED Christen was met het hart, en het Nestoriaansche zoogenoemde Christendom, dat hij had leeren kennen, hervormen en verbeteren wilde, als ook inderdaad wel noodig was.” Doch het waren vooral de oorlogen, tusschen de Mohamedanen en de Christenen gevoerd, die MOHAMED eeuwen lang voor den grootsten vijand des Christendoms hebben doen houden. — De geschiedenis dezer oorlogen, die der kruistogten in het bijzonder, is voorts niet regt te begrijpen zonder kennis van den aard des Islamismus; en de geschiedenis der Christelijke Kerk heeft dus hieraan volstrekte behoefte. — Dit laatste is nog in een ander opzigt waar. In den tijd, waarin het Islamisme verscheen, was het met de leer der Drieëenheid en met de vereering der beelden zoo gesteld in de Christenheid, dat zij groot gevaar liep van tot eene soort van Veelgodendom te vervallen, en de Mohamedaansche leer van Gods eenheid, tegen over welke de Christenen zich te verdedigen hadden, heeft krachtig gewerkt tot zuivering des Christendoms zelven. Hebben daarenboven later de Oostersche Christenen eerst tot beschaving der Mohamedanen en deze daarna, vooral

in *Spanje*, wederkeerig tot ontwikkeling van den geest der Christenen in *Europa* medegewerkt; het is dan blijkbaar, dat de geschiedenis van het Islamisme veelzins ingrijpt in die der Christelijke Kerk. — Voeg hierbij nu nog, dat er groote gelijkheid bestaat tusschen de verschillende afdwalingen en geestesrigtingen onder de Mohamedanen en in de Christelijke Kerk. Maar vergeet vooral niet, dat indien men het reine en volkomene Christendom onder de Mohamedanen wil uitbreiden, men van het ware en Christelijke, dat in den Koran zelf voorhanden is, noodzakelijk moet uitgaan. En gij zult gevoelen, van hoeveel belang de kennis van het Islamisme is voor elk Christelijk Godgeleerde, en in het bijzonder voor ons Nederlanders, op wie de dure verpligting rust, om in de *Oost Indiën* het Evangelie vooral ook onder Mohamedanen te prediken. —

AAN DE REDACTIE VAN HET TIJDSCHRIFT

VOOR NEÊRLAND'S INDIË.

Mijne Heeren!

Na de uitnoodiging, welke door UWEd.Gestr. gedaan is in de 1ste Aflevering 7de Jaargang van UWEd. Gestr. Tijdschrift, acht ik het pligtmatig, in het belang der wetenschappen ter uwer kennisse te brengen, dat in den avond van den 5den dezer maand, omstreeks 7¼ uur, alhier drie, elkander snel opvolgende, vrij hevige schokken eener horizontale aardbeving zijn waargenomen, waarvan de golving zich bewoog in de rigting ongeveer van het zuiden naar het noorden.

De weêrsgesteldheid was, vooral in de laatste dagen, droog en bijzonder drukkend geweest, en de waterstand der hier langs stroomende rivier van *Kedirie*, teekende op de peilschaal 1,83 el *minder* dan op hetzelfde tijdstip in 1844, en 1,55 el *minder* dan in 1843 is waargenomen.

Kort vóór en gedurende de aardbeving, die eenige seconden aanhield, hing de lucht zwaar, laag en zonder beweging, tot dat dezelve zich in eene harde regenbui, vergezeld van sterk onweder, ontlastte.

De thermometer teekende onmiddelijk na de aardbeving

77° Fahrenheit 20° Reamur,

zijnde immer op hetzelfde tijdstip, bij gewoon moessons weêr, een mindere graad van warmte waargenomen.

Te *Wonosalm*, eene passangrahan in het gebergte dezer afdeeling, op 20 palen zuidwaarts van de kotta *Modjo-Kerto* en circa 2000 voeten boven het vlak der zee gelegen, zijn de schokken, volgens ingekomen berigt van den surnumerair van der Kau, omstreeks 7 uren *zeer* hevig geweest, en herhaalden zich dezelve tegen 10 uren in eenen veel minderen graad.

Ook te *Modjo-Redjo*, 20 palen zuidwaarts van hier, langs den grooten weg naar *Kedirie* gelegen, heeft de aardbeving zich op dezelfde wijze als alhier is waargenomen doen gevoelen.

Dit natuurverschijnsel is in deze afdeeling zeer buitengewoon. De Regent, die sedert 18 jaren hier gevestigd is, heeft gedurende dien tijd slechts éééne aardbeving opgemerkt, edoch van veel minder beteekenis dan die welke ik hierboven beschreef.

Ofschoon ik het niet wagen zal in gissingen te treden nopens de oorzaak van dit natuurverschijnsel, dat even goed door den in deze afdeeling 30 palen zuid ten oosten van *Modjo-Kerto* gelegen vulkaan *Welieran*, waaruit immer eene kleine kolom rook blijft opstijgen, hoezeer er geene eruptien meer plaats hebben, als uit den in eene zuid oostelijke rigting meer om de zuid gelegen *Smiroe*, dan wel uit den *Kloet* of uit eene onderaardsche werking van eenige andere vulkanische streek in de residentie *Kedirie*, kan zijn te weeg gebragt, — kan misschien de mededeeling der gedane waarneming door Dr. F. Junghuhn of andere natuurkundigen van eenig belang zijn, vooral wanneer deswegens ook berigten van nabij gelegen streken inkomen; en van dáár dat ik, met het oog op eene zinsnede van UWEd.Gestr. aangehaalde uitnoodiging, luidende: » Alle mededeelingen, ook schijnbaar gering en van weinig waarde, zullen welkom wezen, dewijl ze misschien in

verband met het geheel van groot belang kunnen zijn" ben overgegaan tot de beschrijving van een evenement, dat *alhier* zoo zeldzaam is waargenomen, doch, voor zoo ver bekend is, geene nadeelige uitwerkselen heeft gehad.

Het zal misschien niet overbodig zijn nog te vermelden, dat de weêrsgesteldheid, na de aardbeving, meer tot die aan den westmoesson eigen is veranderd.

Ik heb de eer met de meeste achting te verblijven

Mijne Heeren!

UWEd.Gestrenge's D.W. Dienaar

Modjo-Kerto den 11den *Febr.* 1845.

H. A. TROMP.



INDISCHE

TAAL- EN LETTERKUNDE.

AANMERKINGEN op de Javaansche spraakkunst door wijlen A. D. CORNETS DE GROOT, uitgegeven door J. F. C. GERICKE, op nieuw uitgegeven door T. ROORDA, doctor in de letteren en de godgeleerdheid, hoogleeraar in de taal-, land- en volkenkunde van *Nederlandsch Indiën* aan de Koninklijke Akademie te *Delft*, en lid van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, *Amsterdam* bij JOHANNES MULLER 1843; door J. A. WILKENS; gevolgd van taalkundige verhandelingen over de voorzetsels en aanhechtsels door C. F. WINTER, en J. A. WILKENS.

(*Vervolg van blz. 16, van de 8ste aflev., 6de jaarg.*)

TAALKUNDIGE VERHANDELIMG OVER HET AANHECHTSEL ꦲꦏꦺꦤ꧀

ꦲꦏꦺꦤ꧀ Een voorzetsel, hetwelk de meeste werkwoorden met ꦲꦤ꧀ ꦲꦩ꧀ en ꦲꦁ beginnende behooren te

hebben, als: [illegible] *uittrekken*, [illegible] *likken*, [illegible] *schoppen*, [illegible] *uitgraven*, [illegible] *met eenen pijl schieten*, [illegible] *in de lucht zweven*, [illegible] *eensklaps opspringen*.

§ 1. Ofschoon dit voorzetsel dikwijls bij die werkwoorden weggelaten wordt, moet men nogtans geenszins veronderstellen, dat het daar overtollig zou zijn, noch hetzelve voor eene verfraaijende verlenging houden, waar men het aantreft, dewijl het niet aan het woordverlengende voorzetsel [illegible] gelijk is, maar indedaad tot den bedrijvenden vorm dier werkwoorden behoort; want, wordt het soms in geschrift niet vóór het werkwoord, dat hetzelve vereischt, geplaatst, men zal evenwel bij het uitspreken den naklank van [illegible] vóór het werkwoord laten hooren: zoo spreekt men [illegible] *ndhoedhoet* uit, [illegible] *ndoedoek*, [illegible] *ndjemparing*, enz. (zie spraakkunst van Cornets de Groot, § 219.)

§ 2. Om een werkwoord, het zij met of zonder de aanhechtsels [illegible] of [illegible] van een grondwoord, dat b. v. met de *haksoro* [illegible] begint, af te leiden, moet men de [illegible] noodzakelijk in [illegible] veranderen, als: [illegible] *sabelen* van [illegible] *sabel*; [illegible] *evennaren*, [illegible] *gelijk stellen*, van [illegible] *gelijk*; [illegible] *tegenspreken* van [illegible] *twisten*, *twist* enz.; niet minder noodzakelijk is de vooraanstelling van [illegible]

voor het grondwoord, dat met [Javanese] [Javanese] of [Javanese] begint, om daarvan een werkwoord te vormen, als: [Javanese] *elk voorwerp geschikt om daarmede te graven*, [Javanese] *daarmede graven*; [Javanese] *zich aankleeden, zich gereed maken*, [Javanese] *in orde brengen*; [Javanese] *oppassen*, [Javanese] *bewaken*; [Javanese] *hebben*, [Javanese] *bezitten*; [Javanese] *maken*, [Javanese] *voor eenen ander maken* enz.

§ 3. De bedrijvende werkwoorden, die, door verandering van de eerste haksoro van derzelver grondwoorden in eene neusletter, gevormd worden, verwisselen in den lijdenden vorm de neusletter weder met de eerste *haksoro* van derzelver grondwoorden als: [Javanese] wordt [Javanese] of [Javanese] [Javanese] [Javanese] of [Javanese] enz. de bedrijvende werkwoorden met het voorzetsel [Javanese] laten in den lijdenden vorm dit voorzetsel weg, als: [Javanese] wordt [Javanese] of [Javanese] [Javanese] [Javanese] of [Javanese] enz. Dit voorzetsel staat dientengevolge in dezelfde betrekking tot de voorletters [Javanese] [Javanese] en [Javanese] in de lijdende werkwoorden als de [Javanese] [Javanese] [Javanese] en [Javanese] tot de [Javanese] [Javanese] [Javanese] [Javanese] [Javanese] [Javanese] [Javanese] [Javanese] [Javanese] en [Javanese]

§ 4. Als aanhechtsel dient het, om afgeleide woorden te vormen en wordt bij de zelfstandige naamwoorden achter het oorspronkelijk woord geplaatst.

I. Over de afgeleide zelfstandige naamwoorden.

a. Van oorspronkelijk zelfstandige naamwoorden.

No. 1. De zelfstandige naamwoorden, die van oorspronkelijke afgeleid zijn, drukken afgeleide denkbeelden uit, waarvan de zaken in derzelver uiterlijk aanzien, in de natuur of in zekere wijze van beschouwing eenige overeenkomst hebben met de voorwerpen, door de oorspronkelijke zelfstandige naamwoorden aangeduid, en waarvan de afgeleide zelfstandige naamwoorden derzelver beteekenissen soms verkleind ontleenen. De oorspronkelijke zelfstandige naamwoorden beteekenen steeds iets stoffelijks: ꦱꦼꦒꦫ *zee.* ꦱꦼꦒꦫꦤ꧀ *een naar eene zee zweemend meer, een zeeachtig meer* d. i. *een groot meer, in navolging eener zee, door kunst aangelegd.*

ꦫꦮ *meer.* ꦫꦮꦤ꧀ *hetgeen naar een meer zweemt.* d. i. *een waterplas, voor zoo ver dezelve het aanzien heeft van een meer; een nagemaakt meer.*

ꦧꦭꦸꦁ *beenderen,* ꦧꦭꦸꦔꦤ꧀ *het geen naar beenderen zweemt,* d. i. *de voornaamste houtwerken bij het bouwen;* figuurlijk *de hoofdinhoud eener zaak.*

ꦏꦭꦶ *rivier,* ꦏꦭꦺꦤ꧀ *hetgeen rivierachtig is,* d. i. *eene sloot, eene waterleiding.*

ꦏꦸꦥꦶꦁ *oor,* ꦏꦸꦥꦶꦔꦤ꧀ *hetgéen naar een oor zweemt, al wat naar een oor gelijkt bij levenlooze dingen, als: de ooren van potten, vaatwerk,* enz.

neus. *iets, dat neusachtig is*, d. i. *de overslaande lijst aan den rand van het op 't andere toeslaande blad eener vleugeldeure en al wat in dier voege bij eene neus vergeleken kan worden.*

kind. *hetgeen naar een kind gelijkt.* d. i. *eene pop.*

sabel. *wat naar eene sabel gelijkt.* d. i. *eene nagemaakte sabel.*

paard. *wat naar een paard gelijkt*, d. i. *een nagemaakt paard*, enz.

Gewoonlijk worden de woorden, die eenig speelgoed te kennen geven, zoo als de drie laatste der bovengenoemde voorbeelden, herhaald, als: *eene ijvoren pop*, *eene looden sabel*, *een houten paard*, enz.

No. 2. Andere geven eene menigte, eene verzameling te kennen van de zaken, door de oorspronkelijke zelfstandige naamwoorden uitgedrukt. In deze beteekenis wordt gewoonlijk het grondwoord met beginnende herhaald. Wanneer het grondwoord eene andere voorletter heeft, dan wordt alleen de eerste lettergreep, voor zoo ver zulks het gehoor niet hinderlijk is, verdubbeld, als: *boom.* of *geboomte.*

bloem. of *gebloemte.*

[Javanese] *blad*, [Javanese] of [Javanese] [Javanese] *gebladerte.*

[Javanese] *modder*, [Javanese] *eene modderachtige plaats*, *modderpoel.*

[Javanese] *meer*, [Javanese] of [Javanese] *eene verzameling van meeren.*

[Javanese] *plant gewas*, [Javanese] *eene verzameling*, *menigte van plantgewassen.*

[Javanese] *wortel*, [Javanese] *eene verzameling*, *menigte van wortels.*

[Javanese] of [Javanese] *vrucht*, [Javanese] of [Javanese] *eene verzameling van vruchten*, *fruit*. enz.

Dikwijls moet men uit den zin opmaken, of de afgeleide woorden deze of de hier voren opgegevene beteekenis hebben, daar vele, naar den aard der grondwoorden, in beide beteekenissen kunnen voorkomen, als [Javanese] *een meer*, [Javanese] *eene bloem*, [Javanese] *eene vrucht*, enz.

b. *Van werkwoorden.*

Van werkworden worden zelfstandige naamwoorden afgeleid, door de eerste haksoro derzelve weder terug te brengen tot de voorletter van het woord in deszelfs grondvorm, met achtervoeging van [Javanese] Het voorzetsel [Javanese] [Javanese] of [Javanese] bij de werkwoorden, met [Javanese] [Javanese] [Javanese] [Javanese] of [Javanese] beginnende, valt bij deze afleiding natuurlijk weg.

De zelfstandige naamwoorden, die van bedrijvende werkwoorden zijn afgeleid, geven te kennen:

No. 1. De eigenschap of geschiktheid van het voorwerp om eene handeling te ondergaan, wordende het woord in dit geval verdubbeld als:

[illegible] *vatten, grijpen, vasthouden, aanpakken,* [illegible] *het vatten, grijpen, aanpakken, of liever het zich laten vatten, het gevat kunnen worden:* [illegible] *het gevat kunnen worden van eene paling is moeijelijk, omdat zij glad is, (de paling laat zich moeijelijk aanpakken, omdat zij glad is.)*

[illegible] *naaijen,* [illegible] *het naaijen:* [illegible] *wat is gemakkelijker het zich laten naaijen van de zijde stoffen of van laken? (wat laat zich gemakkelijker naaijen zijde stoffen of laken?)*

[illegible] *aaneenvoegen, aaneenknoopen,* [illegible] *het aaneenknoopen;* [illegible] *het zich aan een laten knoopen of het aaneengeknoopt kunnen worden van een touw is gemakkelijker dan dat van eene rotting, (het touw laat zich gemakkelijker zamenknoopen dan de rotting.)*

No. 2. Het gewrochte, gemaakte, voltooide, [illegible] *naaijen,* [illegible] *het genaaide,*

van daar ook *de naad*: [Javanese script] *het naaiwerk* (*het genaaide*) *van dien kleedermaker is netjes*, (*die kleedermaker naait netjes*), [Javanese script] *de naad van uwe broek is los gegaan.*

[Javanese script] *blaauw*, *blaauw-zwart verwen.* [Javanese script] *de blaauw geverwde stof*, *beschouwd als het werk van den blaauw-verwer*: [Javanese script] *uw blaauw-verfwerk is niet goed.*

[Javanese script] *schrijven*, [Javanese script] *het schrift*: [Javanese script] *ik houd van het schrift van uwen schrijver.*

[Javanese script] *aaneenknoopen*, [Javanese script] *het geknoopte*, *de gelegde knoop*: [Javanese script] *de gelegde knoop is niet stevig genoeg.*

No. 3. Het voorwerp eener handeling:

[Javanese script] *oppassen*, [Javanese script] (*) *het voorwerp van oppassing*, *degeen*, *dien men oppast*; *verder een ondergeschikte*, *voor wien zijn hoofd waken moet en verantwoordelijk is* (een regts term).

[Javanese script] *aanbidden*, [Javanese script] *het voorwerp van aanbidding.*

[Javanese script] *uit den grond rukken*, *trekken*,

(*) Dit woord ondergaat geene verandering in de eerste *hoksoro.*

[illegible] *hetgeen men uit den grond trekt. een plantje, dat met deszelfs wortels uit den grond getrokken is.*

[illegible] *eene plant met de aarde rondom dezelve uitgraven*, [illegible] *de plant, waarop men deze handeling toepast.*

[illegible] *schrijven*, [illegible] *het geen men schrijft of te schrijven heeft, schrijfwerk.*

[illegible] *naaijen*, [illegible] *hetgeen men naait of te naaijen heeft, naaiwerk.*

[illegible] *stoppen*, [illegible] *het geen men stopt of te stoppen heeft, stopwerk.*

[illegible] *eten*, [illegible] *hetgeen men eet, spijs, eten*, enz.

No. 4. Van de meeste werkwoorden, bedrijvende of onzijdige, worden door genoemden vorm zelfstandige naamwoorden afgeleid, die het bedrijf te kennen geven. Deze zelfstandige naamwoorden komen voor, wanneer door een telwoord van voren bepaald wordt, hoe dikwerf het bedrijf geschiedt, als:

[illegible] *snijden.* [illegible] *het snijden, de daad van snijden, ook streek, haal met het mes:* [illegible] *kunt gij in twee snijdingen, halen, eene katerne papier doorsnijden?*

[illegible] *steken.* [illegible] *het steken.* [illegible] *drie stekingen, drie maal het bedrijf van steken.*

[illegible] *nederkomen.* [illegible] *het nederkomen :* [illegible] *de rijst, die reeds van de praauw nedergekomen (ontscheept) is, bestaat slechts uit drie nederkomingen, ieder van 10 kojan.*

[illegible] *vertrekken.* [illegible] *het vertrekken :* [illegible] *het vertrek der troepen geschiedt in vier bedrijven van vertrekken (in vier keeren).*

Ook worden de woorden van deze vorm aldus gebruikt wanneer [illegible] Ng. [illegible] Kr. *hoeveel?* vóór het zelfstandig naamwoord te staan komen, in welk geval de [illegible] van [illegible] het teeken [illegible] verkrijgt, als: [illegible] *hoevele snijdingen?* d. i. hoeveel maal het bedrijf van snijden.

No. 5. Van sommige bedrijvende werkwoorden, die eene handeling aanduiden, waardoor een ding in twee of meer deelen gescheiden wordt, geven de in dezen vorm afgeleide zelfstandige naamwoorden de afgezonderde deelen te kennen. In deze beteekenis komen dezelve zonder of met een telwoord voor, hetwelk echter achter het zelfstandig naamwoord geplaatst wordt, als:

ZONDER EEN TELWOORD.

[illegible] *door-afsnijden, door-afknippen.* [illegible] *het afgeknipte stuk.* [illegible]

[illegible] *waar zijn de stukken van het laken, waar gij eene broek voor mij uit gesneden hebt?*

[illegible] *in bossen binden.* [illegible] *een bos.* [illegible] *ik wil uw hout niet koopen, omdat de bossen klein zijn.*

MET EEN TELWOORD.

[illegible] *snijden:* [illegible] *het afgesneden stuk, snede:* [illegible] *er zijn zeven sneden brood geweest, nu is er maar eene snede van overgebleven.*

[illegible] *in pakjes wikkelen,* [illegible] *een pakje.* [illegible] *laat mij een pakje houtskolen van u koopen.* (De houtskolen worden te Soerakarta in manden, en in pakjes, buiten aan de manden gehangen, te koop gedragen).

De onder dit nommer opgegevene beteekenis is eigenlijk dezelfde als die, waarover onder nommer 2 gehandeld is, doch het gebruik van het telwoord hangt af van den aard der beteekenis van het werkwoord: [illegible] beteekent eigenlijk *het in een bos gebondene,* [illegible] *het in een pakje gewikkelde.*

Aanmerking. Indien de hoeveelheid der afgezonderde deelen door een vóór het zelfstandig naam-

woord geplaatst telwoord bepaald of door [illegible] Ng. [illegible] Kr. *hoeveel?* voorafgegaan moet worden, dan laat men het aanhechtsel [illegible] weg en komt het woord in deszelfs grondvorm voor, als: [illegible] enz. b. v. [illegible] *zoo gij afknipsels van laken hebt, ik vraag er een stuk van,* [illegible] *van zijn hout zijn er twee bossen verkocht,* [illegible] *hoeveel sneden brood wilt gij hebben.*

No. 6. Door de zelfstandige naamwoorden, van onzijdige werkwoorden afgeleid, wordt meestal degeen of hetgeen, waardoor de in het werkwoord uitgedrukte handeling verrigt wordt, aangeduid, als:

[illegible] *afvallen, afbrokkelen,* [illegible] *hetgeen afgevallen is, afvalsel, afbroksel.*

[illegible] *nederkomen,* [illegible] *degeen, die van hoogere streeken in lagere is gekomen:* [illegible] *die persoon is een nederkomeling (is neder gekomen) van den berg Lawoe.*

[illegible] *loopen,* [illegible] *een kind, dat reeds loopt.*

[illegible] *vlugten,* [illegible] *vlugteling,* [illegible] *zich onderwerpen,* [illegible] *die zich onderworpen heeft.*

II. Over de afgeleide bijvoegelijke naamwoorden.

a. *Van oorspronkelijke bijvoegelijke naamwoorden.*

No. 1. Van sommige bijvoegelijke naamwoorden kunnen, door achtervoeging van [Javanese script] afgeleide bijvoegelijke naamwoorden gevormd worden, welke meestal eene voortduring van de in het grondwoord uitgedrukte hoedanigheid te kennen geven, als:

[Javanese script] *kiesch, net, zindelijk,* [Javanese script] *op kieschheid, netheid, zindelijkheid gesteld:* [Javanese script] *gij zijt op kiesheid gesteld.*

[Javanese script] *onbeschaamd,* [Javanese script] *onbeschaamd van aard.*

[Javanese script] *teeder, zwak,* [Javanese script] *teeder, zwak van natuur:* [Javanese script] *De zwaluw is teer van natuur, als men haar wat lang in de hand houdt sterft zij.*

[Javanese script] *ijvrig,* [Javanese script] *bij voortduring ijverig.*

b. *Van werkwoorden gevormd.*

No. 1. De daarvan afgeleide bijvoegelijke naamwoorden stellen den persoon of de zaak voor als behebt met, of onderworpen aan de handeling, die door de werkwoorden aangeduid wordt, als:

[Javanese script] *willen,* [Javanese script] *alles doende wat men verlangt, gewillig.*

[Javanese script] *willen,* [Javanese script] *niets afslaand, alles aannemend.*

overluid droomen, ook: *slaapwandelen*, *aan het praten of wandelen in den slaap onderhevig.*

ergens op zitten, *van al wat vliegt*, *zittend, gezegd van eenen vogel, die telkens zit; van pijlen, die dikwijls de schijf treffen en er in zitten.*

afvallen, *afbrokkelen*. *ligt afvallende*, *afbrokkelende.*

De werkwoorden, waarvan deze bijvoegelijke naamwoorden afgeleid worden, zijn of onzijdige of die bedrijvende, welke niet in den lijdenden vorm gebezigd kunnen worden als: *willen*, enz.

No. 2. Sommige der van bedrijvende werkwoorden afgeleide zelfstandige naamwoorden, waarover bij I *b* onder No. 2 en 3 gehandeld is, worden ook als bijvoegelijke naamwoorden gebezigd, waaruit blijkt, dat beide eigenlijk de verledene deelwoorden zijn dier werkwoorden, als:

aaneenknoopen, *aaneenlasschen*, *aan een gelascht*; *aan een gelaschte mouw.*

lappen, *gelapt*: *gelapte broek.*

stoppen, *gestopt*: *gestopte buis.*

[illegible] *gieten*, [illegible] *gegoten*, [illegible] *gegotene vingerring*, (in tegenstelling van geslagen, gesmeed).

[illegible] *blaauw verwen*, [illegible] *blaauw geverwd*: [illegible] *blaauw geverwde buis.*

[illegible] *stelen*, [illegible] *gestolen*: [illegible] *gestolen goed.*

[illegible] *afzetten*, *ontslaan*, [illegible] *ontslagen*, *afgezet*, [illegible] *een afgezette Boepati.*

III. Over de afgeleide bijwoorden.

a. *Van zelfstandige naamwoorden.*

No. 1. De zelfstandige naamwoorden, die eene maat, of een gewigt te kennen geven, verkrijgen door achtervoeging van [illegible] de kracht van bijwoorden, welke in het Nederduitsch, door het plaatsen van het bijwoord *bij* vóór het meervoud van maat of gewigt aanduidende zelfstandige naamwoorden, uitgedrukt worden, als: *bij ellen*, *bij ponden* enz.

[illegible] *eene maat bij den verkoop van rijst gebruikelijk*, [illegible] *bij tompo's, tompo's gewijs.*

[illegible] *bottel*, [illegible] *bij bottels, bottels gewijs.*

[illegible] *een gewigt van 125 pond*, [illegible] *bij kati's, kati's gewijs.*

No. 2. De zelfstandige naamwoorden, die een tijdvak te kennen geven als: ꦱꦱꦶꦃ *maand*, ꦠꦲꦸꦤ꧀ *jaar*, ꦮꦶꦤ꧀ꦢꦸ *een cijclus van acht jaren*, komen met het aanhechtsel [illegible] als bijwoorden voor, en duiden eene during aan van meer dan eenmal de tijdkring, welke door het grondwoord wordt aangeduid als: [illegible] *maanden lang*, [illegible] *jaren lang*, [illegible] *wiendhoe's lang*, b. v. [illegible] *mijn kind is* (*tot*) *maanden lang weg en nog niet terug gekomen*. Deze bijwoorden komen soms ook als bepaling eener handeling voor: [illegible] *bij de maand betaald worden*, [illegible] *om de drie dagen betaald worden*.

b. *Van bijvoegelijke naamwoorden.*

De van bijvoegelijke naamwoorden of van als bijwoorden gebruikte bijvoegelijke naamwoorden afgeleide bijwoorden geven de wijze te kennen, waarop eene handeling geschiedt, als: [illegible] *spoedig*, *snel*, *schielijk*, [illegible] *met spoed*, *met snelhied*, *met schielijkheid*: [illegible] *zijn loop*, *gang is spoedig* en [illegible] *zijn loop*, *gang is met spoed*. In het eerste geval wordt de loop door eene hoedanigheid en in het laatste

door eene wijze bepaald; het laatste ziet op de handeling van den persoon, die als het ware gaande wordt voorgesteld in die houding en bewegingen, welke aan het schielijk gaan eigen zijn. Van daar dat [Javanese] niet van den loop van zaken gezegd kan worden. Van een horologie, b. v. dat wat schielijk gaat, kan men niet zeggen: [Javanese] maar wel: [Javanese]

[Javanese] *kort*, [Javanese] *met kortheid, op eene korte wijze*: [Javanese] *een kort verhaal*, [Javanese] *een verhaal met kortheid, een verkort verhaal.*

ꦲꦭꦺꦴꦤ꧀ *zacht, langzaam*, [Javanese] *met zachtheid, zachtjes, op eene langzame wijze*: [Javanese] *zacht spreken*, als bijblijvende eigenschap van het spreken van zekeren persoon, [Javanese] *zachtjes spreken*, als eene voorbijgaande, aangenomene eigenschap.

[Javanese] *temerig*, [Javanese] *met temerij*: [Javanese] *temerig spreken*, [Javanese] *met temerij spreken.*

ꦲꦭꦸꦱ꧀ *fijn*, [Javanese] *met fijnheid, fijntjes*: [Javanese] *fijn linnen*, [Javanese] *fijntjes bedrogen worden.*

ꦲꦣꦼꦩ꧀ *koud*, [Javanese] *koud weg*:

koude thee, *dit vleesch*, *of deze visch is lekker om zoo koud weg gegeten te worden.* *droog*, *droog weg*: *droog hout*, *gebruik dit geneesmiddel maar zoo droog weg.*

c. *Van Werkwoorden.*

Van sommige werkwoorden worden bijwoorden afgeleid, welke, even als de van bijvoegelijke naamwoorden afgeleide, de wijze te kennen geven eener handeling.

staan, *al staande, staande wijs.*

onbeziens, *zonder te kiezen nemen*, *onbeziens.*

stelen, *op eene geheime wijze*, *steelswijs.*

iets onvoorzien, *zonder voorbereid te zijn doen*, *onvoorziens.*

d. *Van Telwoorden.*

De telwoorden verkrijgen door achtervoeging van de kracht van bijwoorden, welke in het Nederduitsch door het plaatsen van het bijwoord *bij* voor het meervoud der telwoorden uitgedrukt worden: *honderd*, *bij honderden*:

[Javanese script] *ik leen niet (geen geld) bij honderden (guldens of spaansche matten enz.) uit, gewoonlijk bij duizenden. Bij honderd stuks:* [Javanese script] *bij honderd stuks verkocht. Honderden:* [Javanese script] *mijne schulden bedragen honderden.*

TAALKUNDIGE VERHANDELING OVER HET AANHECHTSEL : [Javanese script] Ng. [Javanese script] Kr.

§ 1. Dit aanhechtsel is een bezittelijk voornaamwoord van den derden persoon: *zijn*, *haar*, *hun* en kent het zelfstandig naamwoord, achter hetwelk hetzelve te staan komt, als eigendom toe aan eenen reeds te voren genoemden persoon of zaak, b. v. [Javanese script] *ik wensch Djojo te ontmoeten, maar ik weet zijn huis niet*, [Javanese script] *hebben Potro en Djojo hunne schulden reeds betaald?*

§ 2. Het wordt ook gebezigd achter een zelfstandig naamwoord, om het in betrekking te brengen met een werkwoord of met den voorafgaanden zin, en moet soms in het Nederduisch door een aanwijzend voornaamwoord in den 2den naamval vertaald worden b. v. [Javanese script] *ik wil naar buiten gaan, wijs mij*

den weg daarvan, namelijk: *den weg om naar buiten te gaan*, [Javanese script] *het is thans aan een ieder verboden gewapend te gaan, het mogen daarvan* (namelijk: *dat iemand gewapend ga*) *is alleen, wanneer men op eene reis gaat van omtrent drie uren gaans.*

§ 3. Wanneer de tegenwoordigheid eener zaak op zekere plaats door het woord [Javanese script] Ng. [Javanese script] Kr. aangetoond wordt, voegt men dit aanhechtsel achter het zelfstandig naamwoord, dat de zaak beteekent, om dezelve als de bezitting van de plaats voor te stellen, b. v. [Javanese script] *in het bosch van Gagattan is er deszelfs tijger.* Men verstaat hieruit, dat er in het bosch van Gagattan een tijger is, *en wel dien het bosch als deszelfs bewoner heeft;* [Javanese script] *in het huis van* N. *is er deszelfs iemand*, een der bewoners van het huis, of een, die daarvoor door den spreker gehouden wordt, [Javanese script] *in dien pot is er deszelfs water*, water, waarvan de pot altijd behoort voorzien te zijn.

§ 4. Door weglating van [Javanese script] komt de zaak geheel onbepaald voor. Hare aanwezigheid wordt blootelijk door [Javanese script] te kennen gegeven, als: [Javanese script]

[Javanese script] *in het bosch van Gagattan is er een tijger*, [Javanese script] *er is iemand in het huis van* N. [Javanese script] *in dien pot is er water*, d. i. zoo veel als: *in dien pot vindt men water*.

§ 5. Tusschen twee zelfstandige naamwoorden te staan komende wordt dit aanhechtsel in het Nederduitsch met den tweeden naamval overgebragt, terwijl het eerste zelfstandig naamwoord als dan een lidwoord vóór zich verkrijgt, als: [Javanese script] *een*, *of het gedicht van Hempoesedagh*, [Javanese script] *een*, *of de koning der Javanen*, [Javanese script] *een*, *of het paard van mijnen broeder*, [Javanese script] *de somberheid van dit bosch*.

Wij behoeven wel niet te zeggen, dat dit aanhechtsel in dit geval even zoo goed bezittelijk is, als in de andere tot hiertoe opgenoemde gevallen.(*)

§ 6. Ofschoon men [Javanese script] Ng. [Javanese script] Kr. willekeurig verwisseld ziet met [Javanese script] Ng. Kr. zoo is het gebruik van dit laatste echter verkieselijker, wanneer het laatste zelfstandig naamwoord geen eigennaam (van personen) is, of niet door een voor naamwoord nader bepaald wordt, als: [Javanese script]

(*) Vergelijk hierover de aanmerking van den Hoogleeraar Taco Roorda § 100 van Cornets de Groots, Spraakkunst.

[illegible] *het werk of het gedicht eens geleerden, eens dichters*, [illegible] *het kind van den mensch*, [illegible] *de smart des harten*, [illegible] *het wiel van eenen wagen*, [illegible] *de wil van eenen vorst.*

Het hangt veelal van den zin af, of men [illegible] of [illegible] bezigen moet. Het eerste wordt meestal gebruikt, wanneer hetgeen, waaraan iets als bezitting toegekend wordt, onbepaald en in het algemeen voorgesteld wordt, b. v. [illegible] *de wil van den vorst moet door de onderdanen opgevolgd worden.* [illegible] wil niet zeggen de wil van eenen *bepaalden* vorst, maar van iederen vorst, in het algemeen.

Het woord [illegible] komt even zoo onbepaald voor als het woord *meester* in het Nederduitsche spreekwoord: *Het oog des meesters maakt het paard vet*, hetwelk in het Javaansch aldus vertaald zou moeten worden: [illegible] (en niet [illegible]) *het opzigt des meesters maakt het paard vet.*

Voorts wordt [illegible] gebezigd wanneer het laatste zelfstandig naamwoord eenen tijd of eene plaats te kennen geeft, daar dit woordje bij plaats of tijdsbepalingen voorkomt, (zie de verhandeling over [illegible] § 1.) b. v. [illegible] *de*

zeden des ouden tijds, *ten westen der stad*, enz. (*)

§ 7. In gevallen, waarin twee tweede naamvallen op elkander volgen worden beide onverschillig gebezigd, als: of *smart van het hart van zijne ouders veroorzaken* (*zijner ouders hartzeer veroorzaken.*)

§ 8. Verscheidene rededeelen, welke anders niet als zelfstandige naamwoorden gebruikt worden, kunnen voor zoo ver derzelver beteekenissen zulks gedoogen, dit aanhechtsel, hetzij als bezittelijk voornaamwoord, hetzij als tweeden naamval, achter zich hebben en komen alsdan als zelfstandige naamwoorden voor, als:

lang, *zijne lengte*, *de lengte daarvan*, *de lengte van.*

veel, (†) *zijne hoeveelheid de hoeveelheid daarvan*, *de hoeveelheid van.*

reeds, *afgeloopen*, *voorbij*, *zijn afloop*, *de afloop daarvan*, *de afloop van.*

zeer, *hevig.* *zijne hevigheid*, *de hevigheid daarvan*, *de hevigheid van.*

(*) Deze uitlegging zijn wij verschuldigd aan den Hoogleeraar TACO ROORDA en is nader bijgevoegd. Zie de aanmerking no. 2 § 101 van CORNETS DE GROOTS Spraakkunst.

(†) verliest als zelfstandig naamwoord gebezigd deszelfs eerste haksoro.

ꦲꦺꦴꦫ꧈ *niet, neen.* ꦲꦺꦴꦫꦤꦺ꧈ *zijn niet, neen. het niet, neen daarvan.*

ꦥꦶꦠꦸ꧈ *zeven,* ꦥꦶꦠꦸꦤꦺ꧈ *zijne zeven, de zeven daarvan.*

ꦲꦺꦴꦭꦺꦃ꧈ *mogen,* ꦲꦺꦴꦭꦺꦃꦤꦺ꧈ *zijn mogen, het mogen daarvan, het mogen van.*

ꦭꦺꦫꦺꦤ꧈ *ontslagen worden,* ꦭꦺꦫꦺꦤꦺ꧈ *zijn ontslagen worden, het ontslagen worden van.*

ꦲꦥ꧈ *wat,* ꦲꦥꦤꦺ꧈ *zijn wat, het wat daarvan, het wat van,* enz.

(*Het vervolg hierna*).

SCHETSEN;

ONTWORPEN OP EENE NIEUWE REIS OVER

JAVA,

VOOR TOPOGRAPHISCHE EN NATUURKUNDIGE NAVORSCHINGEN, AAN HET EINDE VAN HET JAAR 1844;

DOOR

FRANZ JUNGHUHN.

(Met profielen en kaarten).

»Natur hat weder Kern noch Schale,
s' Ist alles mit einem male.»

GÖTHE.

LAND- EN VOLKENKUNDE.

SCHETSEN

EENER REIS OVER JAVA, IN 1844.

(Vervolg van bladz. 203, 2de Aflevering).

ZESDE SCHETS.

» Lebt wohl, ihr Berge, ihr geliebten Triften
Ihr traulich stillen Thaler, lebet wohl.''

SCHILLER.

Pawenang 15 *Augustus* 1844.

Terwijl de heer *Maier*, die tot hiertoe onze reisgenoot was, ons dezen morgen verliet en zich z. w. waarts naar *Tjisiroepan* begaf, vergezelde mij de heer *Bosch* tot bij *Wanakarta*. Wij leiden den afstand van *Garoet* tot *Wanakarta*, die langs de regter helft van het dal twaalf palen bedraagt, per as spoedig af, en bevonden ons reeds ten 9 ure in de bekende passangrahan, die aan den kant van het aloen-aloen-veld van *Wanakarta* staat.

Van *Garoet* loopt de weg in den beginne twee palen ver in de rigting van den *Telagabodas* en draait dan eerst o. n. o.- vervolgens n. o.-waarts

in de rigting van den *Sidakling* (1); daarna gaat dezelve, met krommingen, door de altijd tamelijk effen grondvlakte der vallei, verder o.- n. o.- en n.- t. o.- waarts.

Bij de zesde paal kwamen wij door het voornaamste dorp van het distrikt *Wanaradja*, *Tjisangkang*, en verwisselden, in dezelfde rigting voortrijdende, van paarden, digt bij het pakhuis van *Semangen*, 7½ paal van de negorij verwijderd. Het naaste punt van de z. oostelijke grensketen van *Garoet*, is op deze plaats juist in 't zuiden van den *Kratjak* of *Sangiantjiah*, wiens n. oostelijke helft ook nog den afzonderlijken naam van *Lingaratoe* draagt; (*Tjikorai* heeft men van daar in 't z. 35° w., *Sidakling* n. 35° o. en *Telagabodas* in 't z. 65° tot 85° o.). Van hier voerde ons de, eerst n. waarts en eindelijk n. ten westen loopende weg, over de grensrivier *Tjitammen*, die tusschen de beide genoemde districten stroomt, en zeker de eenige beduidende bergstroom is aan deze *regter* zijde der vallei, welke, in vergelijking van de andere *linker* zijde, op eene in het oog vallende wijze, arm aan water is. (Daar vlieten in eene binnenwaartsche en regte strekking, alleen tusschen *Trogen* en *Tjisiroepan*, twaalf overvloedig van water voorziene stroomen). Overblijfselen van vulkanischen aard vullen de breede niet zeer diep uitgeholde bedding. Misschien is dit gemis aan water toeteschrijven

(1) Kortheidshalve wordt hier en in 't vervolg de naam van *Goenong* (G.) of *Berg* weggelaten.

aan de kortheid en steilte van dezen wand der vallei, terwijl het gebergte zich naar den z. oostelijken kant, naar *Tassik maleijo*, veel meer ontwikkeld heeft. Men ziet daarom ook vele uitgestrekte vlakten, die anders, zoo als in de overige gedeelten der vallei, tot sawavelden konden gereed gemaakt worden, onbebouwd, en als wei- of grasvelden liggen, of slechts met beplantingen van *Cytisus Cajan* en dergelijken, die weinig water behoeven, bedekt.

Wanakarta, de aanzienlijkste plaats in het beneden gedeelte van de *regter* helft der vallei, ligt op eenen geringen afstand van de westzijde van den *Sidakling*, die zijne stompe, in onregelmatige toppen verdeelde kruin nagenoeg 2000 voet boven de grondvlakte der vallei verheft. Dit is het laatste (n. oostelijkste) der vier gebergten (*Tjikorai*, *Kratjak*, *Telagabodas*, *Sidakling*), die, door tusschenruggen aan elkander verbonden, de regter, oostelijke, (naauwkeuriger de n. oostelijkste) grensketen van de vallei vormen; het daalt w. waarts af naar de nog effen grondvlakte bij *Wanakarta* en n. waarts naar een oneffen en golvend hoogland, dat, alleen door de *Tjimanok* doorsneden, aan den voet van den Bandongschen berg *Roejong* stuit, terwijl het in 't n. westen door het daar tusschen gelegen land van *Melangbong* met de oostelijke Melangbongsche bergketen (*Sangiangponteh*) te zamen hangt. Van deze vier bergen is de *Tjikorai* alleen een werkelijke kegel, de overigen zijn berggevaarten, met breede, in verscheidene toppen verdeelde kruinen, die men slechts dan, wanneer men den buitensten

omtrek van hunnen geheelen omvang in aanmerking neemt, met den naam van kegel bestempelen kan.

Het vermoeden, door ons reeds vroeger geuit, dat zij, zoo als een hunner de *Telagabodas* (en de *Galoenggoeng*, die met zijne gindsche of z. oostelijke helling zamenhangt) *nu nog*, vroeger vulkanen geweest en hunne verbrokkelde kruinen met kraters doorboord zouden zijn, wordt zeer waarschijnlijk, zoowel door de nog aanwezige lavabedding aan de zijde der bergen, als door eene nog springende warme bron aan den voet des laatsten.

Deze bron, *Tjipannas* (1), ligt aan den z. w. voet van den *Sidakling*, slechts 1½ paal van hier, in eene o. z. oostelijke rigting, verwijderd, en schijnt geene zeer uitstekende eigenschappen te bezitten. Volgens de waarneming van den heer *Maier*, die dezelve twee dagen geleden bezocht, is het water zonder reuk of smaak, en had het ten 10 uur, bij eene dampkringstemperatuur van 20,3 R. (of 77,8 F.), eene warmte van 29,3 R. (of 98,3 F.). In de omstreken is het als heilzaam tegen rheumatismen en huidziekten beroemd, terwijl een bamboes huisje, om de bron geplaatst, tot badinrigting dient; het water loopt in eene kleine kom te zamen, waarin de al te groote warmte eenigzins getemperd wordt.

Nadat het distrikts-hoofd ons, volgens de ge-

---

(1) Deze benaming, zamengesteld uit *tji* bron en *pannas* warm, komt zeer dikwijls op *Java* voor, en wordt dan als eigennaam gebruikt.

bruikelijke wijze, op een kerri-soep, rijst, gebraden eenden, aardappelen, frikadel en andere doorgaans niet te verachten lekkernijen onthaald, en ik mijne waarnemingen volbragt had, scheidde ik van mijn' reisgenoot *Bosch* en steeg te paard, ten einde nu meer eenzaam, slechts van twee geringere hoofden (en koelie's die mijne bagage droegen) vergezeld, mijne reis naar *Soemadang* door te zetten. Ik zeide mijn ouden en nieuwen reisgenoot vaarwel, vervuld met de gedachten aan die geheimzinnig-raadselachtige wegen en wendingen van het lot, welks wetten, door geen sterveling ooit te doorgronden, ons, den heer *Bosch* en mij, in het binnenste en afgelegenste gebergte van *Java* te zamen bragten, na ons acht jaren vroeger over de baren van den Oceaan op éénen bodem, van *Hellevoetsluis* tot op de reede van *Batavia*, al slingerend overgevoerd te hebben. Toen, terwijl wij aan boord van den *Jakob Cats* te zamen koutend, op de onmetelijkheid der blaauwe zee staarden, lagen deze acht jaren voor ons nog in de toekomst verborgen, en haar geheimzinnige sluijer (die zoo ondoordringbaar, maar weldadig voor de menschheid is) was nog over dezelve heengespreid. Hoe hadden wij toenmaals kunnen voorzien, dat wij ons hier onder zulke omstandigheden zouden ontmoeten? — Nu zijn deze acht jaren voorbij gerend, — wij hebben ze doorleefd, — maar wie kan het weten, in welk eenen maalstroom die nieuwe toekomst, die altijd weder op nieuw begint, ons zal storten en met zich voeren? Wie is in staat vooraf te gevoelen, op welke waterplassen hij ons zal laten ronddobberen, en met welke bekende vormen hij

ons, ten derde maal in aanraking brengen zal?

Zulke gedachten, die met het geloof aan eene voorbeschikking naauw verwant zijn, vervulden mij bij mijn vertrek naar *Wanakarta*, en onttrokken mij aan de buitenwereld, terwijl mijn paard welks beste teugel de voorrijdende wegwijzer was, werktuigelijk voortstapte. Spoedig echter werd ik door de afwisseling der omstreken en nieuwe terreinvormen tot het werkdadige leven terug geroepen.

Aan de regterzijde verheft zich de *Sidakling* omhoog; de afhellingen zijn met gras bewassen maar de kruin is met een bosch gekroond; ter linkerzijde ligt eene menigte van kleine afzonderlijke *heuvels* van eenen onregelmatigen, halfronden vorm, waarvan er verscheidene tot digt aan den weg als 't ware aangeschoven zijn. Zij geven aan de grondvlakte der vallei, - die van *Garoet* tot hier, uit hoofde der helling, wel niet in zijn *geheel*, (zoo als *Bandong*) horizontaal is, maar toch langs zeer ruime streken bij herhaling vlakke velden vormt, - nu meer een oneffen heuvelachtig aanzien, en bestaan geheel uit brokken trachiet - lava, die op elkander gehoopt, en wier tusschenruimten met zand en door de lucht ontbonden massa's opgevuld zijn. De oppervlakte der heuvels is door ontbinding der lava - blokken afgerond, met aarde bedekt en met grasgewas omtogen. Ofschoon de meesten op zich zelve staan, en enkele geknotte of ronde kegels vertoonen, zoo maken zij toch te zamen eene lange reeks, ééne streek, of ééne stroom uit, die zich van den slangsgewijze verlengden voet (*Djoenkoer Pannen*) van den *Agong* tot hiertoe, en dus over

de rivier *Tjimanok* tot aan haar regter oever, door de vallei heeft voortgestuwd, en die de aan een inham gelijkvormige vlakte van *Lelles* van het overige gedeelte der vallei-vlakte afscheidt. Op onze reis van *Lelles* naar *Trogon* (zie de 3de schets) trokken wij het begin van deze heuvelenreeks over, aan den voet van den *Agong*. Van daar strekt zij zich, als een zamenhangende stroom van heuvelen van lavabrokken, tot in het midden van het dal uit, waar de *Tjimanok*, in eene vrij diepe kloof die van hier niet gezien kan worden, tusschen door dringt, en zet zich vervolgens ook op den regter oever der rivier, als meer op zich zelf staande heuvels, die steeds lager en vlakker worden, tot hiertoe voort.

Het is duidelijk, dat die inham van *Lelles* (die bijna op dezelfde hoogte van *Garoet* ligt) vóór het ontstaan dezer reeks van heuvelen, met de overige vallei-vlakte een te zamen hangend *geheel* was, en dat de rivier *Tjimanok*, door deze uitgeworpen massa's in haar' loop gestuit, het lagere gedeelte der vallei moest overstroomen, en waarschijnlijk gedurende een' geruimen tijd als een meer bedekken, voor dat dezelve zich een nieuwen doortogt door die steenhoopen baande.

Hoe weinig twijfelachtig nu deze beteekenis en oorsprong dier menigte van heuvelen is, zoo blijft het echter opmerkenswaardig, hoe een stroom, die uit lavabrokken bestaat, welke zeker niet vloeibaar gesmolten, maar slechts rood gloeijend waren, op eenen zeer weinig hellenden, bijna *vlakken* bodem, zoo ver, langs zulk eene lange lijn kon voortgestuwd worden. Ja, men zoude zulks voor onmo-

gelijk houden, indien men geene geschiedkundige voorbeelden van andere bergen voor oogen had. — De stroom staat niet dadelijk met den *Goentoer* in verband, maar met den *Agong*, en ontstond misschien, tijdens de eerste uitbarsting, terwijl de *Goentoer* een nieuwen krater opende, en ontsprong toen uit eene zijdelingsche spleet van den *Agong*. Volgens het zeggen der inlanders was, van alle uitbarstingen van den *Goentoer*, slechts deze eerste verwoestend en voor de menschen noodlottig. (Zie boven).

De weg gaat in zijn verder beloop door het benedenste gedeelte der *Garoet*-vallei steeds langs den voet, of als men liever wil, langs de benedenste vlak geworden helling van den *Sidakling* verder. Links laat men (altijd onzigtbaar in hare kloof) de hoofdrivier *Tjimanok* liggen, steekt slechts twee noemenswaardige beeken, de *Tji-rettek* en de *Tji-bitjong*, die de grenzen tusschen de regentschappen *Limbangan* (1) en *Soemadang* uitmaakt, over,

---

(1) *Limbangan* is, omdat het slechts de smalste regter helft der vallei omvat, in verhouding tot het groote regentschap *Bandong*, zeer klein. Men schat de inwoners thans op 50,000 zielen, waarvan 1/5 geschikt om te werken of de wapens te dragen. Er werden dit jaar 20,000 pikols koffijboonen geoogst, zijnde het produkt van 10,000,000 boomen, waarvan er 4 millioenen in regelmatige, door dadap beschaduwde tuinen staan, 3. m. bosch koffij, en 3. m. dorp of heining- of pagger-koffij is.

Bandong daarentegen telt 198,000 zielen, en 30,426,000 koffij-boomen; waarvan nagenoeg de helft tuin-, en de andere helft dadap- of bosch-koffij is. In 1842 bragten ze 130,000 pikols op.

en loopt dan, na eene reis van 1¼ uur, in eene schuinsche rigting naar den grooteren weg, die van *Boeloeboer Limbangan* z. o. waarts naar *Melangbong* voert.

Ik kwam ten 11¼ uur aan dezen kruisweg aan, en wierp nog eens mijne blikken terug op de *schoone vallei*, die ik nu ging verlaten. Dit in eene schuinsche rigting gelegen dal is zonder twijfel het schoonste van het gansche eiland. Het heeft alle voordeelen van een gematigd klimaat, en is zoowel met al den rijkdom van verschillende kulturen, als met al de merkwaardigheden der natuur, die in andere streken van het eiland verspreid aangetroffen worden, gezegend. Het begin, -- het hoofd der vallei, -- is het 3770-3780 voet hooge, koele plateau van *Tjisiroepan* en *Tjikadjang*, dat zich tusschen de bergen *Tjikorai* en *Papandaiang* uitstrekt, en, grootendeels met thee beplant zijnde, een Chineesch landschap gelijkt; (gemiddelde temperatuur 68° F.), -- van daar daalt het langzamerhand tot de middelste, matig warme dalstreken af, waar, op eene hoogte van 2165 en 2260 voet boven de zee, de kokospalmen reeds hunne toppen boven de dorpen *Garoet* en *Trogon* verheffen (1), (gemidd: temp: 74° tot

---

(1) Gemeten hoogte van *Garoet*: Aug. 1837 = 2160
» 1844 = 2170
gemiddeld 2165

» » » *Trogon*: Aug. 1837 = 2257
» 1844 = 2267
gemiddeld 2260

Door een schrijffout was, voor de hoogte van *Trogon*, vroeger, in plaats van 2257, 2157 voeten opgegeven.

75° F.;) waar de dalgrond met het weelderige groen der sawa's bedekt is, terwijl wederzijds aan de berg-helling honderdduizenden van koffijboomen, tot regelmatige tuinen aangelegd, zich met het bosch vermengen. Van hier daalt de grond nog bijna 450′ tot de benedenste, eenigzins warmere streken bij *Baloeboer Limbangan* af, waar, 1698 voet boven de zee, een weelderig grasgewas, aan de oevers der kleine meeren en berghellingen, aan talrijke kudden rundvee een overvloedig voedsel geeft (gemidd: temp. 76°. F.) (1). — Verscheidene groote meeren, zoo als de *Setoe Randjeng* en *Setoe Bagindit*, met kleine eilandjes, verhoogen nog het bekoorlijke en afwisselende van dit heerlijk landschap; terwijl eene groote menigte van wilde eenden (bilibis), die met andere watervogels de waterspiegel bevolken, niet minder dan de smakelijke geschubde bewoners van het vochtige element, zoowel de jagt- als tafel-liefhebbers aanlonken.

Zoo treft men in dit heerlijke dal, dat, onder begunstiging eener voordeelige phijsische ontwikkeling van den grond, en de daaruit voortspruitende eigendommelijkheid van het klimaat, van *Tjikadjang* tot *Baloeboer Limbangan* 7½ geographische

(1) Deze gemiddelde jaarlijksche temperatuur van *Garoet*, *Trogon* en *Baloeboer Limbangan* is, uithoofde van den korten tijd aan de waarnemingen besteed, slechts bij nadering bepaald. In de effen, ingesloten valleigronden, wordt meer warmte ontwikkeld, dan op bergen en men kan aannemen, dat de gem. temp. op steile, overigens even hooge berghellingen, één graad minder is.

mijlen (of 30 minuten) lang en met afwisseling boven ¼, in 't midden 1½, beneden 2, en met inbegrip van den inham van *Lelles* zelfs 3 tot 3½ geogr. mijlen breed is, al de schoonheid en rijkdom der natuur in eene kleine lijst als 't ware te zamen gevat, die het tot eene alleraangenaamste verblijfplaats maken; terwijl de natuuronderzoeker, in de nabijheid en op de aangrenzende bergen, die hetzelve van rondom insluiten, zich door bijna alle mogelijke verschijnselen van vulkanischen aard begroet ziet, -- door reeds sedert lang uitgedoofde kegels, die, met alle schakeeringen van eenen weelderigen plantengroei, tot op de streken der Alpenboomen prijken (1), - door kristalheldere, koude bronnen, die plotseling uit den grond ontspringen (2), -- door warme bronnen (3), -- door stikgrotten (4), -- door melkwitte zwavelmeeren (5), -- door kokend heete zwavelachtige moerasgronden (6), -- door Solfataren (7), -- door oude en nieuwe lavabeddingen -- en door brullende vulkanen (8), -- die te vergeefs, ter vernietiging van dit Javaansch Eden, hunne vlammen uitbraken.

Op dit gezegend, maar stil en vriendelijk dal rustte mijn blik. — De vriendelijke omgang met beschaafde mannen, en het welwillend onthaal, door

---

(1) *Tjikorai*, - (2) *Tjitjappas* bij *Lelles*, - (3) *Tjipannas* bij *Wanakarta* en eene warme bron bij de passangrahan *Passir Kiamis*, - (4) *Patjakgallang* aan de *Telagabodas*, - (5) het meer van *Telagabodas*, - (6) *Kawa Kiamis* of *Tjikaraha*, - (7) *Papandajang*, *Kawamanok*, *Telagabodas*, - (8) de vuurberg *Goentoer*,

mij te *Garoet* genoten, had een gevoel bij mij achtergelaten, dat mijne oogen nog dikwerf naar die streken heentrok. »Zij wonen daar gelukkig, omgeven van al de geriefelijkheden van het leven, bij den huisselijken haard; zij leven te vrede in dat stille dal, hetgeen al hunne wenschen bevat; zij hebben een vaderland, eene haardstede! — Maar ik? — Zonder huis, zonder haard, zelfs zonder één wezen op dit eiland, dat aan mij denkt, of mij bij zich wenscht te hebben, - ik trek onophoudelijk verder, - alleen, - zonder vaderland! — Overal laat ik het geluk achter, en de tevredenheid kan mijne schreden niet volgen; - ik ga alle gelukkige valleijen voorbij, maar niet eene biedt mij eene woonplaats aan; - zoo vervolg ik rusteloos, en reizend mijn' weg, - totdat eindelijk de kleinste aller valleijen aan alle wenschen een einde maakt!"

Wien bekruipen niet somwijlen, gedurende de wisselvallige loop zijns levens, zulke droefgeestige gedachten - wie is in staat ze geheel te onderdrukken, wanneer de scheiding van voorwerpen, die men lief gekregen had, een gevoel van leegte en weemoed achterlaat? - Ook ik kon ze aan deze plaats niet van mij afweeren. Ze verlamden mijn' moed. — Maar plotseling braken de toppen van den *Tjermai* en *Tampomas* door de wolken, en zagen majestueus groot op mij neêr! Eene andere stem liet zich in mijn binnenste hooren, - eene tweede ziel ontwaakte in mij, en fluisterde der andere troost in. Ik meende den *Genius der wetenschappen* te hooren, die zeide: »die het eene genieten wil, moet zich van het andere onthouden

kunnen. -- Voorwaarts! verman u, en vervolg uw doelwit. — De natuur is grootsch en het hooger genot, dat zij u aanbiedt, moet u voor de vreugde van het menschelijk leven, de zamenleving, schadeloos stellen," Daar trok mijn hart naar deze glinsterende toppen, — en de tooverstem liet zich verder hooren; »Hier zult gij de zon meer van nabij beschouwen, en de stille wereld, met al haar geluk, aan uwe voeten zien liggen." —

Aldus gesterkt, -- de zorgen afgeschud, ver weg in het dal achter gelaten hebbende, - en van nieuwe reislust doordrongen, toog ik verder.

Ik stak, den hoofdweg in eene zuid-oostelijke rigting naar *Melangbong* volgende, nog vier kleine riviertjes over, van welke de derde *Tjiantjor*, de vierde *Tjililloi*, de vijfde *Tjiranghong*, en de zesde *Tjipendess* heet, die allen in tamelijk diepe met trachiet, trachiet-lava en vulkanische breccie gevulde beddingen, van de helling van den *Sidakling* door het hoogland heen, naar *Tjimanok* kronkelend afvlieten. Op den regter oever van de zesde, die zich in de nabijheid en onder den weg (noordwaarts van dezen) met de vijfde vereenigt, ligt de hoofdplaats van het distrikt van denzelfden naam, de dessa *Melangbong*, tusschen welks kokos- en pinang-palmen, die het lagere houtgewas der vruchtboomen rondom de hutten overschaduwen, ik ten 1 uur doortrok. (Afstand van *Wanakarta* tot hier 9 palen, of 3 uren reizens).

Van het punt, waar zich de wegen kruisen af, breidt zich de grondvlakte der vallei van *Garoet* op dezelfde onveranderde hoogte (van 17 tot 1800

voet,) slechts onmerkbaar stijgend, verder en verder uit, maar houdt op eene vlakte te zijn, en wordt een onregelmatig-heuvelachtig golvend, door de 4 bovengenoemde rivierbeddingen doorsneden, hoogland, dat, als de meer uitgebreide n. en n. oostelijke bergvoet des *Sidakkings*, de kruinen van dezen berg omgeeft, en zich tot *Melangbong* uitstrekt. Het is gelegen in de streek, waar deze twee wegen op elkander stooten, op eene gelijke of bijna gelijke hoogte, tegenover het plateau van *Baloeboer Limbangan*, dat aan de linker (Bandong'sche) zijde het onderste terrein der vallei ter hoogte van 1700 voeten vormt, en is van dit plateau afgegescheiden door eene vallei-coupure, die naar het midden steeds dieper afdaalt, totdat dezelve in de rotsachtige kloof der *Tjimanok* wegvalt. (Zie fig, 3, als het profiel der doorsnede van deze terreinvorming.)

Even als aan deze linker zijde de vlakte van *Baloeboer L.* zich n. oostwaarts, in nog meerdere vlakke velden of verheven terrassen verlengt, die den z. o. en oostelijken voet van den *Roejong* (1) omgeven, en die, ofschoon van vele diepe kloven doorploegd, evenwel met den naam van plateau's verdienen bestempeld te worden, wanneer men ze in *hun geheel* beschouwt, zoo ook strekt zich van deze zijde het hoogland, dat wij doorkruisd

(1) Dit is het bijna 5200 voeten hooge gebergte, dat zich n. w. waarts van *Baloeloer L.* de oostelijkste hoek van alle de Bandong'sche bergketens, verheft, en op welks o. z. o. lijke afhelling de *Passangrahan Tjalantjang* 3883 voet hoog ligt. Bij de inwoners heet deze berg *Simpaÿ*.

hebben, minder vlak, maar meer golvend of onge-lijk, heuvelachtig rond om den *Sidakling* (1) heen, (welke beide bergen men als de laatste hooge kolomvormige uithoek van het eigenlijke *Garoet*-dal kan aanmerken,) en loopt n. o. en o. waarts van *Sidakling*, als een meer effen tusschengebergte (disdrikt *Melangbong*) over een' nieuwen bergrug, het *Sangiangponteh* of *Melangbong*-gebergte geheten, welks met bosch bedekte, maar niet zeer hooge kam zich van het noorden naar het zuiden uitstrekt (2). Aan den westelijken voet van deze nieuwe bergketen ligt de dessa, waarin wij ons bevinden. Een frisch groen van vruchtboomen overschaduwt, als ware 't een bosch, deze hutten. Maar het oneffen-golvend hoogland van *Melangbong*, dat zich tusschen de genoemde bergen, den *Sangiangponteh* in 't oosten, en den *Sidakling* in 't z. w., uitbreidt, ligt daar kaal slechts met het eentoonige, groenachtig graauwe kleed der dreven en grasvelden getooid, terwijl slechts langs de oevers der rivierbedding, zoo ver als die konden bewaterd worden, de smalle sawa-terrassen zich uitstrekken.

Even als het hoogland den noordelijken voet van

---

(1) Deze berg, die men overal in de vallei van *Garoet* onder den naam van *Sidakling* kent, noemen de inwoners van *Melangbong*, die hem even als die van *Wanakarta* van de tegenovergestelde zijde zien, *Roejong*.

(2) Ik moet hier weder naar mijne kaart der *Préanger*-regentschappen verwijzen, die bij deze schetsen, naar ik hoop, zal kunnen gevoegd worden.

den *Sidakling* randtrekt, zoo strekt het zich van *Melangbong* ook nog verder naar 't noorden uit, en loopt in eene n. w. rigting naar het even hooge plateau, aan den voet van den *Roejong*, sluit zich daar bij dezen aan, en zou duidelijk *één geheel*, naar een plateau gelijkend, door riviertjes doorsneden, golvend hoogland met hetzelve vormen, drong zich niet de uitgeholde kloof van den *Tjimanok*, beide van elkander scheidend, er door heen. Deze kloof, (die bij *Garoet* slechts eèn rivierbed is,) vervolgt haar loop, van af de streek bij *Baloeboer Limbangan*, eerst oostwaarts, wendt zich later, steeds dieper het hoogland indringend, n. o. waarts, en breekt eindelijk, als een loodregte, verscheidene honderd voeten diepe, ontzetttende en woest romantische waterval (stroomspleet), met kleine bogten, door het gebergte om eerst aan den voet van het hoogland bij *Pawenang*, waar rotsklompen en afgescheiden bergkegels voor den uitgang liggen, als eene verbreede vallei-stroom weder te voorschijn te komen. De ontoegankelijkheid van deze kloof, die op eenigen afstand, tusschen de van weêrszijde in hoogte gelijke oevers, geheel onzigtbaar is, is oorzaak dat men eenen grooten omweg, door het hoogland over *Melangbong* nemen moet, om naar *Pawenang* (aan den n. o. voet van het hoogland) te komen. Daarenboven is de hooge rand der kloof, door de inmondingen van kleinere riviertjes, op vele plaatsen gespleten, hetgeen waarschijnlijk de reden is, waarom de middelste streeken van dit hoogland zoo onbebouwd en onbevolkt zijn.

Reeds de ongeloofelijk diepe doorsnede van dit

land door de *Tjimanok*, die inderdaad een *kanaal* heeft uit gegraven, doet gelooven, dat het uit bewegelijke aarde of steenbrokken is te zamen gesteld. En waarlijk, het geheele hoogland vertoont als 't ware *de bouwval eener verwoeste vulkaan*, het *overschot* namelijk van den *verbrokkelden Sidakling*, waarvan de steenklompen hier op een gesmeten, zich verder uitbreiden en den bodem der vallèi, die waarschijnlijk in het eerst vlak was, eenige honderd voeten verhoogden en in een golvend oneffen terrein veranderden.

Want iedere inham der rivier, hoe diep die ook wezen mag, toont niets dan steenhoopen van trachiet- en lava-trachietischen oorsprong als ook van vulkanische breccien, die, van eenen hoekigen en onregelmatigen vorm, slechts in de bedding der rivier als schijven afgerond, en op vele plaatsen, uit de met gras bedekte oppervlakte van het land, nog kaal en onveranderd te voorschijn komende, hier tot eene zeer uitgebreide laag, verscheidene honderd voeten hoog op elkander gehoopt zijn.

De hoogte van het meer van *Baloeboer L.* bedraagt 1698 voet (Bar.), die van *Melangbong*, even als van het grootste gedeelte van het hoogland in 't algemeen, 1948 voet (Bar.); het hoogste punt van het tusschen *Sidakling* en *Sangiangponteh* gelegen land, waarover de weg zuidwaarts van de dessa naar *Tassik maleio* leidt, zal 300 hooger zijn, en alzoo 2250: maar het hoogste punt van den weg van hier naar *Pawenang*, die in 't noorden van *Melangbong* digter bij de helling van den *Sangiangponteh* nadert, is bijna 700' hooger (dus 2650), en de kruin van den *Sangiangponteh* bijna 1500 of 3450 boven de zee.

Naar alle waarschijnlijkheid is de oude grondvlakte der vallei door die steenhoopen juist zooveel verhoogd, als *Melangbong* meer boven *Baloeboer Limbangan* ligt (250 voet).

De gastvrijheid der distrikts-hoofden in de Preanger-regentschappen is inderdaad uitstekend. Nog verzadigd van het ontbijt te *Wanakarta* genoten, werd ik, hier te *Mèlangbong*, reeds weder op een nieuw onthaald, waarbij dezelfde lekkernijen zich herhaalden. De gastvrijheid, die den Javaan aangeboren is, maar die voor de helft uit zijne minachting en geringschatting van allen rijkdom ontspruit, en dus niet geheel onder de stellige (positieve) deugden kan gerekend worden, gaat bij sommige hoofden, wanneer zij rijk zijn, met de zucht gepaard, om met hun tafel-servies, en de geheele Europesche inrigting van hunne huishouding te pronken, of met eene neiging, om hierin andere naburige hoofden het voorbeeld te geven, hetgeen de oorzaak wordt van een dubbel goed onthaal. Mijn gastheer zat met mij aan tafel; zulks schijnt in de *Preanger* een oud gebruik te zijn; ook kan een reiziger op *Java* niets beter doen, dan zich ten opzigte van zulke gewoonten, die in de verschillende Residentien afwisselen, naar den stelregel van de plaatselijke ambtenaren te regelen. Hij was een oude, eerwaardige Javaan, maar wist de namen zelfs der naaste bergen van den omstreek niet, en deed er eerst bij de gemeene Javanen onderzoek naar. Op eenige uitzonderingen na, munten de distriktshoofden der *Preanger*, door een beschaafd uiterlijk en beleefd voorkomen, boven die der overige Residentien uit.

Ten twee uur ging het met versche paarden en versche koelie's verder. Eerst n. n. w-waarts (in de rigting van den *Tampomas*) 1½ paal ver, langs een tamelijk effen, eenigzins hellend terrein, over eene kleine rivier met schijven, langs een pakhuis, dat regts blijft liggen tot bij de tweede rivier *Tjibodjong*. Hier ziet men, aan weêrszijde van den weg, eenen netten dwarsweg, die tusschen lanen van bamboes en waroeboomen (Hibiscus tiliaceus) en met struiken van de justitia beplant, eenige honderd voeten ver naar oude begraafplaatsen leidt. Men gaat langs breede trappen, die ruw in den grond zijn uitgehouwen, naar kleine beschaduwde plaatsen, die door langwerpige of spitse trachietsteenen ingesloten en omgeven zijn, en zich verder door niets anders kenmerken, dan door eenige trachieten van eene zuilvormige gedaante, die (langwerpig vierkant), zoo als ze door de natuur daargesteld zijn, hier zijn geplaatst geworden. Grafheuvels ziet men hier niet. Oude boomen van allerlei soort beschaduwen het geheel. Mijne wegwijzers van *Melangbong* wisten mij niets anders van deze plaats te vertellen, dan dat er een voornaam Hoofd hier begraven lag. Hunne tijdrekenkundige opgaven verschilden tusschen 50 en 300 jaren. (Men bemerkt ook hier weder dien grooten eerbied, welken de Javaan aan de graven der sedert lang afgestorvenen wijdt, als eene eigenschap, die aan vele nog zeer ruwe volkstammen, en voornamelijk aan de meeste, het veel-godendom toegedane volken van dezen Archipel, in veel grootere mate eigen is, dan aan menige natie van *Europa*).

Van hier gaat de weg opwaarts, over eene 3de rivier, *Tjikantawang*, dwars over de n. w. helling van den *Sangiangponteh*, en loopt dan tot het enge gedeelte (pas) van den weg, bijna een paal ver op eene gelijke hoogte, voort, terwijl hij in allerlei bogten de oneffenheden de berghelling volgt, totdat hij bij de post *Tjilengkrang* (1½ uur reizens van *Melangbong* verwijderd) steil en aanhoudend over de noordelijke berghelling begint af te dalen. Deze n. w. en noordelijke helling des *Sangiangponteh* of van het *Melangbong'sche*-gebergte is bedekt met die rood-achtig bruine potaarde, die wij onder anderen reeds op den bergrug tusschen *Tjitjalengka* en *Lelles* leerden kennen, als doormengd met veel steengruis, en die bijna overal, waar zij zich voordoet, altijd met dezelfde plantengroei, namelijk met allang en glaga-soorten en eenige daarin verstrooide malaccaboomen (Emblica offic.), een drooge, waterlooze schuilplaats voor herten, bedekt is.

Van *Tjilengkrang* (*Tampomas* van daar n. 28½° w. en *Haroemon* of de linker kegel van *Lelles* z. 69½° w.,) geniet men reeds een vrij uitzigt over den n. en n. n. o. lijken voet van dit hoogland, waar het gebergte, door de *Tjimanok* doorbroken, in stukken verdeeld is, en zich onder anderen, eene hooge, zuilenvormige rotsmassa in 't n. n. w. verheft.

De 4de rivier, die van *Melangbong* af den (overigens breeden, en des noods berijdbaren) weg oversteekt, is de aanzienlijkste van allen, *Tjikareho*. Deze bruischt in eene diepe kloof regts uit het *Sangiangponteh's* gebergte. De weg bereikt langs

eën brug den regter oever der rivier en den regter wand der kloof, en daalt nu, deze kloof niet meer verlatende en haar loop in schilderachtige bogten volgende, gedurig tot aan den voet van het gebergte af. Terwijl dezelve somtijds zeer steil afdaalt, vooral dáár waar de vijfde rivier *Tjiwidong*, die zich dwars in den regter oever der *Tjikareho* uitstort, door hem word overgevoerd, slingert hij tusschen de steile wanden der kloof naar beneden, die afwisselend met het lommerrijkst geboomte getooid zijn, en levert eenen weg op, die tot de meest pittoreske van *Java* behoort.

In de van beide zijden staande bosschen, wordt de opmerkzaamheid van den reiziger somtijds gaande gemaakt, door boomen, die geheel bladerloos zijn (Colbertia obovata Bl.). Deze behooren tot die weinige keerkringsgewassen, die op gezette tijden hun loof verliezen, en wier kale, knoestige takken dan met ontelbare groote bloemen bedekt zijn, die men uit de verte voor troepen geele vogels houdt. Even zoo kaal, bladerloos, met wijd uitgestrekte en knobbelige takken, verteont zich een zeldzame, hoogstammige boom, *pohon dangdor*, eene soort van Bombax (B. malabaricum?), die op *Java* slechts zelden en eenzaam voorkomt, en wiens schoone, roode en groote bloemen bij honderden over den grond verstrooid liggen.

Tusschen dergelijke omgevingen bereikt men, een zesde dwars loopende rivier overstekende, den voet van het gebergte, en treedt, door eene altijd heetere luchtstroom omgeven, het diepe land van

Pawenang binnen, waar dadelijk een uiterst pittoresk landschap van eene echt Zwitsersche natuur, u omringt. Want het is hier, waar, links of n. w. waarts van den weg, de *Tjimanok* uit het gebergte te voorschijn springt, en waar, tusschen de beide tegen elkander over liggende plateau's van het hoogland, tot welke men op ziet, hare diepe, donkere kloof zich voordoet; ten einde beneden, aan den voet der plateau's, tot kleine, van alle kanten ingesloten ketelvormige dalen zich uit te breiden. Hoe heerlijk frisch en groen zijn hier niet de sawa's van deze ronde, effene dalvlakte; hoe lieflijk, liggen hier niet die kleine dorpjes, ingesloten door het groen en houtgewas der palmen! Maar ook, hoe statig en verheven rijzen die geweldige bergwouden van alle kanten omhoog, en hoe woest verheffen zich uit de valleivlakte, enkele pilaarvormige koppen, over welker zwarte, meer dan 100 voeten hooge en loodregte rotswanden, het woudgroen der bosschen heen buigt, dat de bovenste toppen bekroont!

Terwijl ik de streek van *Pawenang* naderde, ontdekte ik steeds meer en meer sporen van eene tamelijk eentoonige bedrijvigheid. Ik zag namelijk verscheidene honderden tweeraderige *pedattie's*, die langs de zijden der wegen, nu eens in lange reijen aan elkander gebonden, dan weder in een kring, tot eene soort van burgt uit wagens bijeen gevoegd waren, in het midden waarvan die plompe herkaauwende dieren, als olifants-kalveren, lagen. Gedeeltelijk kwamen deze *pedattie's* van het pakhuis *Karang sambong* terug, gedeeltelijk lieten zij hunne schijf-

vormige raderen naar dese plaats rollen, om daar het produkt der koffij (uit de geheele vallei van *Garoet* enz.) af te laden. Het was even alsof men den naslеep eens legers zag, en stellig was ook hier de helft der tot den arbeid geschikte en de geheele karbouwen-bevolking, op de been. Troepen van karbouwen lagen in 't water en in moddergronden, slechts hun kop daarboven uitstekend; terwijl anderen op de heuvels graasden en aldaar herkaauwden. Hunne drijvers zaten naast de *pedattie's* bij kleine vuren met hunne potten met rijst, die op drie steenen over het vuur stonden, en hun voldoend avondmaal bevatten. Aan alle hoeken zag men bedrijvige kinderen, sommigen waschten in de rivier de buffels met een stroowisch af; anderen dreven ze te zamen, en het scheen als lieten deze morsige, dikwijls eigenzinnige dieren, zich het gewilligst door kleine kinderen leiden. De avondzon wierp juist hare laatste stralen op dit bedrijvig maar vreedzaam en stil tafereel, toen ik, tusschen de kokospalmen van het dorpje, *Pawenang* binnen reed. De grootere hitte van het dieper gelegen land, en de snelle overgang uit de koelere hoogere vlakten tot deze weelderige laagten, had op mij den geheelen namiddag een drukkenden invloed, waarom mij nu de koelte van den invallenden avond zoo veel te aangenamer aandeed.

Heiningen (paggers), uit bamboes gevlochten, scheiden van weêrszijden den breeden dorpsweg van de tuinen en vruchtboomen, wier kruinen zich, boven over dezelve heen, tot eene koele schaduw zamenbuigen. Ik volgde mijnen vooruit rijdenden weg-

wijzer, en verkende terstond aan de slagen van de *gamelang*, die zich onverwacht lieten hooren, mijne tegenwoordige rustplaats, te weten: de kleine passangrahan, waaruit een oud distrikts-hoofd mij te gemoet kwam, om mij regt hartelijk te ontvangen.

Mijne bedienden en andere Javaansche geleiders vermaken zich nog met de *ronging's* en de muzijk, die ik, om niet gestoord te willen worden, dadelijk bij mijne aankomst had weggezonden; opmerkelijk is het, dat deze verwaarloosde kinderen der natuur, hoe zwaar ook vermoeid door sterke dagmarschen, niet aan den slaap denken, zoodra zij *gamelang*-spel en *ronging's* aantreffen.

De afstand van den weg van *Melangbong* tot hier wordt op 10 palen gerekend; te paard en in den stap besteedde ik er, na aftrek der halten, nog geen volle drie uren aan.

ZEVENDE SCHETS.

» Die philosophische Naturkunde erhebt sich über die Bedürfnisse einer blossen Naturbeschreibung. Sie besteht nicht in einer sterilen Anhäufung isolirter Thatsachen. Dem neugierig regsamen Geiste des Menschen sei es bisweilen erlaubt, aus der Gegenwart in die Vorzeit hinüber zu schweifen, zu ahnen, was noch nicht klar erkannt werden kan, und sich an den alten, unter vielerlei Form wiederkehrenden Mijthen der Geognosie zu ergötzen.

A. von Humboldt

Soemadang, 16 *Augustus* 1844.

Te *Pawenang* dezen morgen reeds vroeg te paard gestegen zijnde, kwam ik ten 12 uur, na eene reis van 5½ uur, hier aan. De weg loopt langs den buitensten voet der bergketen, en over het geheel n. w. waarts of evenwijdig met die keten, welke, *Soemadang* van het oostelijkste gedeelte van het Bandongsche plateau scheidende, zich van *Boekit Djarian*, z. o. waarts over den *Gorimbie* tot aan den *Roejong* uitstrekt. Wij zullen haar de *bergketen van Gorimbie* heeten. Zij geeft echter, buiten kleinere ribben, twee lange *dwarsarmen* n. o. waarts, af, waarvan de *eerste* de grenzen der bogtige vlakte van *Pawenang* in 't noorden, en de *tweede* die der ketelvlakte van *Soemadang* in 't zuiden bepaalt, terwijl er tusschen beiden nog een derde effene bogt in 't midden ingesloten ligt. De weg loopt dwars over deze twee armen, langs tamelijk steile bergpassen.

Van *Pawenang* gaat de weg eerst bijna ⅓ paal ver westwaarts (z. 81½ w.), slaat dan noordwestwaarts (n. 35° w.) om, en steekt over houten bruggen eerst den kleineren vervolgens den grooteren arm der *Tjimanok* over, om eindelijk, in dezelfde rigting, waarin men den top van den *Tampomaas* ziet, verder door de vlakte te loopen. Juist op het oogenblik, dat mijn paard mij over de brug voerde, werd de top en de rand van den krater der *Tjermai* door het eerste morgenrood gekleurd. Slechts een klein vlak eilandje scheidt de beide armen der rivier van elkander. De breede bedding is met millioenen van vulkanische schijven opgevuld, waarover en waar tusschen het troebele, leemig geele water schuimend doorstuift. Na sterke en aanhoudende regens treedt de rivier buiten hare vlakke oevers, die naauwelijks 5′ hoog zijn, en wordt de geheele omtrek in een meer herschapen. Het schijnt, dat deze geheele vlakte van *Pawenang* gevormd is uit eene laag van *schijven*, die ten minste 20′ hoog, misschien veel hooger is, of in alle geval uit meer of min *afgeronde* steenklompen bestaat, want tegen de zijwanden van alle rivierklooven, die insnijdingen ter diepte van 5′ tot 10′ maken, komt deze *schijvenlaag* te voorschijn.

Verder (n. 35° oostwaarts) reizende, kwam ik, door de met rijst beplante en geheel in sawa's veranderde vlakte, over 4 riviertjes, die van de bergketen der *Gorimbie* dwars naar de *Tjimanok* afstroomen, en bereikte om 8½ uur, na eene reis van twee uren van *Pawenang*, den eersten *dwarsarm* van de *Gorimbie*-bergketen, op wiens hoogsten doorgang (bergpas), bijna 300′ boven de vlakte, ik mijne werktuigen plaatste en peilingen nam.

De vlakte van *Pawenang* is geene opene, met de groote alluviaal - vlakte van *Indramajoe* en *Cheribon* in verband staande vlakte, maar een effen rondom door gebergten ingesloten *bogt*, die waarschijnlijk hare effene grondvlakte verschuldigd is aan eene vroegere overstrooming, waardoor de schijflaag uit elkander gespreid en vlak gemaakt werd. Het was toen een binnenmeer, totdat de *Tjimanok* zich (noordwaarts van *Pawenang*) een' tweeden doortogt baande, waarna het water tot het pas van de daar buiten gelegen alluviaal - vlakte wegliep.

Dezelve wordt in 't n. w. tot 't n. door den eersten dwarsarm, waarop wij ons nu bevinden, bepaald; die van hier nog verder n. o. waarts als een heuvelig-oneffene, met gras bedekte, bergrug voorttrekt, en eensklaps in eene zeer steile rotshelling (A) eindigt, langs wier voet, in eene noordelijke rigting van *Pawenang*, de *Tjimanok* voorbij schiet.

In 't z. w. wordt slechts een klein gedeelte der bogt, namelijk hare meer n. westelijk gelegen streken, door den voet van de *Gorimbie* - hoofdketen, (en hare dwarsribben) zelve bepaald; terwijl verreweg haar grootste gedeelte in 't z. w., in 't z. en in 't z. o. zich aan den voet van dat hoogland aansluit, dat van de helling van de kruin des *Roejong's* (die in 't z. 30° w. ligt) tot aan de helling van den *Sangiangponteh*, (wiens middenpunt in 't z. 15° o. ligt) dwars oversteekt, en een vooruitspringend, slechts op eene plaats doorbroken, (de kloof der *Tjimanok* gaat hier door) plateau of terras vormt, dat vervolgens met eenen scherp afgeteekenden rand eensklaps in het dieper gelegen land van *Pawenang*

afdaalt (zie fig. 1). Van hier gezien, doet het Melangbongsche hoogland zich als plotseling afgesneden voor, en verwekt de gedachte, dat deze scherp afgeteekende rand de oever van een oud meer is geweest, die regt in de rivier afdaalde, en dat die steile, trapsgewijze helling tusschen den bovensten rand van het plateau en zijn' voet, door de *golfslag* is voortgebragt, die den wand uitholde, en noodwendig deed afbrokkelen.

Van deze (n. w. en z.) zijden ingesloten zijnde, zou de vlakte van *Pawenang* in 't o. z. o., 't o. en 't n. o. tot het n., open liggen, ware het niet, dat daar een labyrinthisch heuvelachtig terrein uitgestrekt lag, dat deze geheele oostelijke ruime vlakte, van den voet der trapsgewijze helling van het Melangbongsche plateau, in 't z. o. van het dorp *Pawenang*, tot aan het steil hellend uiteinde (A) van den eersten dwarsarm (in 't n. van *Pawenang*) aanvult, en dat de grenzen van de bogt van *Pawenang* aan deze zijde binnen zijne hoogste verhevenheden, bijna 300′ tot 500′ hooger dan de vlakte, bepaalt. Als zamenhangende massa ligt het bijna overal op eene zelfde hoogte, bijkans 200′ boven de vlakte. Men komt slechts over eene brug, die over de *Tjimanok* ligt, uit de bogt door dit terrein. Deze heeft zich digt aan den voet van den wand A. een baan gemaakt, en loopt langs dezen weg naar de buitenste vlakten van *Karang-Sambong*.

Van *Sangiangponteh*, of het Melangbongsche gebergte, daalt dit terrein af, en breidt zich in 't z. van *Karang-Sambong* nog onafzienbaar ver

tot aan den *Tjermai* uit. Het is een onvruchtbaar, heet, voor de kultuur ongeschikt, dor, steenachtig, labyrinth van rotsen, dat, te oordeelen naar de streken die ik in 1839 z. waarts van *Karang-Sambong* bezocht, en naar het algemeene aanzien, geheel uit vulkanische puinhoopen, gedeeltelijk rotsbrokken gedeeltelijk brecciën schijnt te bestaan — de bouwvallen van verwoeste vulkanen. Het is ook waarschijnlijk, dat de *Sangiangponteh* eerst een vuurberg geweest is, die, verwoest, nu onder die puinhoopen ligt.

Op den eersten dwarsarm vond ik, even als op de n. westelijke helling van den *Sangiangponteh*, dezelfde roode aardsoort, vermengd met schijven en dezelfde allang en malacca-vegetatie. De *Tampomaas* deed zich, van deze bergpas gezien, voor, zoo als in fig. 5; zijn stompe, halfronde kruin met convexen schedel gelijkt naar iets, dat op een terras is geplaatst en *kan* met *geen* anderen berg op *Java* verward worden. Van daar hoop ik morgen vroeg, het opgaan der zon te zien.

Kort te voren had ik evenwel bijna voor altoos mijne oogen moeten sluiten. Ik hoorde, namelijk, onverwacht een verschrikkelijk alarm; een half dozijn ruiters sprong voor den dag, die gevolgd werden door een met zes paarden bespannen wagen, in volle ren, beladen met een Europeër, die zoo digt langs mij heen snorde, dat het een wonder is, hoe ik er heelhuids ben afgekomen. Mijn paard was in doodsangst en sprong in zijne ontsteltenis op de borstwering van den weg, die aan den anderen kant in eene 50′ diepe ravijn afdaalde. Maar het was inderdaad mijn geluk, dat die kloof zoo diep was,

anders, zou het paard er afgesprongen zijn. Zoo bleef het nu hangen in eene onzekere angst, terwijl ik met hem op den rand des afgronds zoo geheel tusschen vreugde, genoegen en smart vertoefde. Eer ik van de schrik bekomen kon, was de wagen reeds ver weg. . . . .

. . . .

. . . .

. . . .

Aan de andere noord-westzijde van dezen eersten dwarsarm, ontdekt men een nieuw tamelijk effen bebouwd keteldal, dat rondom van alle kanten door heuvels ingesloten is.

Een tak, namelijk, van den eersten dwarsarm (langs welks n. w. zijde wij nu afdalen) strekt zich tot aan eene dergelijke massa van heuvels aan de n. o. en n. zijde van het keteldal uit; zij behooren tot de helling van den *Tampomaas*, en zouden met dezen *een geheel* uitmaken, indien de krans niet in 't oosten (van het dal-middelpunt) door eene kloof doorboord was, waar door de kleine riviertjes vereenigd naar de *Tjimanok* toestroomen.

Sawa's met verscheidene dorp-boschjes bedekken insgelijks deze vlakte, die, in 't midden tusschen de z. oostelijke vlakte van *Pawenang* en de n. westelijke van *Soemadang* gelegen, door 6 beeken dwars doorsneden wordt. Deze ontspringen gezamenlijk uit de *Gerimbie*-bergketens, en hebben hare inmonding in de hoofdrivier *Tjipelles*, die in de diepste streek der ketelvallei langs den voet van de n. oostelijke grensheuvel heenkronkelt, om door de genoemde kloof in 't z. o. te voorschijn te komen.

Behalve de voet van de hoofd-keten in 't z. w., de eerste dwarsarm in 't z. o. en o., en de heuvels aan de andere zijde in 't n. o. tot 't n., die met den *Tampomaas* te zamen hangen, is er in 't n. w. nog *een tweede dwarsarm*, die, alleen door de bedding der *Tjipelles* doorsneden, van de hoofdketen naar den *Tampomaas* overgaat, en de grenzen van dit keteldal uitmaakt, dat aldus van *alle* kanten door hoogten omgeven is. De weg loopt over de zes rivieren van het dal, aanvankelijk nog in de vorige rigting, tot *Tampomaas* voort, en neemt eerst aan den anderen kant van de 5e rivier, eene draai naar 't westen. Alle hare beddingen zijn met lava-schijven en zand van eenen trachietischen aard vervuld. De drie eersten zijn onbeduidend, maar de drie volgende stroomen, als breede, ver uitgezette dal-rivieren, van welke ieder op zich zelf *een geheel*, te weten een gedeeltelijk bebouwd en in sawa's veranderd *lang-dal* vormt. De 4e *Tjtjappar* en de 5e *Tjitamma* vereenigen zich spoedig beneden den weg en vormen dan nog slechts een dalrivier. Tusschen de 4e en 6e draait de weg westwaarts tot bij de post *Kasnéas*, die 4½ paal ver van *Soemadang* af is, en waar ik om 11 uur, dus na 4½ uur sedert *Pamenang* gereisd te hebben, aankwam. Deze breede en diepe dalrivieren geven aan het westelijk gedeelte van ons keteldal eene zeer ongelijke oppervlakte, en ontnemen aan hetzelve al het eigenaardige eener *vlakte*. De 6de dal-rivier, het dal der *Tjikoening*, is de breedste en diepste; zij ligt reeds zeer nabij de tweede dwarsarm, en mondt zich digt onder (of in 't noorden) van den weg in de hoofdrivier *Tjipellas*, die juist

uit haar diepe kloof, tusschen de op elkander stuitende uiteinden van de tweede dwarsarm en der heuvelen aan gindsche zijde is doorgebroken.

Bij de derde paal (van *Soemadang*) trokken wij de *Tjikoening* over, en bestegen nu het gebergte, namelijk de tweede dwarsarm van de *Gorimbie*-bergketen, langs de benedenste streken. Regts af had men de kloof der *Tjipelles*. De weg is diep in de roode aarde uitgehouwen, en loopt hoog op langs den linker-wand der *Tjipelles*, die naauwelijks zigtbaar is en welke in eene 100 voet diepe spleet ruischt. Vervolgens verlaat de weg de kloof, en kromt zich in menigvuldige bogten op- en afwaarts over de breede lijn der aan elkander grenzende heuvels, wier grondgesteldheid dezelfde is, als die der vorige dwarsarm, kaal namelijk, en slechts met kort gras bewassen, waardoör de roode of bruinachtige aarde op vele plaatsen doorschijnt.

Eindelijk steken wij, zeer digt bij de hoofdplaats *Soemadang*, (aan den westelijken voet der heuvels) over de *Tjipelles* van de regter tot de linker oever: dit is de hoofdrivier van *Soemadang*, die even als alle rivieren van *Melangbong* en *Pawenang*, hare bedding heeft tusschen hobbelige massa's uit conglomeraten en steenhoopen bestaande, en dalen dan langzaam naar de vlakte af. Op de hoofdplaats zelve gaan wij eerst voor de tweede maal over de *Tjipelles* en wel op den postweg, van de linker naar de regter oever, of van 't n. naar 't z. ten einde het logement te bereiken, dat hier gebouwd is, op de hoek eener plaats waar de rivier zich kromt. Zij breekt door een laag van vulkanische

conglomeraten, en maakt daarin eene smalle kloof van 30 tot 50 voeten diep. Zij ontspringt aan de oostelijke helling tusschen het *Manglaiang* en *Boekit Toenggoel* gebergte.

Even als de beide vorigen, is ook de grootere rijk bebouwde en bevolkte, met weelderige keoks bosschen bedekte vlakte van *Soemadang*, een effene bogt, die ketelvormig rondom door bergen ingesloten is. Zoo even hebben wij de *eenige* uitwatering voor hare rivieren, in de kloof der *Tjipelles*, o. z. o. waarts van de negerie, leeren kennen. De tweede dwarsarm van den *Gorimbie*, die de bogt in 'tz. o. begrenst, zet zich aan gene zijde der *Tjipelles* in dergelijke heuvels voort, die steeds hooger naar de helling van den *Tampomaas* opstijgen, en de vlakte in 't o., 't n. o. en in 't n. insluiten.

Naar 't z. w en 't w. strekt zich de hoofdketen *Gorimbie* uit, die *Soemadang* van *Bandong* scheidt, en kan men zien, dat die uitbreiding van hier tot *Manglaiang* en *Boekit Toenggoel* voortgaat.

Tusschen deze bergen in 't n. w., en den *Tampomaas* in 't n. 25° o., staat de *vlakte open*, of is daar ten minste door geene bergen maar door hoogten begrensd, die, golvend vlak, en tamelijk breed zijnde, zich van den eenen berg tot den anderen uitstrekken, en die, ofschoon zelf arm aan water en onbebouwd zijnde, en slechts schraal met gras bewassen, de Soemadangsche vlakte van *Krawang* in 't n. scheidt. Het is derhalve eene groote dwaling, wanneer op de kaart van *Raffles*, deze noordelijke grens van de vlakte van *Soemadang*

als doorbroken afgeteekend wordt, en de hoofdrivier van *Soemedang* naar *Krawang* of noordwaarts wegloopt. Niet ééne rivier van *Soemadang* loopt naar 't noorden; alle vereenigen zich met de *Tjipelles*, die zich z. o. waarts naar de *Tjimanok* keert. (Vergelijk de door ons geschetste kaart n°. 2) (1).

Men houdt hier den *Tampomaas* slechts voor een' kleinen berg, en verzekert, dat men tot op zijn kruin te paard komen kan, en verscheidene heeren dit uitstapje reeds gemaakt hebben. Ik zal hem op mijne reis naar *Cheribon*, waar de weg digt langs zijn voet voorbij loopt, in 't voorbijgaan bestijgen, en, om nog voor zonsopgang boven te zijn, dezen nacht ten twee uur van hier opbreken. Ik heb den regent verzocht, tusschen de 1ste en 2de post, waar een passangrahan staat, paarden, volk en touwwerk in gereedheid te laten houden, hetgeen hij mij beloofde te zullen doen.

(*Het vervolg hierna*).

---

(1) Aan het einde van deze schetsen zullen de ontwerpen dier kaarten, waarvan de eerste de *Goentoer* en *Agong*-bergen bevatten, te gelijk met eene algemeene bergkaart van *Java*, geleverd worden.

BRIEVEN

OVER

JAVA.

1e SERIE.

Et parva utilia.

VI.

BEVOLKING-STATISTIEK

VAN DE AFDEELING

SERANG EN *TJIKANDIE.*

Alvorens verdere bijzonderheden mede te deelen, wil ik u een overzigt geven van de bevolking, huwelijken, geboorten en sterfgevallen over het jaar 1844 in de afdeeling *Serang* en *Tjikandie*.

Reeds heb ik in mijn 4den brief u gezegd, dat de districten der *afdeeling Serang* gezamenlijk eene bevolking hadden van 79,723 zielen. Daaronder was echter niet begrepen de populatie van *Tjikandie Ielier* en *Tjikandie Oedik*, welke het aantal der inwoners van het district *Tjikandie* tot 26,230 doet stijgen.

Uit een dezer dagen mij geworden bevolkingstaat der residentie *Bantam* over het jaar 1844 heb ik ontwaard, dat de getallen u in mijn vierden brief opgegeven, ook voor de districten *Tjiroeat* en *Tanara* eene, hoezeer kleine, correctie behoeven, waarom ik niet kan nalaten het statistische der populatie geheel en meer gespecificeerd te resumeren.

Afdeeling *Serang* en *Tjikandie.*

I. District *Serang.*

Europeanen of derzelver afstammelingen . .	227
Javanen	18,123
Chinezen	88
Maleijers, Amboinezen, Mooren, Bengalezen etc.	48
Slaven	3
	18,489

De Europeanen of derzelver afstammelingen vormen 27 huisgezinnen, bestaan uit 84 mannen, 86 vrouwen, 30 jongens beneden de 12 jaren en 27 meisjes beneden de 12 jaren.

De Javanen vormen 5441 huisgezinnen en bestaan uit 4717 mannen, 5624 vrouwen, 4035 jongens en 3747 meisjes beneden de 12 jaren.

De Chineesche bevolking bestaat uit 29 huisgezinnen, 52 mannen, 24 vrouwen, 12 kinderen beneden de 12 jaren, waarvan 6 jongens.

Eindelijk bestaat de overige populatie van Maleijers, Amboinezen, Mooren, Bengalezen enz. uit 9 huisgezinnen, 14 mannen, 10 vrouwen en 24 kinderen, waarvan 11 jongens, terwijl de 3 slaven 2 mannelijke en 1 vrouwelijke zijn.

Het geheel resumerende, ziet gij alzoo dat geheel het district bevat, 5506 huisgezinnen, 4868 mannen, 5746 vrouwen, 4082 mannelijke en 3793 vrouwelijke kinderen, een aantal gevende van 18,489 zielen.

In geheel het district zijn gedurende 1844 geboren 238 kinderen, overleden 306 individu's, zoodat 68 personen meer gestorven zijn dan geboren.

Van de geborenen waren 4 kinderen van Europeanen

(1 jongen en 3 meisjes); 233 van Javanen (126 jongens en 107 meisjes) en 1 van Chinezen (een jongen).

De gestorvenen waren 305 Javanen en wel 72 mannen, 75 vrouwen, 77 jongens en 81 meisjes, en 1 Chinees.

143 huwelijken werden gesloten; 1 tusschen Europeanen, 141 tusschen Javanen en 1 tusschen Chinezen.

Men heeft dus een overwigt van sterfgevallen op geboorten en eene generale sterfteverhouding van 306 op de 18489 individu's = 1 : $60\frac{43}{102}$.

II. District *Bantam.*

Europeanen	0
Javanen	8665
Chinezen	71
Maleijers enz.	270
Slaven	0
	9,006

Zoo als gij ziet wonen in dit district Europeanen noch slaven.

De Javaansche bevolking bestaat in 3025 huisgezinnen, 2576 mannen, 3025 vrouwen, 1682 mannelijke en 1382 vrouwelijke kinderen.

De Chinezen van dit district vormen 27 huisgezinnen en bestaan in 33 mannen, 27 vrouwen, 6 mannelijke en 5 vrouwelijke kinderen.

De getallen voor de Maleijers, Boeginezen enz. zijn 82 huisgezinnen, 76 mannen, 82 vrouwen, 66 jongens en 46 meisjes.

In geheel het district *Bantam* bestaan derhalve 3134 huisgezinnen, 2685 mannen, 3134 vrouwen,

1754 jongens en 1433 meisjes. Het totaal der bevolking is alzoo = 9006.

In 1844 werden geboren 220 jongens en 196 meisjes, dus 416 kinderen. De sterfte was zeer aanmerkelijk, zoodat niet minder dan 812 personen stierven en wel 329 mannen, 247 vrouwen, 144 jongens en 92 meisjes.

Van de geborenen waren 154 jongens en 148 meisjes kinderen van Javanen, 36 jongens en 26 meisjes kinderen van Chinezen, en 30 jongens en 22 meisjes kinderen van Maleijers, Boeginezen enz.

Van de overledenen waren 669 Javanen (293 mannen, 200 vrouwen, 100 jongens en 66 meisjes), 108 Chinezen (n. l. 36 mannen, 29 vrouwen, 29 jongens en 14 meisjes) en 47 Maleijers, Boeginezen enz. (12 mannen, 8 vrouwen, 15 jongens en 12 meisjes).

148 huwelijken werden gesloten, 131 tusschen Javanen, 7 tusschen Chinezen en 10 tusschen Maleijers, Boeginezen enz.

Blijkens het bovenstaande overtroffen de sterfgevallen de geboorten met 396 terwijl de algemeene sterfte verhouding was = 1 : $11\frac{37}{406}$. — Voor de Javanen was zij = 1 : $12\frac{637}{669}$; voor de Chinezen = 108 : 71 (1), voor de Maleijers, Boeginezen enz. = 1 : $5\frac{35}{47}$.

(1) Zoo luiden de statistische opgaven welke in mijn bezit zijn. Bijaldien hierin geene vergissing bestaat en de sterfte onder de Chinezen te *Serang* niet onder die van *Bantam* gerekend is, schijnt de 1° Jan. 1844 bestaan hebbende Chineesche bevolking tot op 71 individu's uitgestorven te zijn.

III. District *Tjikandie.*

Europeanen	33
Javanen	26,186
Chinezen	10
Maleijers	1
Slaven	0
	26,230

Meer gespecificeerd is de bevolking aldus zamengesteld:

	Europeanen.	Javanen.	Chinezen	Maleijers.
Mannen	13	6891	3	1
Vrouwen	5	8189	1	0
Jongens	3	5678	3	0
Meisjes	12	5428	3	0
	33 +	26186 +	10 +	1 =

26,230 zielen.

Het aantal huisgezinnen bedroeg 9006, waarvan 10 Europeesche, 9592 Javaansche, 3 Chineesche en 1 Maleisch.

33 huwelijken zijn tusschen Javanen aangegaan; tusschen de overige natiën geene.

Het getal geboorten beliep 382, dat der sterfgevallen 90, zoodat 292 personen meer zijn geboren dan gestorven en de sterfteverhouding was = 1 : 291 5/9. (1)

De geborenen waren alle kinderen van Javanen;

---

(1) Hier bestaat gewis onnaauwkeurigheid in de bescheiden, vermits het op later te ontwikkelen gronden naauwelijks denkbaar is, dat van de 26,186 personen slechts 90 in één jaar zouden gestorven zijn.

de gestorvenen insgelijks Javanen en wel 25 mannen, 19 vrouwen, 23 jongens en 23 meisjes.

Voor de Javanen is de sterfteproportie alzoo = 1 : $290\frac{43}{45}$.

IV. District *Kollelet.*

Europeanen	6
Javanen	7898
Chinezen	20
	7924

Meer gespecificeerd bestond deze bevolking uit:

	Europeanen.	Javanen.	Chinezen.	
Mannen	3	2137	13	
Vrouwen	2	2544	1	
Jongens	0	1588	5	
Meisjes	1	1629	1	
	6 +	7898 +	20 =	7924.

Het aantal huisgezinnen was: 2 Europeesche, 2544 Javaansche en 1 Chineessh = 2547 in het geheel.

De 186 paren welke in gezegd jaar gehuwd zijn waren Javanen.

275 kinderen werden geboren; 1359 personen zijn gestorven, zoodat 1084 personen meer zijn gestorven dan geboren en de sterfteproportie was = 1 : $5\frac{1129}{1359}$.

De geborenen waren alle kinderen van Javanen en wel 134 jongens en 141 meisjes.

De gestorvenen waren insgelijks alleen Javanen en wel 261 mannen, 284 vrouwen, 445 jongens en 369 meisjes beneden de 12 jaren.

Voor de Javanen is de sterfteverhouding alzoo = 1 : $5\frac{1103}{1359}$.

V. District *Tanara*.

Europeanen	8
Javanen	18,533
Chinezen	400
Maleijers, Boeginezen etc.	21
Slaven	25
	18,987.

Of als voren naauwkeuriger:

	European.	Javan.	Chin.	Maleij. enz.	Slaven.
Mannen	4	5798	108	10	6
Vrouwen	2	6180	111	0	11
Jongens	1	3356	91	6	2
Meisjes	1	3199	90	5	6
	8 +	18,533 +	400 +	21 +	25 =

18,987.

Het aantal huisgezinnen bedroeg 6138 en wel: Europeesche 3, Javaansche 6001, Chineesche 124 en Maleische enz. 10.

Gehuwde paren over gezegd jaar 472, en wel, 462 Javaansche en 10 Chineesche.

Het getal geboorten bedroeg 732, dat der sterfgevallen 587, zoodat 145 personen meer zijn geboren dan gestorven en de sterfteverhouding was = 1 : $32\frac{303}{587}$.

Van de geborenen waren 712 van Javanen en wel 341 jongens en 371 meisjes, 20 van Chinezen en wel 6 jongens en 14 meisjes.

De gestorvenen waren 1 Europeaan (man), 583 Javanen (161 mannen, 134 vrouwen, 145 jongens en 143 meisjes) en 3 Chinezen (2 mannen en 1 jongen).

Voor de Javanen was alzoo de sterfteverhouding = 1 : $31\frac{460}{583}$; voor de Europeanen = 1 : 8 en voor de Chinezen = 1 : $133\frac{1}{3}$.

VI. District *Tjiroeas*.

Europeanen	8
Javanen	20,953
Chinezen	9
	= 20,970

Of als boven meer in het bijzonder:

	Europeanen.	Javanen.	Chinezen.	
Mannen	2	5111	5	
Vrouwen	1	5960	1	
Jongens	3	5219	2	
Meisjes	2	4663	1	
	8 +	20,953 +	9	= 20,970.

Van de 5596 huisgezinnen was slechts 1 Europeesch en 1 Chineesch.

127 huwelijken werden gesloten, alle tusschen Javanen.

Het getal geboorten bedroeg 1040 onder de Javanen (564 jongens en 476 meisjes), 5 onder de Europeanen (3 jongens en 2 meisjes) en 3 onder de Chinezen (2 jongens en 1 meisje), dus gezamenlijk 1048.

De sterfte daarentegen was slechts 821 en wel enkel onder de Javanen, waarvan 151 mannen, 235 vrouwen, 243 jongens en 192 meisjes overleden.

Er zijn dus 227 personen meer geboren dan gestorven, terwijl de sterfteverhouding was = 1 : 62,[illegible] voor de Javaansche bevolking en = 1 : 92,[illegible] voor het geheel.

Overzigt.

De getallen der 6 districten zamenvattende erlangt gij voor de geheele afdeeling *Serang* een aantal

Geboorten :	Jongens	1563 +	
	Meisjes	1528	
			= 3091
Sterfgevallen :	Mannen	995	
	Vrouwen	974	
	Jongens	1078	
	Meisjes	908	
			= 3955

Huwelijken 1109.

De sterfte heeft dus de geboorten met 764 overtroffen en stond in verhouding tot de geheele bevolking $= 1 : 26\frac{1376}{3855}$, zijnde die bevolking = 101,606.

De bevolking der geheele afdeeling (1) is zamengesteld uit :

Mannen	27658
Vrouwen	31888
Jongens	21793
Meisjes	20267
	101,606.

Voor de sterfte onder de mannen is alzoo de proportie $= 1 : 27\frac{793}{995}$

Voor die onder de vrouwen $= 1 : 32\frac{360}{487}$

» » » » jongens $= 1 : 20\frac{233}{1078}$

» » » » meisjes $= 1 : 22\frac{291}{908}$

---

(1) Hieronder zijn de militairen dezer afdeeling, te *Serang* en *Tanara* in garnizoen en 131 in aantal, niet begrepen.

Of, voor de personen van het mannel. geslacht $= 1 : 23\frac{1772}{2073}$
en » » » » vrouw. » $= 1 : 27\frac{1341}{1882}$

De sterfte is gevolgelijk sterker geweest onder de jongens (1) dan onder de meisjes, sterker onder de mannen dan onder de vrouwen.

Het vrouwelijk geslacht in het geheel genomen leed minder door sterfte dan het mannelijk.

Het aantal vrouwelijke personen = 52155
overtrof dat der mannelijke = 49451
met . . . . 2704.

De meerdere sterfte onder het mannelijk personeel werd niet evenredig door geboorten van mannelijke kinderen vergoed, zijnde slechts 35 jongens meer geboren dan meisjes.

Eindelijk nog de sterfte onder de verschillende natieën in de geheele afdeeling resumerende, blijkt, dat dezelve was:

Voor de Europeanen	$1 : 282$	bedragende de Europ. bevolk. 282
» » Javanen	$1 : 26\frac{856}{3827}$	bedragende de Jav. bevolk. 100,358
» » Chinezen	$1 : 8\frac{11}{36}$	
» » Maleijers enz.	$1 : 7\frac{11}{47}$	
» » Slaven	$0 : 28$	

Zoodat de sterfte onder de Maleijers, Boeginezen enz. het aanmerkelijkst is geweest en onder de Europeanen en slaven het geringste.

Voor de geheele bevolking had 1 huwelijk plaats

(1) Onder de jongens en meisjes worden gerekend die welke het 12de jaar nog niet bereikt hebben.

op de $91\frac{687}{1109}$ individu's; 1 huwelijk op de $53\frac{769}{1109}$ huwbare personen; 1 geboorte op de $13\frac{744}{2091}$ huisgezinnen 1 geboorte op de $48\frac{238}{2091}$ individu's; 1 geboorte op de $28\frac{998}{2091}$ huwbare personen en 1 geboorte op de $15\frac{523}{2091}$ vrouwen.

Intusschen is het te betwijfelen of de statistische bescheiden wel de noodige geloofwaardigheid verdienen. Van de zijde des hoofdambtenaars van de residentie, kan alle mogelijke naauwkeurigheid worden in het oog gehouden zonder dat daarom dergelijke opgaven als de bovenstaande juist zijn. Het aantal Europeesche ambtenaren in eene residentie is in het algemeen in deze gewesten te gering, dan dat er behoorlijk voor de erlanging eener zuivere statistiek zou kunnen worden gezorgd. En zoo lang het belang der inlandsche hoofden verheeling is van de geboorten, om door een grooter aantal individu's dan bij de regering bekend staat, voordeelen voor zich zelve te trekken, zoo lang waarschijnlijk zullen de bedoelde opgaven de noodige juistheid missen, ten zij van regeringswege krachtiger worde ingegrepen. Dan hierover later nog nader.

VII.

VAN *SERANG* TOT *ANJER*.

Na een paar uren te *Bantam* verbleven te zijn, keerde ik naar *Serang* terug, om van daar naar *Anjer* te vertrekken.

De afstand van *Serang* tot *Anjer* bedraagt 21 palen. Bij drie poststations tusschen deze beide plaatsen erlangt men versche paarden, t. w. bij *Kramat Watoe* (paal 62½), bij *Tjilegong* (paal 68½) en bij *Tjigadieng* (paal 73½).

De postweg is hier in nog beteren toestand dan in het oostelijk gedeelte dezer residentie. Want, even zoo als tusschen *Tjikandie* en *Serang* bel aangelegd, bepuind en met aarden wallen begrensd, is dezelve hier in plaats van met bamboezen, met goede *steenen* bruggen voorzien, dáár waar beekjes en spruitjes denzelven snijden.

De landstreek tusschen *Serang* en *Anjer* is veel schooner dan die tusschen *Serang* en *Batavia*.

Tusschen *Serang* en *Tjigadieng* is het landschap overal bebouwd met rijst en indigo en verheft zich heuvelachtig nog aanmerkelijk, allerfraaiste en bevalligste panorama's voor het oog ontvouwende.

De *Goenoeng Pinang*, een ongeveer 1000 voeten hoog bergje, links en niet ver van den post *Kramat Watoe*, verheft zich schilderachtig met zijne zachte hellingen en rijk bebouwden voet en vertoont nog op zijn' top, als herkenningteeken van hetzelve, het

hoog geboomte, dat het graf van een' Engelschen hoofdofficier in schaduw hult.

Regts in het verschiet aanschouwt men het bergachtig land van *Java's* noordwestelijken uithoek, den zeelieden overbekend onder den naam *St. Nicolauspunt* en een zeker rigtpunt voor hunnen koers. En regt vooruit in het west-zuidwesten stuit de blik op *Anjer's* bergen, die, tot het systeem des *Karang's* en *Poele sahari's* behoorende, met zachte hellingen tot in *Straat Sunda* dalen en haar begrenzen.

De beplanting des wegs is hier beter gekozen dan oostelijk van *Serang*. Wel nog ziet men er de lindenachtige *Djattie Wolanda* (Guazuma tomentosa) met hare groote geele bloemen, doch talrijker dan deze zijn er de *Dadaps* de meeste van welke, toen geheel bladerloos, met talrijke groote vuurroode bloemen schitterden en aangenaam werden afgewisseld door nog jeugdige regtstammige en grootbladerige *Djattie's* (Tectona grandis.)

De voornaamste kampong welken men op dezen weg passeert is *Tjilegong*, waar een demang woont. Nabij *Tjilegong* is de hoogste punt des wegs tusschen *Serang* en *Anjer*. Daar heeft men dan ook de ruimste en schoonste gezigten. — Verder tusschen *Tjilegong* en *Tjigadieng* daalt de weg aanmerkelijk en een weinig westelijk van *Tjigadieng* bevindt men zich langs en te midden der uitgestrekte moerassen, welke den weg omgeven of begrenzen.

In die moerassen schieten talloze Rhizophoren hunne wortels tusschen de koraalblokken, welke in den moerasmodder rusten en de kern zijn der vegeta-

tie-eilandjes, die door hunne uitbreiding en ineensmelting de bosschen dezer moerassen vormen, en dezer landwording bevorderen. De Rhizophoren en de *Baloentas* deelen aan de vegetatie dier moerassen hunne physiognomie mede.

De inlandsche bevolking, na haren tol aan de pernicieuse uitwasemingen dier moerassen te hebben betaald, heeft zich bergwaarts teruggetrokken en slechts nog zeer enkele inlanders hebben daar hunne hutjes, aan welke de armoede ze bindt.

De uitgestrektheid der moerassen, voor zooverre zij den weg begrenzen, bedraagt niet minder dan 4 palen. Bijkans tot *Anjer* toe ademt men derzelver muffe, stinkende lucht in.

VIII.

ANJER.

Hoofdplaats van de *afdeeling Anjer* en met ruim 1200 inwoners bevolkt, is *Anjer* door zijne ligging aan de *Soenda - straat* tevens eene belangrijke plaats voor de schepen, welke van uit de Indische zee, den Soenda - Molukschen en Philippijnschen Archipel en het voor *Europa* zoo gewigtig geworden *China* bezoeken.

Anjer is eenigermate in den vorm van een stadje gebouwd. De huizen, van bamboe, laag en grootendeels onaanzienlijk, zijn in blokken vereenigd en door straten (wegen), welke gedeeltelijk op steedsch-Europeesche wijze met naambordjes prijken, gescheiden. — De voornaamste straat is die, welke in het noordelijk gedeelte van *Anjer* langs het strand loopt en zich zuidelijk tusschen het fort en het dorp in den weg naar *Tjiriengien* en de laan naar het monument van lord *Catchcart* splitst. De postweg van *Serang* valt in den strandweg van *Anjer* met een' regten hoek, even als de overige voornamere straten. Binnen het dorp zijn de wegen bogtiger, onzindelijker, smaller, de huizen meer met geboomte beschaduwd en oostelijk in den kampong heeft *Anjer* het uiterlijk, aan de gewone kampongs van westelijk strand - *Java* eigen.

Een klein riviertje 't welk in het nabijliggend gebergte ontspringt, stort deszelfs spaarzame wateren,

na *Anjer* besproeid te hebben, nabij het fort in de reede.

Anjer biedt meerdere bijzonderheden aan, waaromtrent ik u het een en ander moet mededeelen.

Het Fort

is eene welgebouwde sterkte, op last van *Daendels* aan het strand en ruim genoeg gebouwd om een bataillon behoorlijk te huisvesten. Het vormt een langwerpig vierkant, en is eigenlijk even als het fort te *Serang* een gecreneleerde muur, met dit verschil echter, dat het fort van *Anjer* aan de landzijde door eene gracht en aan de zeezijde door een bastion met aarden wallen is gedekt, waar thans 4 stukken geschut zijn geplaatst, welke *Anjer's* passage bestrijken. Als strandbatterij is echter deze bastion zeer ondoelmatig ingerigt, vermits de schietgaten niet ruim genoeg zijn om de stukken in alle rigtingen over de reede te laten spelen, waardoor men slechts zeer beperkt op de voorbij stevenende schepen kan ageren.

Meerdere fortjes op *Java* zijn slechts gecreneleerde muren. Waar men ook de versterkingen meer heeft aangelegd tot het in bedwang houden der inlandsche bevolking, vereenigt deze wijze van versterking geringe kostbaarheid met genoegzaamheid.

De muur der versterking is tevens de buitenmuur der kazernes, officierswoningen, pakhuizen enz., en met de noodige schietgaten voorzien om den vijand van uit de kazernes met klein geweer te beschieten.

De bezetting, gering en in evenredigheid tot het fort zeer klein, bestaat uit een 1sten luitenant en 32 onderofficieren en manschappen.

Deze geringe bezetting is door *Anjer's* ongezondheid nog zelden voltallig, vermits de zieken, bij gebrek aan een' geneesheer, wiens plaatsing hier in meerdere opzigten wenschelijk is, gewoonlijk naar *Serang* worden geëvacueerd. Tijdens mijn bezoek bestond de bezetting slechts uit 16 man, alle inlanders. — De Europeesche manschappen der bezetting benevens enkele inlanders waren alle door de hier endemische moeraskoortsen aangetast en naar de infirmerie van *Serang* overgebragt en zelfs de kommanderende officier leed voortdurend aan koortsen en rheumen.

De officier woont binnen het fort. Vroeger woonde ook de adsistent resident binnen hetzelve, doch voor dezen is nabij het fort, aan het strand een geschikt Gouvernementshuis gebouwd.

De ledige en overtollige kazernes zijn thans grootendeels tot pakhuizen ingerigt, terwijl de gevangenis in hetzelve tevens tot opsluiting dient der civiele gevangenen.

Waterplaats en Waterleiding.

Nabij het fort aan het strand staat een steenen huisje, dat een twaalf voeten wijden en eenige voeten diepen gemetselden waterbak bedekt, welke versch en smakelijk drinkwater voortdurend uit eene in dezelve uitloopende, van de nabijliggende bergen tot in dezelve zich uitstrekkende waterleiding ontvangt en het overtollig water naar zee laat wegvloeijen. Deze waterplaats is voor *Anjer* van zeer veel gewigt en van nog hooger belang voor de vreemde zeevaarders die hier

passeren en op *Anjer's* reede dikwijls het anker laten vallen, met het eenig doel om zich van versch drinkwater te voorzien.

Men betaalt voor elken legger drinkwater 1 Spaansche mat aan den adsistent resident, die gehouden is een gedeelte daarvan aan het gouvernement af te staan voor het onderhoud der waterleiding.

De waterleiding is gemetseld, heeft eene wijdte en diepte van ongeveer ¾ tot 1 voet, en bevindt zich in een' goeden toestand.

De Haven,

tusschen het fort en de gezegde waterplaats gelegen, is naauwelijks melding waardig, ondiep en eng, en kan slechts kleine vaartuigen bevatten. Korte, uit geheide palen bestaande hoofden geleiden uit dezelve in de reede. Eene hooge Ficus religiosa verheft zich nabij de haven en is dienstbaar gemaakt tot observatieplaats van de de *Straat Sunda* passerende schepen. Een hutje is nabij den top diens booms tusschen de takken gebouwd, werwaarts een bamboezen ladder geleidt en van waar men een vrij gezigt heeft over de geheele *Straat Sunda.* Een oppasser houdt hier den geheelen dag door de wacht, om berigt te geven van alle in het gezigt komende schepen.

Gedenkteeken van Catchcart.

Een halve Engelsche mijl van 't fort verwijderd, zuidwaarts van het dorp, prijkt de grafpyramide van Lord *Catchcart*, die hier in 1788 overleed. Het is

ruim 35 voeten (10 Ned. ellen) hoog en draagt een latynsch grafschrift van diens deugden. In *the Memoir on the Life of Sir Stamford Raffles* kunt gij er eene afbeelding van vinden.

Bevolking.

De geheele afdeeling *Anjer* bevat volgens de nieuwste telling eene bevolking van 51,046 zielen, waarvan het district *Tjilegong* 24,904 en het district *Anjer* 26,142 bevat, terwijl, wat reeds is aangestipt de hoofdplaats *Anjer* zelve 1200 inwoners telt.

De geheele afdeeling staat onder den te *Anjer* residerenden Adsistent-resident.

De inwoners zijn meestal Maleijers, Lampongers en Soendanezen en leven hoofdzakelijk van handel, vischvangst en landbouw. Hoezeer hunne woningen onaanzienlijk zijn, moet er groote welvaart onder hen heerschen en het zilvergeld overvloediger onder hen zijn dan onder de bergbewoners het koper. Deze geldrijkdom spruit hoofdzakelijk voort uit den kleinen handel van ververschingen en kleinigheden, apen, horens en schelpen, vogels, schildpadden, vruchten, rotangs, enz. met de voorbijstevenende schepen, vooral Engelsche, wier gezagvoerders en passagiers, dezelve ruim moeten betalen.

Door de gedurige aanraking der Anjeresche handelaren met Engelschen en Spanjaarden (die naar en van de *Philippijnen* stevenen) zijn de Engelsche en Spaansche talen velen Anjerezen niet vreemd.

Straat Sunda.

Zoo als gij weet, ligt *Anjer* aan het *naauwst* gedeelte van straat *Sunda*. Slechts enkele Engelsche

mijlen is hier *Java* van *Sumatra* gescheiden, en de zeeëngte wordt hier nog in tweeën verdeeld door het midden in dezelve gelegen eilandje *Dwars in den weg*, dat geheel te regt deszelfs naam draagt.

Bij helder weder geniet men dan ook te *Anjer* het prachtig gezigt, op den voorgrond, van het ongeveer 1000 voet hoog *Dwars in den weg*, op den achtergrond dat van *Sumatra's* zuid-oostkust. De meer dan 4000 voet hooge *Radja bassa* (1) verheft zich daar statig tot in de wolken, naast zich hebbende de vulkanische eilandjes *Seboekoe* (2) en *Bessie* (3), welke de *Lampongsbaai* beschermen.

Meer dan 1000 groote schepen klieven jaarlijks de wateren van straat *Sunda*, koers nemende tusschen *Dwars in den weg* en *Anjer*, omdat de passage hier veiliger is dan tusschen gezegd eilandje en *Sumatra*. Volgens de nieuwste zeekaarten bedraagt de grootste diepte in het naauwst gedeelte der straat en wel zuidwestelijk van *Dwars in den weg* slechts 330 voeten; eene opgave welke vrij wel slaat met met die van *Valentijn* in zijne *kaart van 't koningrijk Bantam*, waar de grootste diepte als 360 voeten wordt aangegeven.

Vele der passerende schepen komen op de reede van *Anjer* voor anker. Meestal echter zijn het

(1) Volgens trigonometrische opname van den zeeofficier *P. Melvill van Carnbee* bedraagt de hoogte van den *Radja bassa* 4372 Rijnl. voeten.

(2) 1357 v. Rijnl. hoog.

(3) 2736 v. Rijnl. hoog.

schepen van andere natieën, die zich hier van drinkwater en andere ververschingen komen voorzien. Nederlandsche schepen komen hier slechts zelden, omdat zij, naar *Batavia* bestemd of eenige andere plaats op *Java* of *Sumatra*, spoedig aldaar kunnen arriveren, en, de terugreis makende, van alle levensbehoeften ruim zijn voorzien. De gezagvoerders echter van Nederlandsche zoowel als van vreemde schepen geven gewoonlijk (bij dag passerende) derzelver namen en die hunner passagiers te *Anjer* af, alsmede de brieven, welker spoedige bezorging men verlangt.

Gesteldheid des bodems.

Sedert *Anjer's* ongezondheid zoo berucht is geworden, heeft men de oorzaken daarvan willen toeschrijven aan de moerassigheid van deszelfs bodem.

Men behoeft echter slechts eenmaal *Anjer's* plaatselijke verhoudingen te hebben aanschouwd, om terstond deze meening te verwerpen, vermits *Anjer* zelf geene moerassen *in zich* bevat noch ook in de *onmiddelijke* nabijheid van dezelve ligt.

Uit een' humusrijken droogen alluviegrond bestaande, gaat *Anjer's* bodem naar de kust toe in een zandig strand over, hetwelk zacht glooijend zich in de diepte des waters verliest, hier meer en ginds minder jongere en oudere koraalriffen dragende, welke, bijkans droog gedurende de ebbe, tijdens den vloed het deinend water schuimend over zich zien rollen.

Zoodanig is de gesteldheid des strands tot nog een eind wegs noordelijk van *Anjer*, en zuidwaarts

met slechts enkele rotsachtige tusschenplaatsen, tot voorbij de *Peperbaai*.

Ongezondheid en Moerassen.

In *Anjer's bodem* zijn dus geene voorwaarden gelegen voor eene plaatselijke ongezondheid.

Niettemin is die ongezondheid bijkans niemand onbekend, en gewis zoude *Anjer* eene volkrijke stad zijn, indien niet deszelfs koortsen deels de bevolking dunden, deels de bewoners der omliggende districten voor hetzelve deden huiveren.

Men heeft dan de oorzaken willen vinden in de westenwinden, die de schadelijke uitwasemingen des de *Lampongsbaai* omringenden alluviebodem's herwaarts zouden voeren.

Men heeft voorts willen betoogen, dat de bij ebbe op de koraalbanken terugblijvende avertebraten, aan zon en lucht blootgesteld, de effluvien zouden ontwikkelen, wier aanwezigheid in den atmospheer het voorwaardelijk moment voor *Anjer's* pernicieuse koortsen zou zijn.

Men heeft verder gemeend, dat het aan de helling des *Karang's* gelegen half tot moeras en sawahs gemetamorphoseerd meer *Danoe*, de miasmen zou uitstooten, welke bij oostelijke winden *Anjer's* atmospheer zouden bezwangeren.

En men heeft eindelijk geloofd, dat de moerassen, waarvan in den vorigen brief ter loops wordt melding gemaakt, de voornaamste oorzaak inhouden van *Anjer's* insalubriteit.

Voor mij is het niet twijfelachtig, welke dier meeningen verworpen behooren te worden.

Immers, het valt in het oog, dat de kust van *Sumatra* te ver van *Anjer* is verwijderd, dan dat de van daar door de westenwinden weggevoerde effluvien te *Anjer* schadelijk zouden kunnen zijn.

Integendeel is de lucht, welke door de noorden en westenwinden over *Anjer* wordt gevoerd zeer zuiver en zou zelfs der gezondheid gunstig zijn, indien niet de hevige buijen gedurende de kenteringen en west-moesson, vele en hardnekkige catarrhen en rheumen veroorzaakten.

Immers, wat op het strand bij ebbe dierlijks wordt teruggelaten is weinig beteekenend en zoo het al veel was, zou het den tijd niet hebben den dampkring bijzonder te ontreinigen, eensdeels door den dagelijks terugkeerenden vloed en ten andere door de talrijk azende raven en sommige Grallatoren en Palmipeden, de zuiveringvogels der stranden.

Immers verder, de afstand der moerassen van den *Danoe* is te groot en derzelver ligging boven het zeevlak te hoog, om *Anjer's* atmospheer met derzelver effluvien te bezwangeren.

Maar anders is het met de moerassen, die noord-oostwaarts tusschen *Anjer*, *Tjigadieng* en *Bodjonegara*, zich uitstrekken; moerassen wier uitgebreidheid en korte afstand van *Anjer* onbetwijfelbaar het meest bijdragen tot de ongezondheid dezer laatste plaats.

Men zegt en oude kaarten moeten het aantoonen, dat *Bodjonegara*, de noordwesthoek van *Java* waarop de *Goenong Gedeh* van *St. Nicolaaspunt* zich verheft, vroeger door eene *straat* van *Java* was gescheiden.

Door aanslibbing zou deze *straat* echter opgehou-

den hebben te bestaan en *Bodjonegara* met *Java* zijn vereenigd geworden.

Op *Valentijn's* kaart van het *Koningrijk Bantam* is die vereeniging reeds afgeteekend, hoezeer slechts eene landtong er *Bodjonegara* tot schiereiland maakt. *Bantam's* baai springt op die kaart nog ver *westelijk* in en de streek waar thans de moerassen zich bevinden, wordt er aangeduid als »Laag Lant."

Dat vroeger en *geologisch* nog slechts kort geleden, de zee hare golven bewoog waar thans de moerassen zijn, bewijzen de Madreporen-resten, die er overal als steenbrokken in liggen verspreid en blijkbaar niet door menschenhanden derwaarts zijn gebragt.

Uit de kaarten van *Java* van *Raffles* en *Van den Bosch* ontwaart men van deze gesteldheid niets. Volgens dezelve schijnt de streek tusschen *Bodjonegara* en *Anjer* geheel bergachtig te zijn en die moerassen niet te bezitten. Op eene afzonderlijke kaart echter der residentie *Bantam*, welke ik te *Serang* heb vergeleken, is naauwkeurig op de boven bedoelde gewigtige plaatselijke gesteldheid gelet.

Zoo ook zijn die moerassen beter aangeduid op eene hydrographische kaart van de residentie *Bantam*, welke in manuscript op het topographisch bureau der Geniedirectie te *Batavia* berust.

Wanneer er dus een ernstig plan wordt gevormd, om *Anjer's* gezondheidtoestand te verbeteren, zal men in de eerste plaats en voornamelijk er op moeten bedacht zijn, die moerassen in bouwland of sawah's te herscheppen.

Wanneer echter de uitvoering van zoodanig plan

zal worden verhinderd, het zij door de belangrijke daaraan verbonden kosten, het zij door het ontraadzame de inlanders tot het bewerken dier moerassige gronden te dwingen; — zal *Anjer* blijven wat het is en deszelfs bevolking en die van de omstreken, even als thans onafgebroken worden weggemaaid tot nadeel van land en staat en handel.

Vegetatie.

Anjer is beroemd door zijne Kalappa's. De bodem der omstreken schijnt er bijzonder geschikt voor eene welige ontwikkeling der kokospalmen, en daarvan partij trekkende, heeft men er groote klappertuinen aangelegd, welke den eigenaars rijke bronnen van winst zijn en *Anjer* van de landzijde in een digt bosch dezer palmen hullen.

De physiognomie der vegetatie aan de landzijde van *Anjer* wordt daardoor alleen door de kalappa's daargesteld. Eerst verder buiten de plaats, nader bij de bergen wordt het landschap bekoorlijker, door de aangename schakering der Sawah's en Nila- (Indigo-) velden, waarmede het als is getapijt en die eene aangename uitwerking doen op de hellingen der bergen en aan den voet van derzelver wilde vegetatie.

Langs het strand echter draagt de vegetatie een geheel ander karakter. De kultuur heeft daar nog niet hervormd, nog geene wijzigingen daargesteld in wat de natuur vrijwillig gaf. — De zandbodem des strands voedt millioenen individu's der *Tekkee Lawoet* (Cyperus rotundus) welke, digt ineenstaande, door hunne stekelige kroonen een' ondoordringbaren muur vormen, omzoomd met de kruipende individu's van

den Convolvulus pes caprae, wiens tweedeelige bladeren en fraaije klokvormige bloemen in sierlijke kronkelingen het strand bedekken, terwijl tusschen verspreide boschjes van *Baloentas* (Pluchea indica) het physiognomische der strandvegetatie alhier voltooijen.

Fauna.

De weinige uren welke ik te *Anjer* doorbragt waren natuurlijk onvoldoende, vele bijzonderheden de Fauna betreffende op het spoor te komen.

Eene jagtwandeling in de klapperbosschen leverde slechts weinig op, omdat ik dezelve op het midden van een' brandenden dag (als wanneer de Fauna zeer doodsch is) deed, zijnde geen andere tijd mij beschikbaar.

Slechts de Muscicapa chrijsorrhois (eene varieteit met *zwartachtig* in plaats van *rood* kleed) die ook te *Batavia* zeer algemeen is, was hier vrij talrijk. Zij vlogen onophoudelijk, meestal bij paren, van den eenen boom op den anderen en lieten dan telkens hun eigenaardig getjilp hooren. Op meerdere kalappa's zag ik ook de bekende *Boerong Platok* (Spechten) en wel den *Picus miniatus* die langs de stammen vlijtig op- en afklouterden, ijverig de insecten vervolgende die zich tusschen de rimpels der stammen ophielden. — Overigens vloog slechts van tijd tot tijd een Malakka's duifje (Columba Malaccensis) voorbij, een, zoo als gij weet, hier vrij algemeen in het wild voorkomend torteldnifje (Boerong Darah), dat door fijnheid van vorm en teekening, melancholisch welluidend gekir en zachte zeden, de lieveling is geworden der inlanders, die het vrij algemeen in kooitjes bewaren.

Uit *Anjer's* ligging aan een deels zand- deels koraalachtig strand, hetwelk eene komvormige baai omgeeft, ontstaan eenige bijzonderheden in deszelfs zee-fauna, waarvan meerdere bij eene slechts kortstondige wandeling langs het strand in het oog vallen.

De koraalbanken bestaan nagenoeg geheel uit Madreporen. Tubiporen zag ik nabij *Anjer* niet, doch wel hier en daar groepjes der kelkvormige Carijophijllieën, wier scherpe randen den wandelaar ligtelijk den voet verwonden. Fungieën, Astraeën enz. welke op de stranden der eilandjes van *Batavia's* reede zoo veelvuldig voorkomen, trof ik er niet aan.

De kommen welke de Madreporenriffen vormen behouden hun water zelfs gedurende de eb. Talrijke Holothuriën, vooral de Holothuria nigra (*Tripang itam*) houden in die kommen zich op, doch worden ijverig door de visschers gezocht. Zij zijn ongeveer 1 voet lang, liggen bijkans bewegingloos op den koraalbodem uitgestrekt en trekken zich bij aanraking slechts langzaam zamen. Wanneer men deze Holothuriën buiten het water houdt, blijven zij eerst een' tijd lang zamengetrokken liggen. Na eenige uren echter barst de ingekrompen huid door de vochtgehalte des diers en de ingewanden treden dan naar buiten.—

Behalve de gezegde Holothuriën liggen in die koraalkommen talrijke Eunicé's (*Tjatjing lawut*) van meer dan 1½ voet lengte en deels zwart deels grijs van kleur, alle met een gedeelte des ligchaams in de koraalopeningen verborgen, met het ander gedeelte vrij in het water drijvende om de kieuwrespiratie vrij te doen plaats hebben. Alle door mij in het werk gestelde pogingen om die Annelieden in gaven

toestand magtig te worden bleven vruchteloos, vermits zij bij de voorzigtigste trekking toch afbraken, en mij slechts de eene helft in de hand lieten. — Behalve door de genoemde, wordt het strand nog door vele andere avertebraten bewoond.

Talrijke individu's van Grapsus litteratus (Cancer litteratus Fab.) en Grapsus variegatus (Cancer variegatus Fab.) bewegen er zich van het water naar het zand der kust en omgekeerd. Hunne bewegingen zijn zeer snel en slechts met moeite en behendigheid kan men ze vangen.

Nog talrijker zijn er de Paguri. — Er is bijkans geen zeehorentje, onverschillig aan welk geslacht of aan welke soort het heeft behoord, of de Paguri maken er zich meester van, om er zich van te bedienen als woonplaats en als schild tegen den vijand. Strombi, Cerithia, Neritae, Coni, Mitrae, Trochi, Cypraeae, Turritellae; — in alle deze conchyliën vond ik ze genesteld; de kleinere soorten en jongere individu's in kleinere, de grootere soorten en oudere individu's in grootere. Voornamelijk waren het de Pagurus Latro Lam, de Pag. Diogenes, de Pag. miles, de Pag. custos en de Pag. diaphanus welke hier werden vertegenwoordigd.

Uit de woonhuizen der Paguri blijkt reeds dat het strand hier ook rijk is aan Molluskenresten. Behalve tot bovengenoemde geslachten behoorende soorten, komen hier echter ook nog voor species van Cassis, waaronder de grootste, met helmvormige geel rood gekleurde horen, terwijl de Bivalven er worden gerepresenteerd in soorten van Venus, Cardium, Arca enz.

De bovengemelde zijn de voornaamste en algemeenste avertebraten welke men, langs het strand wandelende, waarneemt.

Men zou langer hier moeten vertoeven dan een vijftal uren, welke mij slechts waren toegestaan, om een volledig overzigt over de vertebraten-fauna van *Anjer* zich te verschaffen.

Gij zult mij daarom volgende aanteekeningen wel ten goede houden. Wilt gij enkele andere bijzonderheden desbetreffende leeren kennen, dan moet ik u verwijzen naar hetgeen uit de brieven van de jeugdig gestorven *Kuhl* en *van Hasselt* in de *Bijdragen tot de natuurkundige wetenschappen* in der tijd is gepubliceerd.,

Anjer's reede schijnt niet bijzonder vischrijk te zijn. — Althans begeven zich de visschers gewoonlijk naar de kust van *Sumatra*, nabij en in de Lampongsbaai en dikwijls nog mislukt hun de vangst ook daar.

De meeste visschers gaan gewoonlijk 's morgens met zonopgang scheep en keeren eerst laat in den namiddag of den avond terug. Bij hunne terugkomst in de haven van *Anjer*, observeren zij de zonderlinge gewoonte, de haven nimmer met den steven vooruit binnen te loopen maar immer den boeg te wenden om achterwaarts naar binnen te gaan; eene gewoonte, steunende op het geloof, dat het binnenloopen met den voorsteven vooruit, ongeluk zal aanbrengen.

Sommige visschers blijven nabij het strand en werpen daar groote zegens uit, die met bootjes in zee gebragt en waarvan de beide einden door op het strand blijvende visschers vastgehouden worden. Deze zegens beschrijven een' ruimen halven

cirkel in de zee, welke door het binnenhalen des nets naar het strand al kleiner en kleiner wordt, tot dat het net met alle binnen dien halven kring bevatte visschen op het strand getrokken is.

Uit de visschen welke ter markt gebragt werden is op te maken, dat *Anjer's* Ichthyologische zee-fauna in het geheel genomen met die van *Batavia* vrij wel overeenkomt.

Onder de visschen herkende ik twee soorten van *Serranus*; 1 van *Holocentrum*; 1 van *Sphÿraena*: 2 van *Polynemus*; 1 van *Scolopsis*; 2 van *Scomber*; 2 van *Caranx*; den door dezen geheelen Archipel algemeen en veelvuldig voorkomenden *Trichiurus lepturus* (*Ikan Laÿer*); den *Amphacanthus variegatus*; voorts twee zeer fraai geteekende groote soorten van *Chaetodon* welke ik te *Batavia* niet heb aangetroffen; 2 soorten van *Scarus*, 1 van *Julis*, 1 van *Clupea*, 1 van *Gonostoma* en 1 van *Elops*.

Daar de vangst op verschillende dagen verschillende soorten oplevert (althans wat de meer geïsoleerd levende visschen betreft), is het uit de veelsoortige opbrengst van één dag vermoedelijk, dat de opgesomde soorten nog slechts een klein gedeelte uitmaken van de in deze omstreken voorkomende visschen.

Terwijl ik langs het strand wandelde zag ik op eenige schreden afstands voor mij, tot mijne verwondering een' ongeveer zes voeten langen Minjawah (Varanus bivittatus) die, uit de zee komende zich langzaam en half kruipende landwaarts bewoog. Ik was voorzien van mijn jagtgeweer, doch daar het

slechts met hagel was geladen zou het losbranden op het dier van geen effect geweest zijn. Ik vervolgde het daarom, om het met de kolf des geweers op den kop te treffen en het aldus magtig te worden. Maar toen het mij bemerkte, werden zijne trage bewegingen eensklaps snel en vóór ik het bereikt had was het reeds tusschen het digt bosch van rietgras en Baloentas verdwenen, werwaarts ik het niet kon vervolgen.

De aard der Minjawah's is zeer vreesachtig en goedig, niettegenstaande zij van dierlijk voedsel leven en met geweldige middelen van aanval en verdediging zijn gewapend. Te *Batavia* erlangde ik daarvan een bewijs in een groot exemplaar, dat van den snuit tot het einde des staarts ruim 7½ voet lang was. Ik bewaarde het dier achter mijne woning, doch door onvoorzigtigheid van één mijner bedienden raakte het los, en niettegenstaande de in het werk gestelde vervolging en eindelijke bemagtiging, maakte het noch van zijn scherp gebit, noch van den geweldigen staart gebruik ter zijner verdediging.

De te *Batavia* gewone *Tokkèh's* (Gecko) en *Tjitjakh's* (zoogenaamde muurhagedisjes doch eene soort van Platydactijlus) zijn ook te *Anjer* algemeen, gelijk op de meeste plaatsen van *Java*.

Van de vogels zag ik langs het strand eenige *Oelang oelang* (Haliaetus Ponticerianus) die in breede kringen zweefden boven de plaats waar de visschers met hunne netten bezig waren. Hier en daar hadden zich ook op uitstekende punten der door de eb bloot-

liggende koraalbanken eenige raven (*Boerong Káôk*) nedergezet, terwijl enkele zeezwaluwen (Sternae spec.) in snelle vlugt voorbij zweefden.

Reeds den volgenden dag na onze aankomst te *Anjer* moest de reis naar *Tjiriengien* worden voortgezet. — Het was mij onaangenaam het lieve *Anjer* zoo spoedig te verlaten, te meer, daar de hupsche ontvangst bij den heer *Helwig*, den Adsistent resident van *Anjer*, het verblijf aldaar zoo gastvrij als onderhoudend deed zijn.

IX.

BEVOLKING-STATISTIEK

VAN DE

AFDEELING ANJER.

Daar ik u eene vrij uitvoerige statistiek gegeven heb van de bevolkingevenredigheden der afdeeling *Serang*, mag ik niet verzuimen u ook die der *afdeeling Anjer* mede te deelen.

Zoo als ik in mijn vorigen meldde, bestond de bevolking dezer afdeeling in het jaar 1844 uit 51,046 individu's.

Deze behoorden tot de ondervolgende natieën en waren aldus verdeeld:

I. District *Tjilegong*.

Europeanen	0
Javanen	24,891
Chinezen	13
	24,904.

De Javanen vormden hier 7580 huisgezinnen en bestonden uit 7073 mannen, 7594 vrouwen, 5292 jongens en 4932 meisjes, terwijl men bij de Chinezen 6 huisgezinnen telde, 8 mannen, 3 vrouwen en 2 jongens.

Het aantal vrouwelijke personen overtrof alzoo dat der mannelijke met 161.

De geboorten bedroegen slechts 228, alle kinderen van Javanen, terwijl de sterfte bedroeg 215 Javanen en 3 Chinezen, zijnde dus 10 personen meer geboren dan gestorven.

Van de gestorven Javanen waren 44 mannen en 54 jongens = 98 mannelijke personen, en 30 vrouwen en 87 meisjes = 117 vrouwelijke individu's, zoo dat de sterfte onder de vrouwelijke sekse vrij wel geëvenredigd was aan die bij de mannelijke.

De 3 gestorven Chinezen waren 1 vrouw en 2 meisjes.

Van de geborenen waren 115 jongens en 113 meisjes.

62 huwelijken werden aangegaan onder de Javanen, géén onder de Chinezen.

De sterfteverhouding was dus voor de Javanen = 1: $115\frac{166}{215}$, voor de Chinezen = 1 : $4\frac{1}{3}$.

De sterfteverhouding der Javaansche vrouwelijke bevolking was = 1: $107\frac{7}{117}$; die der mannelijke = 1: $126\frac{17}{98}$, zoodat er evenredig minder mannelijke individu's stierven dan vrouwelijke.

De sterfteverhouding over geheel het district was blijkens het bovenstaande = 1: $114\frac{26}{109}$.

II. District *Anjer*.

Europeanen	14
Javanen	26,096
Chinezen	32
	26,142

De Europeanen bestonden uit 7 mannen, 2 vrouwen, 3 jongens en 2 meisjes, en hadden 2 huisgezinnen.

De Javanen hadden 7367 huisgezinnen en waren:

mannen 6357, vrouwen 7230, jongens 6451 en meisjes 6058, dus 13288 vrouwelijke en 12808 mannelijke personen, zoodat de eerste de laatste met 480 overtroffen.

De Chinezen bezaten 16 huisgezinnen en bestonden uit 14 mannen, 17 vrouwen, 7 jongens en 4 meisjes.

Het aantal geboorten was 694, dat der sterfgevallen 587 zoodat 107 personen meer zijn geboren dan gestorven.

Onder de geborenen was 1 van Europeanen (jongen), 358 jongens en 334 meisjes = 692 van Javanen en 1 van Chinezen (meisje), zoodat de geboorten van mannelijke kinderen die van vrouwelijke met 24 overtrof.

Onder de gestorvenen waren 2 Europeanen (1 man en 1 jongen), 584 Javanen (195 mannen, 177 vrouwen, 102 jongens en 110 meisjes) en 1 Chinees (man).

Er stierven dus 13 mannelijke personen meer dan vrouwelijke.

176 huwelijken werden aangegaan onder de Javanen 1 onder de Chinezen.

De sterfteverhouding was dus voor de Europeanen = 1 : 7; voor de Chinezen = 1 : 32 en voor de Javanen = 1 : $44\frac{50}{73}$ en voor de geheele bevolking van het district = 1 : $44\frac{268}{587}$.

Voor de vrouwelijke bevolking van geheel het district was de sterfteproportie = 1 : $46\frac{101}{287}$, voor de mannelijke = 1 : $42\frac{239}{300}$.

De statistische opgaven betrekkelijk geheel de afdeeling resumerende, blijkt het dat in dezelve woonden:

	Europeanen.	Javanen.	Chinezen.
Mannen	7	13,430	22
Vrouwen	2	14,824	10
Jongens	3	11,743	9
Meisjes	2	10,990	4

14 + 50,987 + 45 = 51,046 inwoners (1), welke 14,977 huisgezinnen bezaten.

Geboren zijn:

	Europeanen.	Javanen.	Chinezen.
Mannelijke	1	473	0
Vrouwelijke	0	447	1

1 + 920 + 1 = 922

Gestorven:

	Europeanen.	Javanen.	Chinezen.
Mannen	1	239	1
Vrouwen	0	207	1
Jongens	1	156	0
Meisjes	0	197	2

2 + 799 + 4 = 805

Zoodat meer geboren zijn dan gestorven 117 individu's.

De sterfteverhouding was alzoo voor de geheele afdeeling *Anjer*:

Voor de Europeanen = 1 : 7
» » Javanen = 1 : $63\frac{650}{799}$
» » Chinezen = 1 : $11\frac{1}{4}$
en » *alle* inwoners = 1 : $63\frac{331}{805}$.

(1) Het garnizoen van *Anjer*, 33 man sterk, is daaronder niet begrepen.

Voor de geheele vrouwelijke bevolking = 25832, was de sterfte = 1 : $63\frac{291}{407}$, voor de mannelijke (25214) = 1 : $63\frac{79}{259}$.

Voorts voor de jongens (11,755) = 1 : $74\frac{137}{157}$
» » meisjes (10,966) = 1 : $55\frac{51}{199}$
» » vrouwen (14,836) = 1 : $71\frac{11}{26}$
» » mannen (13,459) = 1 : $55\frac{194}{271}$.

Voor de geheele bevolking der afdeeling had 1 huwelijk plaats op de $213\frac{39}{239}$ individu's, 1 huwelijk op de $118\frac{113}{239}$ huwbare personen; 1 geboorte op de $16\frac{329}{922}$ huisgezinnen, 1 geboorte op de $55\frac{168}{461}$ individu's, 1 op de $30\frac{635}{922}$ huwbare personen en 1 op de $16\frac{42}{561}$ vrouwen.

X.

VAN *ANJER* TOT *TJIRIENGIEN*.

De groote postweg van *Java* zet zich door *Anjer* heen zuidelijk langs *Straat Sunda* voort tot *Tjiriengien*, dat 106 - 107 palen van *Batavia* en 27 - 28 palen van *Anjer* verwijderd ligt.

Tusschen *Anjer* en *Tjiriengien* verwisselt men 4 maal van paarden (1) en wel bij de stations *Sirik*, *Kamien*, *Passeran* en *Tadjoor*.

Physiognomie der streek.

Bezwaarlijk zal men langs *Java's* kusten een' weg vinden, die aangenamer en meer afwisselende tooneelen aanbiedt, dan deze. — In deszelfs grootste uitgestrektheid onmiddelijk langs het strand loopende (2), levert deze weg op de meeste plaatsen fraaije zeegezigten op *Straat Sunda*, waarin men meestal een of meer voorbijzeilende schepen ontwaart, terwijl bij helder weder de piek van het vulkanisch *Krakatou*

(1) Namelijk wanneer zij aanwezig zijn, want de Gouvernements - postpaarden zijn niet verder dan tot *Anjer* gestationneerd.

(2) De loop dezes wegs, zooals die op de kaart van *Bantam*, *Jacatra* en *Cheribon* van *van den Bosch* is opgegeven, deugt niets, daar dezelve veel te ver binnen 's lands is geteekend. Over het geheel is deze kaart zoo bijzonder slecht, dat zij van vele localiteiten een geheel verkeerd denkbeeld geeft.

en de nabij dezelve liggende eilandjes zich vertoonen in het westen en noordwesten en de *Tanjong Lassang*, de uitspringende hoek der *Peperbaai*, in het zuidwesten.

Overal op die plaatsen begrenst een zandig strand doolhofvormige koraalriffen, die van het strand af nog een eindwegs ver in zee zich uitstrekken, de geliefkoosde plaatsen zijn van oponthoud voor Holothuriën, talrijke Annelieden en Crustaceeën, veelsoortige Mollusken en prachtig gekleurde visschen en waarover, naarmate er ebbe is of vloed, het deinend water stiller of ruischender woelt.

Zeegezigten hebben altijd iets aantrekkelijks. Maar vooral zijn zij aangenaam voor den bewoner van *Java*. Zij zijn de aangenaamste afwisselingen voor de wel is waar prachtige maar op den duur toch vermoeijende gezigten op *Java's* groenende bergen en valleijen, waar geene stad of ruime binnenwateren of meren het oog een rustpunt schenken.

De afwisselende panorama's van land en zee zijn langs dezen weg op het aangenaamst vereenigd en de landtafereelen zijn hier weinig minder bekoorlijk dan elders op *Java*.

Want oostwaarts op den achtergrond verheffen zich de lagere bergen, die eensdeels zich sluiten aan het trioraat der *Poelesaharie's*, *Karang's* en *Assopan's*, anderdeels met zachte hellingen het strand bereiken en daar nog (zooals tusschen de posten *Kawien* en *Passoran*) hunne trachietruggen tot in de zee vertoonen.

Op die plaatsen ook, waar de dalende trachiet-kammen den grooten weg dragen, heeft men eene

zonderlinge mengeling van strand- en bergvegetatie.

De *Varens* en *Standelkruiden*, anders langs het strand zoo zeldzaam, bekleeden hier de stammen der trotsche *Kiara's* (vijgenboomen) en der niet minder indrukwekkende *Epicarpuri*, terwijl de strandvegetatie, als wilde zij hare regten handhaven, zich overal daar tusschen dringt.

Het zijn oorspronkelijke wouden, die in den kamp met de strandvegetatie het meesterschap behouden.

Waar echter de wouden niet van het gebergte tot aan de zee dalen, daar ziet men talrijke bouwvelden langs den weg, *tipars* en vruchtbare *sawahs* en rijke velden met de fraai groene *Nila* (Indigofera tinctoria), overal op *Java*, met de overige kultures, de steun van bevolking en regering.

De weg zelf is in goeden staat en in 1828 op last van den toenmaligen resident van *Bantam* aangelegd.

Digt bij *Anjer* heeft men denzelven beplant met *Djattie's* (Tectona grandis), tusschen en achter welke tallooze individu's van *Bidoerie* (Calotropis gigantea), *Sappan* (Terminalia Sappan) en *Djamboe bidjie* (Psidium pijriferum) elkander verdringen en het vrij uitzigt belemmeren.

Verder op is dezelve slechts door de op *Java* gewone en vroeger reeds gemelde heg-Euphorbiaceeën begrensd, totdat men nabij post *Sirih* in het oorspronkelijke woud komt, dat zich nog een ruim

eind wegs tusschen *Sirik* en post *Kawien* uitstrekt.

Verband tusschen Java en Sumatra.

De bovenvermelde trachietruggen bevinden zich tusschen *Kawien* en *Passoran*. Zij strekken zich tot in zee uit, waar de trachietrotsen, door de branding kaal geslagen, naakt zich verheffen, deels met het vaste land van *Java* verbonden, deels geïsoleerd den golfslag trotserende.

De gesteldheid van het systeem des *Karangs* met zijne westelijk tot in *straat Sunda* zich voortzettende kammen; — de betrekkelijk geringe diepte van *straat Sunda*, welke nergens in het naauwer gedeelte 75 vademen te boven gaat; — het geologisch vulkanisch verband waarin de eilandjes *Krakatou*, *Poeloe Bessie*, *Seboekoe*, en de vulkaan *Radja Bassa* met het systeem des *Karangs* schijnen te staan; — dat alles schijnt mij toe te pleiten tegen het vrij algemeen gevoelen, dat er geene oorspronggemeenschap tusschen *Sumatra* en *Java* bestaat; — en hoezeer ik er geenszins aan twijfel dat het hoofdgebergte van *Sumatra*, waar de vulkanen zich door het oorspronkelijk graniet een weg hebben gebaand en zich op hetzelve geplaatst, van veel hoogeren ouderdom is dan *Java*; ben ik toch geneigd te gelooven, dat er eene oorspronggemeenschap bestaat tusschen de *Lampong's* en *Java*, en dat de gezegde vulkanen van *Sumatra* en *Straat Sunda* zich door den groep des *Assopan's*, *Poelesahari's* en *Karang's* in den *Sariboe* of het *Duizendgebergte* en verder in *Java's* schakels van vuurbergen voortzetten.

Trachietpoort.

De zoo even gemelde in zee uitloopende trachietkammen tusschen *Kawien* en *Passoran* zijn nog merkwaardig, doordien zij aan het strand eene brugvormige poort vormen, door welke men van den weg af het strand kan bezoeken, 't welk daar een belangwekkend gezigt aanbiedt op eene fraaije baai, welker strandgrenzen uit niets dan uitwendig half verweerde en ontleede trachietmassa's bestaan, waartegen de branding eentoonig bruist.

De opening dier trachietpoort is ongeveer 30 voeten breed en 10 voeten hoog. De trachietmassa welke haar vormt hangt met den omringenden berg te zamen, is van den bodem gemeten waar men haar passeert, 30 — 40 voeten hoog en op de smalste plaats ongeveer 10 voeten breed.

Ik vermoed dat zij eene massieve verbindingkam is geweest, welke door den golfslag is uitgehold en verder door menschenhanden tot hare tegenwoordige gedaante uitgehouwen.

Ongeveer eene halve Engelsche mijl zuidelijker is nog eene dergelijke, hoewel kleinere poort.



Tusschen *Kawien* en *Passoran* is de weg ook meer bergachtig dan noordelijk van *Kawien* en *Sirih* en bij paal 93 is zelfs wegens de anders te groote helling de weg van 20 tot 30 voeten diepte in den bergachtigen bodem ingegraven om het traject gemakkelijker te maken.

In dit uitgekapt gedeelte bestaan de wegwanden

uit trachietzand met veel ijzeroxijde en uit conglomeraat.

Bij *Passoran* wordt de weg weder horizontaal en loopt weder onmiddelijk langs het strand, hetwelk daar met talrijke individu's van den witbloemigen *Bakoen* (Crinum Asiaticum) is versierd.

De koraalriffen strekken zich hier ook aanmerkelijk ver in zee uit, zoodat gedurende de eb, vooral hier eene rijken vangst van de verschillendste zeedieren zou zijn te maken.

Overigens ziet men tot aan *Tadjoor* weinig bijzonders. -- Enkele grootere kampongs, zooals *Tjilora* (paal 98), *Mataram* (paal 98¼) en *Tarieta* (paal 104), die echter van de gewone kampongs niet dan in grootte verschillen en enkele groote spruitjes of riviertjes, zoo als de *Kali Tadjoor* (paal 100) en *Kali Tjiliwong* (101), zijn alleen merkwaardig.

Bij de station *Tadjoor* verwijdert de weg zich weder eenigzins van de zee, welke laatste men dan, na den kampong *Tarieta* (bij paal 104) te zijn gepasseerd, niet meer kan zien.

Daarentegen wordt men voor het gemis van het gezigt op *Straat Sunda* rijkelijk schadeloos gesteld door het allerliefst aanzien der kultuurvelden, welke zich van *Tarieta* af in eene onafgebroken rei, ter weêrszijde van den weg tot *Tjiriengien* toe uitstrekken.

Stel u voor eene horizontale vlakte van ruim twee Engelsche mijlen lengte en ruim 1 Engelsche mijl breedte, welke door den grooten weg in twee bijkans gelijke gedeelten wordt gescheiden en afwisselend ge-

heel is beplant met *Padie* en *Nila*, welke hun liefelijk ligter en donkerder groen in zuiver gekenmerkte schakeringen vertoonen; — verbeeldt u voorts die schilderachtige vlakte begrensd, noordwaarts door het dorpsbosch van *Tarieta*, dat met de loofsterren der schichtige kalappa's is bekroond; westwaarts door een strandbosch dat de vlakte scheidt van de zee; oostwaarts door de hellingen der lage voorbergen van het Bantamsch trioraat, die prijken met eene de kultuurplanten scherp begrenzende vegetatie, waarachter de *Assopan* en *Kokosan* tot aan de wolken reiken; en dan zuidwaarts door het lieve *Tjiriengien*, dat zich nederig heeft gehuld in deszelfs palmen en vijgenboomen; — en gij zult u een denkbeeld kunnen maken van de liefelijkheid van zulk een panorama.

Tot mijn leedwezen al te spoedig werd dit bekoorlijk gezigt vervangen door het stil inwendige van *Tjiriengien*.

LENGTE-BEPALING

VAN DEN TIJDBAL TE BATAVIA, GEPLAATST OP DEN UITKIJK, DOOR MIDDEL DER WAARGENOMENE ECLIPSEN VAN DE 1ste EN 2de SATTELIET VAN JUPITER IN 1843.

Bij de oprigting van den tijdbal te *Batavia* in 1839 heeft men voor desselfs lengte aangenomen 106° 52' O. L., op grond, dat men uit de verschillende opgaven dienaangaande gereedelijk mogt besluiten, dat die lengte, zoo zij al niet de ware was, ten minste weinig daarvan kon verschillen, en om tevens eene eenheid daar te stellen in de verschillende lengte-bepalingen in dit gewest.

In 1840 werd voor den parallel van den tijdbal aangenomen, 6° 7' 30" Z. B. en vervolgens dezelve door herhaalde en menigvuldige waarnemingen bepaald in 6° 8' Z. br.

Geenzins valt het nut dier inrigting, op welk eene oeconomische wijze dan ook daargesteld, te betwijfelen, daar zij sedert steeds ten volle aan hare bestemming

blijft beantwoorden; zij mag in de tegenwoordige tijden, bij het toenemend gebruik van tijdmeters en het meerdere vertrouwen 't welk men aan die uurwerken, wegens de grootere volmaking in de werktuigkunde, meer algemeen toekent dan vroeger, zoowel voor de schepen en vaartuigen in dit gewest, als voor onze rijke Koopvaardijvloot enz., als eene onmisbare inrigting beschouwd worden; dewijl men ter reede *Batavia* niet dan met groote moeite en bezwaren in- en somtijds geheel buiten de gelegenheid is, zijne tijdmeters, zonder behulp van den tijdbal, naar behooren te regelen.

Bij den tijdbal bevinden zich twee astronomische uurwerken, waaronder die, vervaardigd door *Hosii* n° 12 te *Amsterdam*, vooral in eenen juisten en geregelden gang uitmunt.

Dit uurwerk levert het bewijs op, dat er zich ook in *Nederland* werktuigkundigen van dien aard bevinden, wier geleverde voorwerpen alle aanprijzing verdienen. Geenzins behoeft men zijne toevlugt te nemen tot buiten 's lands gefabriceerde werktuigen, (een zwak, dat den Nederlanders anders zoo eigen is), dewijl men in zijn eigen land zich, op eene allezins doelmatige wijze, daarvan voorzien kan; iets, dat voorzeker in het belang der nijverheid, voor *Nederland* niet onverschillig kan en mag geacht worden.

Overtuigd van het nut der inrigting van den tijdbal alhier, en het wenschelijke met deszelfs meridiaan bekend te zijn, heb ik getracht met de mij weinige beschikbare middelen, zoo mogelijk, de lengte van *Batavia*, door middel van de 1ste en 2de Satteliet van *Jupiter* te bepalen, of ten

minste de gevondene resultaten aan de aangenomene lengte te toetsen, waarbij de luit. ter zee Jhr. *P. Melvill van Carnbee* mij wel heeft willen behulpzaam zijn.

Voorzien van eenen goeden tijdmeter, welke, buiten de gewone waarnemingen ter regeling van deszelfs gang, tevens voor alle zekerheid, 's morgens of 's middags *voor* dat 's avonds of 's nachts eclipsen der Sattelieten van *Jupiter* moesten plaats hebben, met zorg werd geobserveerd, alsmede van eene 3½ voets telescoop, door de goedgunstige tusschenkomst van het Bataviaasch Genootschap ten dien einde in leen afgestaan aan de Kommissie tot verbetering der Indische zeekaarten, heb ik, wanneer de gesteldheid van den hemel zulks toeliet, in den jare 1843 geene gelegenheid vruchteloos laten voorbij gaan, om aan mijn voornemen te kunnen voldoen, en hebben mijne waarnemingen de hier onderstaande resultaten opgeleverd.

Door intreden der 1ste Satteliet van *Jupiter*.

13 Mei	14u. 17m. 22s., 8	106° 52′ 51″	o. lengte.
29 Mei	12u. 33m. 3s.	106° 50′ 1″,5	»
14 Junij	10u. 49m. 10s.	106° 50′ 54″	»
21 Junij	12u. 43m. 5s.,36	106° 50′ 34″	»
7 Julij	10u. 59m. 47s.,53	106° 49′ 23″	»
14 Julij	12u. 54m. 4s.,31	106° 49′ 0″,7	»

Het gemiddelde dezer zes intreden van de 1e Satteliet van *Jupiter* is dus 106° 50′ 27″,36 o. lengte.

Door uitgangen van de 1ste Sattelliet van *Jupiter*.

---

7 Sept.	12u.	0m. 34s.,63	106° 51′ 45″,35	o. lengte.
16 Oct.	10u.	36m. 32s.,27	106° 53′ 23″,55	»
23 »	12u.	32m. 18s.,25	106° 53′ 8″,25	»
25 »	7u.	1m. 13s.,46	106° 52′ 2″,4	»

Het gemiddelde dezer vier uitgangen van de 1e Sattteliet van *Jupiter* is dus } 106° 52′ 34″,88 o. lengte.

Het gemiddelde dus der zes intreden en der vier uitgangen der 1e Satteliet van *Jupiter* is } 106° 51′ 31″,12 o. lengte.

Door intreden van de 2de Sattteliet van *Jupiter*.

---

27 Junij	10u.	4m. 59s.,93	106° 50′ 2″	o. lengte.
12 Aug.	14u.	51m. 25s.,48	106° 50′ 59″,7	»

Het gemiddelde dus dezer twee intreden van de Satteliet van *Jupiter* is } 106° 50′ 30″,85 o. lengte.

Door uitgangen van de 2de Sattteliet van *Jupiter*.

---

17 Sept. 6u. 34m. 25s.,96 106° 51′ 51″,9 o. lengte.

Het gemiddelde dus der in en uitgangen van de 2de Satteliet van *Jupiter* is } 106° 51′ 11″,37 o lengte.

Het gemiddelde der in en uitgangen van de 1e Satteliet van *Jupiter* is	106° 51′ 31″,12 o. lengte.
Dus het gemiddelde der in en uitgangen van de 1e en 2e Satteliet van *Jupiter* is	106° 51′ 21″,25 o. lengte.

De plaats, alwaar deze waarnemingen hebben plaats gehad, was op het tweede erf benoorden de *Willemskerk* alhier, welke, volgens de kaart van *Batavia* en omstreken, opgenomen door den kapitein der genie *Schönermark*, 2449 Ned. ellen beoosten den meridiaan van den tijdbal gelegen is, zoodat, volgens de gemiddeld gevondene lengte, door de intreden en uitgangen der 1ste en 2de Satteliet van *Jupiter*, de tijdbal zoude komen te liggen in 106° 50′ 1″, 25 O. L., hetwelk met de aangenomene een verschil van 1′ 58″, 75 oplevert.

Gaarne had ik gewenscht, dat de gesteldheid van den hemel had toegelaten, tevens door middel van occultatiën de lengte van *Batavia* te berekenen, daar die waarnemingen toch, tot het bepalen der lengte, verre de voorkeur verdienen boven die, door de eclipsen der Sattelieten van *Jupiter*. Geene gelegenheid heeft zich echter daartoe opgedaan, zoodat ik mij dit jaar alleen tot de hierbovenstaande waarnemingen door eclipsen heb kunnen bepalen, met het voornemen, dezelve voort te zetten.

Batavia 15 *Dec*. 1844. F. A. A. Gregorij, *Luit. ter zee*.

MENGELINGEN.

Vendutie's te Batavia.

VENDUTIE *op* Maandag *voor het Commissie-huis van* L. T. & Co. *van diverse provisien, als:* puike boter, hammen, kaas, Hollandsche aardappelen, goud- en zilverwerk *en eenige* lijnwaden.

Met andere woorden; Vendutie van alles wat eetbaar en oneetbaar is; — ieder wordt verzocht en passant even af te stappen, om te zien of er niet wat van zijne gading is. —

Reeds sedert half acht ure heeft een Maleijer aldaar onverpoosd, met eenen knuppel op een koperen bekken geslagen, met het dubbele doel om den bureaugangers de annonce in de Courant te herinneren, en om de opmerkzaamheid van de Chinesche handelaren tot zich te trekken, die, bezield met echten speculatie-geest, in grooten getale komen opdagen. En naauwelijks is het acht uren of het Negotie-huis heeft al het uiterlijke van — een mierennest — zou ik zeggen, indien ik het algemeen rumoer niet het best vergelijken kon met de verwarring

welke plaats had bij het opbouwen van den Toren van *Babel*. Immers men behoeft zich slechts in het gedrang te mengen, om weldra Fransch, Engelsch, Duitsch, Hollandsch, Liplapsch, Maleisch, Arabisch, Armenisch, Chineesch, enz. enz. te hooren.

Ieder dringt, duwt en werkt met handen en voeten, om binnen te komen, met geen ander doel, dan om straks weder, door kracht van ellebogen en knieën, tegen den stroom in, naar buiten te komen. Niemand hindert het op de voeten getrapt te worden, de kleederen vol boter of vet te krijgen, of nu en dan aan eenen spijker te haken. Een dertigtal Maleijers, voorzien van lange *bamboesen* en een eind touw, het ambt van koelie uitoefenende, hebben zich bij kleine troepen op den grond gelegerd, en schijnen als het ware uit te rusten van de vermoeijenissen, welke zij over een paar uren te gemoet zien, wanneer zij, na afloop der Vendutie, de goederen naar de woningen der respectieve koopers zullen dragen. Voorzien van eene blaauwe katoenen broek, welke niet verder dan tot de knieën reikt, een rood geruite *slindang* om het lijf gewonden, waarin eenig kopergeld en eene van bamboe gevlochtene siriedoos bewaard wordt, hebben deze menschen, met hunne domme gezigten en vadzige houding, al het uiterlijke van redelooze lastdieren, terwijl er slechts weinigen zijn bij wie men buitengewone spierkracht of eenen schoonen ligchaamsbouw opmerkt. Onder het wachten geraakt het grootste gedeelte in slaap, anderen verdobbelen hunne duiten, slijpen hunne *goloks*, of zitten daarmede een handvatsel voor hunne *krissen* te snijden. Eindelijk aan het mijmeren gerakende, genieten zij dan eerst het *dolce far niënte*, wanneer zij op wat *sirie* kaauwende of aan een pruim tabak, onder de bovenlip gestoken, zuigende, een eentoonig lied neuriën, of her-

haalde malen aan eenige lange haren trekken, welke met voorbeeldelooze groeikracht schuins onder de kin op eene wrat groeijen; welke speling der natuur bij dit bijgeloovig volk een teeken is van bijzonder veel geluk.

Het meeste gedrang heeft plaats onder de loods, aan beide zijden bezet met kisten wijn, vaatjes sterke boter, zuurkool, stapels hammen, halfvergane kazen en dergelijke reukgevende provisies; terwijl een inlandsche mandoor, niet zonder veel moeite, met een stuk krijt de vette fusten nommert, en, om te toonen dat hij Hollandsch verstaat, met veel arrogantie hard op telt: »*pier, pijf, zes, zepen.*"

Aan de Vendutafel zit een Portugeesche schrijver, die, om in staat te zijn de veiling bij te houden, en ten einde, in weerwil van alle hinderpalen, welke zich onder het schrijven plegen voor te doen, van zessen klaar te zijn, een vermaakte pen achter het regter oor, een dito stalen achter het linker en een potlood in den mond heeft.

De twee vendu-afslagers insgelijks Portugezen, welke elkander nu en dan aflossen, verdienen ook eenige vermelding. De een, zeer vet en zwaarlijvig, met een rond vergenoegd gezigt en eene scherpe gillende stem, heeft reeds plaats genomen in eene ouderwetsche armstoel boven op de tafel, en schijnt eenig idée te hebben van 't geen wachtende menschen zoo wat doen moeten, door onverschillig om zich heen te zien, zijne horologie sleutel, waarin een groote roode steen gevat is, rond te draaijen, vervolgens met een zacht gesteun, eene eigenaardige gewoonte bij zwaarlijvige menschen, zijn vest op te schuiven om gemakkelijker het wigtig uurwerk op te visschen, daarop het stof van zijn zwart everlast buis af te schudden, door welk kleedingstuk, voorzien van eenen opstaanden kraag, zijn halsdoek iets witter schijnt, en zijn geheel uiterlijk iets deftigs

en imposants verkrijgt. De andere, die dezen zal aflossen, wanneer hij zich moê zal geschreeuwd hebben, onderscheidt zich voornamelijk door eenen grooten scheven mond, en een hoedjen, dat altoos op een oor staat.

Op een gegeven teeken van den Vendumeester, wordt er nog voor het laatst op het koperen bekken gerammeld, en worden met eene schelle stem de voorwaarden van verkoop bekend gemaakt, en den Chinezen goed op het hart gedrukt: »*Tra balah bajer sparoe tembaga sparoe peirak, maar semoenja wang kertas peirak.*"

Na den verkoop van Hollandsche provisies en boter, waarvan het opengeslagen fust reeds op een derde verminderd is, door de proefjes van secure koopers, die dan eerst over de kwaliteit kunnen oordeelen, als zij herhaalde malen van het bovenste, het onderste en hetgeen aan den rand is blijven kleven op de vingers genomen, en met groot gesmak in den mond gehouden hebben, — schaart zich iedereen om de Vendutafel, waar Engelsche zadels, Manilla-cigaren, geparfumeerde zeep, kanarie vogels, verroeste jagtgeweeren en pistolen eene hoofdrol spelen. Tot groote ergernis van de jongelui heeft men somtijds de gewoonte, eenige artikelen bij aanzienlijke partijen te verkoopen b. v. 20 verfdoozen, of 6 dozijn teeken potlooden of 10 pakken zeep, waarvan natuurlijk Chinesche handelaren profiteren; en indien iemand het eens waagt, voor eigen gebruik en gedeeltelijk voor speculatie, 12 grossen stalen pennen te koopen, dan is hij vast overtuigd, dat ze op het kantoor met een klein winstje spoedig van de hand gezet kunnen worden; doch als, drie maanden na dato, de Vendurekening betaald moet worden, dan merkt hij helaas te laat, dat hij zijne kennissen eenige doozen met stalen pennen cadeau heeft gedaan. —

VENDUTIE *op* Dingsdag *voor het sterfhuis van den Heer* N. N. *van goede* wagens, paarden, meubelen, goud- en zilverwerken, slaven *en hetgeen verder te voorschijn zal gehaald worden.*—

Alvorens deze Vendutie bij te wonen, zij het mij vergund mijne lezers eenigzins bekend te maken met wijlen N. N. Reeds ettelijke jaren in deze gewesten vertoefd hebbende, was N. langzamerhand tot die hoogte in de maatschappij geklommen, dat hij eene betrekking van *f* 1000— 's maands bekleedde, hetgeen hem natuurlijk alle regt gaf, om nog daarenboven *f* 600— 's maands meer te verteren. Om hem alle eer te doen wedervaren, waarop hij ten volle aanspraak heeft, kan men niet ontkennen, dat hij boven iedereen uitmuntte in paarden, wagens, meubilair en verlichting, terwijl zijn huis het middenpunt was van personen uit de hoogste kringen, waar gespeeld, gegeten en gedronken werd, met in acht neming van alle regels *du bon ton*. Op alle partijen gaf zijne vrouw de toon, terwijl zijne oudste dochter, onlangs uit *Europa* alhier teruggekeerd, zich eenige bespottelijke manieren had aangewend, welke beurtelings naar Fransche coquetterie en Oostersche *tienkas* zweemden. Als men bij de familie N. eene soirée bijwoonde, dan was het zoo wat de gewoonte, dat jufvrouw N. uitgenoodigd werd, haar bewonderingswaardig talent op de piano te doen hooren, hetgeen niet dan na veel bidden en smeeken geschiedde; in welk geval den omstanders ruime gelegenheid werd aangeboden, hare houding en kleeding te bewonderen. Het haar, geheel doortrokken met klapper olie, is met behulp van eene valsche staart,

in de gedaante van eene ontzaggelijke korf gevlochten, waarin verschillende pennen, voorzien van balletjes, klokjes, diamanten of andere steenen, gestoken zijn, terwijl het gelaat tot aan de oogleden met bedak bepleisterd, beplakt en bepoederd is. De vingers, ofschoon tot over de helft met ringen bedekt, zijn zoo slap, dat ze bij het aanslaan der toetsen geheel achter over buigen. Voeg daarbij, dat jufvrouw N. niet in de maat blijft, gedurig in de war is, en, met evenveel sierlijkheid van houding voor de piano zit, als een koetsier op den bok van een huurwagen, wanneer de paarden dood op hun gemak loopen.— En echter vordert de etiquette, dat iedereen, nadat eenig muzijkstuk allerjammerlijkst mishandeld en geradbraakt is, zijn enthousiasme aan den dag legt, door een oorverdoovend gestommel en geklap van stoelen, handen en voeten, en een verward geschreeuw van »bravo! bravo! bis! bis!" —aan welk verzoek echter gelukkig nooit gevolg gegeven wordt. Ofschoon allen luide uitroepen, dat het allerliefst is, maken eenigen toch in stilte de gegronde aanmerking, dat de piano zoo zeer niet valsch, maar eenigzins ontstemd was, iets, dat zich uit het volgende voorval dan ook bijzonder goed liet verklaren.

Den vorigen avond met eenige kennissen voorbij het huis van N. wandelende, hadden wij, veel geraas hoorende, gemeend, dat er brand in huis was; in welk vermoeden wij versterkt werden, door een sterk licht, hetwelk door de reten van de jalousiën drong, terwijl de voorgallerij geheel in het donker lag, ten teeken dat de familie zich niet te huis bevond. In aller ijl achter het huis omloopende, hadden wij niets anders gezien, dan dat alle lampen zoo hoog opgedraaid waren, dat de walm er uitsloeg. Drie slavinnen zongen, met wijd opengespalkte monden, de wijze eener quadrille, welk

trio door eene vierde geaccompagneerd werd, die met vuisten en ellebogen op de piano bonsde. De eerste sloeg met een bos sleutels de maat op een Japansch verlakt theeblad; de tweede had het speelwerk der pendule opgewonden, om het jongste kind, dat bijna de stuipen kreeg van het gillen en schreeuwen, tot bedaren te brengen; de derde had eene mahoniehouten stoel achter over gelegd, een van de kinderen daarin plaats doen nemen, en eene zakdoek aan de leuning vast gebonden, om dit nieuw model van kinderwagen, langs de rotting matten te kunnen slepen; terwijl de oudste zoon scheen te wedijveren met eenen Lampongschen aap in allerlei gymnastische en acrobatische sprongen, op eene kanapée met stalen springveren.

* * * *

Doch eensklaps verspreidt zich in alle gezelschappen niet de treurige mare maar het belangrijk nieuws, dat N. ziek, zeer ziek, ja dood is; — en overal waar men komt, wordt tot vervelings toe over den dood van N. gesproken. Allerlei onbegrijpelijke en tegenstrijdige praatjes komen aan het licht, en de grootste onwaarheden vinden den meesten bijval. Men laat hem dan eens van 's morgens tot 's avonds aan de grootste ligchaams kwalen lijden, en vloekende de eeuwigheid ingaan — dan weder zich aan Engelsch bier eene bereerte drinken en in een klein kwartier sterven. Onder het berekenen, hoeveel pensioen Mevrouw N. trekken zal, wordt tevens gesproken over de schulden van N. waarbij de *Chinsesche kerk* niet in gebreke blijft, naar gelang der omstandigheden, het getal te verdubbelen. Dan gaat men er toe over, de levens manier van N. te berispen en te veroordeelen. » Ja, N. was wel rojaal en zijn huis stond voor ieder open, maar hij was inderdaad te verkwistend." Dit grafschrift plaatste de Heer P. op

zijn graf, die als naaste buur van den overledene, bijna dagelijks over zijn vloer was. Zulk eene lofrede houdt Mevr. Z. op den man, bij wien zij met hare dochters ten minste eens in de week kwam eten. Met deze woorden vereeuwigt K. zijne nagedachtenis, die zeker een honderd gulden 's maands aan de hombre-tafel aan hem verdiende. De intime vriendin van Mevrouw N. mengt zich ook in het gesprek, en zegt met eene lijmige stem: »ja kas- »sian! die arme Mevr. N. ik zoude haar zoo gaarne »willen helpen en bij mij te logeren vragen, maar ik »heb geen plaats in huis." Dat vinden alle menschen natuurlijk heel lief en aardig, doch niemand weet, dat er twee kamers in huis ledig staan. Ook durft zij Mevr. N. niet opzoeken, onder voorwendsel van al te zenuwachtig van gestel te zijn.

Op den dag waarop de begravingsplegtigheid plaats zal hebben, is de straat waar het huis van N. staat opgepropt met wagens, daar de meesten het lijk zullen volgen, om hun fatsoen te houden, en dewijl zij niet wel te huis kunnen blijven. Op het kerkhof gekomen heeft iedereen het gezigt wel in eene deftige plooi getrokken, doch men blijft even koel, en de omstanders staren op dezelfde manier op de kist welke in de kuil wegzinkt, als iemand die een ledig vat uit zijnen kelder laat wegrollen en bij zich zelven denkt: »jammer dat die heerlijke wijn op is!"

Keeren wij nu naar de Vendutie terug, waar vrienden, kennissen en nieuwsgierigen bij een gekomen zijn, om zijne nagelatene goederen op te koopen. Ofschoon men vroeger de volle overtuiging had, dat alles wat N. toebehoorde goed en netjes in orde was, begint men er nu toch aan te twijfelen, terwijl men zelf het goed wil koopen. Alles wordt betast, beproefd en naauwkeurig

nagezien; de stoelen worden opgebeurd en verschoven, of er geene bij is met eene gebrokene sport of scheven poot; men bewondert de schilderijen niet meer op eene distantie, zoo als vroeger, maar men beschouwt ze zoo digt mogelijk, ja zelfs van achteren; de portieren van de wagens worden open en digt gemaakt, de kussens er uit gehaald, om, naar de meerdere of mindere kaalte van het laken, het getal dienstjaren van den wagen op te maken.

Daar op deze Vendutie veel volk bijeengekomen is, eenigen om goedkoop te koopen, anderen uit loutere nieuwsgierigheid, laten zich velen door de schoone meubels verleiden om ook een bod te doen. Daardoor wordt alles hoog opgejaagd en tot ongehoorde prijzen verkocht, zoo zelfs dat de pendule, ofschoon defect, de helft meer haalt dan ze gekost had.

En echter, hoewel de vendutie veel op bragt, was ze op verre na niet toereikend, het groote getal schulden van N. te dekken. De boedel was insolvent, en sedert dien tijd hoorde of zag men niets meer van Mevrouw N.; en hare engelachtige dochter, vroeger het mooiste meisje van *Batavia*, was van nu af aan de gepersonifieerde leelijkheid.

Twee uren na den afloop der Vendutie is alles wat niet muur- of spijker-vast is uit het huis gesleept; een gedeelte om andere huizen te versieren; een ander gedeelte wordt in de winkels van Chinezen opgestapeld, om zoo lang in stof en vuil begraven te worden, tot dat het weer nieuwe koopers in handen valt.

Doch dergelijke sterke voorbeelden, hoe spoedig aardsche grootheid vergaat, hebben slechts op weinige menschen eenigen indruk en dan nog maar voor korten tijd. Reeds den volgenden dag betrekt een ander het huis, die het terstond opvult met allerlei voorwer-

pen van kunst, tot gemak en weelde uitgedacht. Stellig verzekerd dat hij nog lang leven zal, maakt hij allerlei plannen. Hij wil, na de regen mousson, bouwen, timmeren, verwen, boomen planten, welke over eenige jaren zijn huis eene aangename koelte zullen geven. . . . .

. . . . . . En wie weet of niet, gedurende dezelfde regen mousson, weêr en regen, spottende met alle menschelijke gedenkteekenen, wedijveren zullen, om de vergulde letters uit te wisschen, die op zijne zerk gebijteld zijn, ten einde zijnen naam aan de vergetelheid te ontrukken. In zijne verbeelding verheugt hij zich reeds, dat niet alleen iedereen weten zal welk een prachtig huis hij bewoont, maar zelfs de vreemdeling stil zal blijven staan, om opgetogen van bewondering te vragen: » Wie woont hier?" Terwijl het nog de vraag zal zijn, of binnen kort iemand ten naasten bij zeggen kan, waar zijne overblijfselen rusten!

VENDUTIE *op* Woensdag, — *Voor een huis op* Passer Pisang, *zullen door de ondergeteekenden, tegen* 4 pct. *Vendusalaris, verkocht worden:* 197 stuks pas aangebragte Sandelwoodsche *en* 60 stuks Maccassaarsche paarden, *van heden af voor een ieder te zien op het plein van de Javasche Bank.* —

N. N.

Op deze Vendutie vereenigt zich bijna geheel *Batavia*. Niet alleen zij, die in de stad werken, roepen: »*brenti koetsier*" op de hoogte van *passer Pisang*, maar zelfs bureaulisten van het paleis, die op dien dag niet *absoluut* op het kantoor wezen moeten, zouden het onmogelijk over hun hart kunnen verkrijgen, zulk eene goede gelegenheid om paarden te koopen voorbij te laten gaan. Als men in *Holland* een paardenmarkt bijwoont, dan is het een genoegen die wel doorvoede, en van vetheid glimmende rossen, van echt *Friesch* of *Groninger* ras, te zien; doch beschouwen wij nu eens wat van naderbij, de »goed geconserveerde en geconditioneerde" paarden, die hier op *passer Pisang* zooveel menschen van kooplust doen branden.

Langs geheel *passer Pisang* staan eenige viervoetige dieren, welke in hunne houding inderdaad wel iets van paarden hebben, doch er veel ellendiger uit zien dan die, welke men in *Europa* achter de vilders kar ziet slepen. Mij dunkt de zeven magere koeijen van Farao moeten, bij deze scheletten, vette beesten geweest zijn. En 't is niet te verwonderen dat ze er zoo armzalig uitzien, als men in aanmerking neemt, dat ze, op *Makasser*, *Timor* en *Sandelwood* gedurende eenige maanden van de inwoners voor eenen geringen prijs opgekocht, op een land bij elkander gejaagd worden, om ze met de eerste scheepsgelegenheid naar *Java* over te voeren. Reeds aan boord sterft een groot gedeelte, door gebrek aan lucht, voedsel en drank, terwijl de anderen mager, droesig en op sommige plaatsen zwaar gewond door het slingeren van het schip, op de Vendutie komen of soms half gedragen worden. Bovendien zijn ze niet zelden met teer en sirie-speeksel zoodanig bemorst, dat de kleur moeijelijk te onderscheiden valt, en men wel eens een bruin paard koopt, 't welk naderhand blijkt een schimmel te zijn, iets dat zeer aangenaam is,

als men een span van vieren wil completeren. Voeg hier nu nog bij, dat de inwoners van boven genoemde eilanden de gewoonte hebben, ze op allerlei manieren te mutileren en wel, door het inbranden van merken en nummers, of door het insnijden van strepen, kruisen en cirkels op de achter poeten, of door de ooren af te knotten, midden door te snijden en er gaten in te boren — en gij zult u het fiere ros van *paaser Pisang* levendig kunnen voorstellen. Mij dunkt als een baar voor 't eerst een lading paarden van *Timor* of *Macasser* had laten komen — en nu een blik er op wierp — hij zou zich voor geruïneerd houden - maar juist daardoor toonen, dat hij een baar is. Want, in weerwil van de risico, om deze dieren, die door verandering van land, voedsel en behandeling, of gedurende de zeereis, veel geleden hebben, spoedig te verliezen: in weerwil van de zekerheid, dat ze twee of drie maanden op stal moeten staan, voordat ze gebruikt kunnen worden; in weerwil van dat alles, is de geestdrift bij den verkoop zoo groot, dat Europeanen, Chinezen en Maleijers met geweld op elkander dringen, en de voorsten dikwijls in groot gevaar verkeeren, door het van natuur schichtig en nu op het gezigt van zooveel in het wit gekleede menschen dol geworden paard, getrapt te worden. Op deze vendutie zijn de jongelui de dapperste bieders. Het is niet te ontkennen, dat de Hoofdambtenaren, Engelsche kooplieden en vooral rijke Chinezen de mooiste paarden opkoopen, en ze somtijds tot over de *f* 200.— opjagen, maar hoeveel jongelui besteden niet meer voor een paard dan zij in *ééne* maand verdienen! — Doch wie bekommert zich, hoe de rekening betaald moet worden, als men vier maanden crediet heeft. Wie voelt de zware schoenen van de Chinezen op zijne voeten, en de sterke zon in het aangezigt, als men zulke paarden voor zich heeft. Niet de schoonheid niet de ronde vormen

van het paard bekoren hem, maar als kenner ziet hij naar het vuur in de oogen, eene zware, gebogene nek, welke in eene breede borst uitloopt, groote snuivende neusgaten, die wild op en neder gaan, een gerekt ligchaam en dunne pooten. — Met bewondering beschouwt hij den volgenden dag het beest, en in zijne verbeelding ziet hij geen uitgehongerd schelet, maar, zooals het zich over een paar maanden voor zal doen, vol vuur, gezond van vleesch en als het edelste dier van de gansche schepping. —

De staljongen wordt terstond aan het werk gezet, om de verhavende, bemorste en door de zon verschreeide manen af te knippen. En als de tijd daar is dat het paard, goed vetgemest, gedresseerd zal worden, dan is het of de eigenaar zijn leven geassureerd heeft en het dus niet veel schelen kan of hij den nek breekt. Den eenen dag gaat het beest op hol, den anderen dag loopt het even hard achter uit als vroeger vooruit; het schrikt voor honden, plassen water, ja zelfs voor gras, of dikwijls alleen uit caprice, voor niets. Doch wat kan het schelen of men in de warong van eenen Chinees stuift en er alles onderste boven werpt, of de boomen van de bendie tegen de muur aan splinter vliegen, of men een wiel verliest aan een vooruitstekend hek. — Eindelijk gelukt het, na ontelbare karambollages en ongelukken van allerlei aard, het beest te dresseren; dan vliegt het als een Pegasus over den weg, en kan met de beste harddravers van *Batavia* wedijveren.

Menig een zal vragen: » waartoe die snelheid?" Niet om eenige bedaarde en voorzigtige menschen voorbij te rijden; welke hunne luije paarden verdedigen met te zeggen: » Is het niet hetzelfde of ik 5 minuten vroeger of later kom?" en die toch in de bendie zittende gedurig met de zweep hengelen; — maar omdat het eene gewoonte wordt hard te rijden. En even als de man trotsch is op zijne vrouw, de vrouw op hare juweelen en paarlen, een meisje

op een dun middel en een kostbaar toilet, — zoo roemt hij zijne paarden. —

O IJdelheid der ijdelheden, niets dan ijdelheid op deze wereld! —

VENDUTIE *op* **Donderdag**, *voor het pakhuis der Wees-kamer op* **Rijswijk**, *ten overstaan eener Commissie uit genoemde kamer, voor rekening van eenige boedels, van* kleederen, boeken, kaarten *en hetgeen verder te voorschijn zal worden gebragt.*

Daar op deze Vendutie niet veel bijzonders te zien is, vindt men hier ook weinig menschen: 't zijn vooral jongelui, die goedkoop bendies en paarden trachten te koopen. Voor eenigen tijd werden hier de goederen verkocht van zekeren P. onlangs in den jeugdigen leeftijd van 24 jaar in het Hospitaal overleden. Werpen wij eerst eenen blik op den man zelven, voor wij zijne nalatenschap in oogenschouw nemen.

Zoo als het hier gewoonlijk gaat, was P. in het wilde voortgroeijende, en aan de zorg en den omgang met de dienstboden overgelaten, op zijn vijfde jaar een onverdragelijke en bedorven knaap, die slechts weinig en dan nog gebrekkig Hollandsch sprak. Gelukkig voor hem, kwam er eene Gouvernante uit *Europa* aan waaijen, welke zich met zeer weinig moeite over liet halen, een begin te maken met zijne opvoeding. In den beginne ging dit vrij goed, doch het spreekwoord zegt: *zooveel hoofden zooveel zinnen.* Want hetgeen de

vader verbood, werd door de moeder ingewilligd, terwijl de Gouvernante zooveel invloed niet konde bekomen op den knaap als de baboe, die zich volstrekt niet vereenigen kon met dit nieuwe educatie-systeem. Daarbij kwam dat de Gouvernante zich van lieverlede een regt begon aan te matigen, bijna van meer kracht dan het *Veto* van den Romeinschen Volkstribuun; terwijl de vrouw van den huize positief van meening was, dat hare stem het meest moest gelden. Ten gevolge hiervan hadden gedurig woordenwisselingen, disputen en harrewarrerijen plaats, welke ten laatste in ergerlijke huis-kabalen ontaarden.—

Om hieraan een einde te maken besloot de Heer P. de Gordiaansche knoop door te hakken, door de Gouvernante haar congé te geven, den knaap aan de moeder te ontnemen en op school te leggen, en de baboe naar de kampong te expedieren. En echter, ofschoon hiermede een einde gemaakt was aan alle onaangenaamheden, en P. reeds anderhalf jaar school ging, en aanmerkelijk in grootte en baldadigheid was toegenomen, wees de thermometer van zijn verstand slechts weinig graden boven nul. Toen werd er in den hoogen raad besloten, het ijzer te smeden terwijl het nog warm was, en begonnen er voorbereidselen gemaakt te worden, om den jongen P. naar *Holland* te zenden. — Naauwelijks is dit de baboe ter ooren gekomen, of zij spoedt zich naar hare vorige meesteres, met het verzoek de behulpzame hand te mogen bieden, tot het gereed maken der uitrusting; en kort daarop vinden wij haar in eene warong, om eenige artikelen in te koopen, welke tot versnapering op reis mede genomen zullen worden. Haar gemoed is vol, en zij heeft behoefte, iedereen bekend te maken, met het ophanden vertrek van haren lieveling. Elke koelie, elke bendie jongen die de warong binnen treedt, om zich te restaureren, moet hooren, dat zij het bijzonder druk heeft, dat zij reeds verscheidene

malen bij den *Minato* geweest is, uit vrees dat het goed van haren *Sinjo* niet op den bepaalden tijd gereed mogt zijn. Den Chineeschen warong houder, tevens de *Langanan* van de familie, wordt de geschiedenis haar klein voor de vijfde maal verhaald, en hem tevens in vertrouwen medegedeeld, dat zij er hard aan twijfelde, het geluk te mogen beleven hem terug te zien keeren; want, gesteld dat hij aan alle gevaren ontkwam, welke hem boven het hoofd hangen, zij zelve begon reeds op jaren te komen, en . . . . onwillekeurig stonden de goede vrouw de tranen in de oogen. Doch zich verzettende, spoedde zij zich verder en ging even bij den *toean hadjie* aan, om bij hem de gelofte af te leggen, dat, indien de jonge P. bij haar leven terug kwam, zij alsdan eene geit offeren zoude, en voor eenige priesters een feestmaal aanleggen. Bovendien verzocht zij hem een sterk werkende Talisman voor P., waarin zij gelukkig slaagde; want de man had er juist nog eene, die niet alleen hier tegen den satan, maar ook over zee tegen alle booze geesten bestand was. Zij bestond uit een zilveren penning, in het midden doorboord, waardoor eene koord gestoken was, om den knaap om den hals te binden: zij kreeg er ook een voor eigen gebruik en wel eenen plat geslagen spijker, opgerold in een lange reep papier, waarop Arabische karakters en onderscheidene afbeeldingen van slangen, karbouwen, satans en draken geteekend waren. Maar ze mogt volstrekt niet verzuimen, alle vrijdagen, liefst met zonsondergang, de spijker met bewierookte olie in te smeren, en onder haar hoofdkussen te bewaren.

De dag, waarop het vertrek bepaald was, brak aan. — Wij willen het afscheid, smartelijker voor zijne betrekkingen dan voor P., niet afmalen en hem nog voor het laatst aan boord beschouwen. Terwijl iedereen druk bezig is aan het werk, en het scheepsvolk juicht en zingt, bij

gedachte naar het Vaderland terug te keeren, en zich verheugt over de snelle vaart van het schip, — staat hij daar alleen, verlaten en geheel onder vreemden, de betraande oogen strak op het wijkend land gevestigd, dat zich nog als een blaauwe streep aan den horizon vertoont. In plaats dat iemand zich zijner aantrekt en hem in zijn leed troost, vertelt een ligt matroos onder het kippevoeren hem, dat hij een huillebalk is, en kort daarop komt een groffe stuurman boven met de woorden »zeg, tra maauw, kom je schaften?"

Om kort te zijn, willen wij eenige jaren overslaan en P. weder in deze gewesten opzoeken. — Zijn vader is hem reeds lang geleden door den dood ontrukt, zijne moeder, eene arme weduwe, in *Holland*, en P., teleurgesteld in zijne verwachtingen, moedeloos bij het besef van geene vooruitzigten te hebben om vooruit te komen, en slechts een gering salaris genietende, geheel ten achteren en vol schulden, vinden wij, door iedereen vergeten en verlaten en uitgesloten van alle maatschappelijke betrekkingen, in een armoedig bamboezen huis in eene afgelegene buurt. Op eenen leeftijd, welke zich door levensgenot kenmerken moest, gaat hij gebukt onder eene versuffende melancolie en ontevredenheid over zijn lot. In zijne wanhoop vervloekt hij het uur, toen hij het plan vormde *Europa* te verlaten, om op zijn eigen geboorte grond armoede te lijden en zich met schralen kost te voeden. Een blos kleurt zijne wangen als hij zich verbeeldt, dat iemand zijne aandacht vestigt op zijne verhavende en versletene kleederen. Te vergeefs heeft hij de bescherming van anderen ingeroepen; protectie is de eenige locomotief, die ons over de gladde baan van het ambtenaars leven kan voeren — en protectie ontbreekt hem. Alle ambitie wordt eindelijk uitgedoofd. Hij gelijkt den drenkeling, die zich langen tijd met alle krachtinspanning boven water houdt, zich aan een klein drijvend hout vastklemt, en zich daarmede denkt

te redden, doch op het gezigt dat anderen gered werden, en men hem aan zijn lot overlaat, geeft hij zich vrijwillig aan de woede der golven over, en verdwijnt in de diepte.

Terwijl zijne geestvermogens wegkwijnen, verzwakt ook zijn ligchaamsgestel, en weldra werpt eene slepende ongesteldheid hem op het ziekbed neder. — Dan eerst bereikt zijn lijden den hoogsten top. — Eene ijlende koorts verwart zijn denkvermogen. — In zijnen droom is hij weder kind; hij is gelukkig, hij heeft geene zorgen, zijne ouders koesteren hem, en geven hem alles wat hij verlangt; eensklaps is hij bij zijne moeder in *Holland*, en hoort met gespannen aandacht van zijnen vader vertellen, welken hij zich slechts nog flaauw herrinneren kan; doch neen, hij is in een' afgrond gevallen, en wordt in kokend water gekookt, terwijl ontelbare kwelgeesten met gloeijende hamers op de slapen van zijn hoofd beuken, en hem gesmolten lood in de keel gieten. Hij wil maar kan niet schreeuwen; eindelijk gelukt het hem - doch niemand komt hem helpen. Zijn jongen, heeft hem reeds verlaten en alles wat hij maar grijpen en vangen kan mede genomen. Geheel uitgeput valt hij weder in zwijm, terwijl het kille zweet hem van het hoofd druipt. Doch ziet - daar begint de overdragelijke hitte weder; hij voelt zijne handen vastgekneld, warme droppels vallen er op - maar dat doet hem goed en geeft hem kracht de matte oogen op te slaan. Is het eene begoocheling van het oog? of ziet hij niet duidelijk eene oude gerimpelde vrouw, met witte haren, die zijne handen tegen haren mond houdt? Verschrikt wil hij het spook ontvlugten, doch het houdt hem vaster omklemd, en de roodgeweende oogen op hem gevestigd, gilt het uit »*ja ampon toean Allah belon mati*."

Hij herkent haar, die hem als kind verzorgd heeft, en wier wensch vervuld was geworden, daar zij hem nog voor haren dood heeft terug gezien.

Eindelijk besloot een vriend van P., die hem dikwijls met goeden raad en eenig geld geholpen had, hem naar het hospitaal te laten brengen — maar helaas! alle menschelijke hulp was vruchteloos, het uur, waarop hij zijn stoffelijk omhulsel verlaten zoude, naderde met rassche schreden. Den avond voor zijnen dood was P. kalm, en in het volle bezit van zijne geestvermogens; hij verzocht zijnen vriend, zijne brieven te verscheuren, zijne moeder met zijnen dood bekend te maken, en zijn horologie als eene gedachtenis van hem aan te nemen. Den volgenden morgen vond men hem ontslapen.

Toen het lijk naar zijne laatste rustplaats gebragt werd wist niemand, wie daar werd voorbij gedragen. Maar sedert dien tijd komt geregeld alle zondagen eene zinnelooze oude vrouw eenige duiten halen bij den vriend van P., en hem tevens vragen of P. bijna hersteld is.

Bezoeken wij thans de Vendutie der Weeskamer. Zooals iedereen wel begrijpen kan, was er niet veel en hetgeen er was, verwaarloosd en incompleet. — Zijne kleederen, met kruisbanden in pakjes gebonden, toonden allen een minder cijfer aan dan het merk hetwelk daar op geplaatst was; zijne boeken waren niet alleen gehavend maar aan verscheidene ontbraken sommige deelen, niettegenstaande debiteuren aan den boedel herhaaldelijk in de Courant opgeroepen waren. Eenige geschenken van zijne bloedverwanten, welke P., als herinneringen aan gelukkiger dagen, in groote waarde hield, lagen door elkander in zijne Cassette, die als eene doos met prullen was opgevuld: niemand wilde er op bieden, tot dat eindelijk een Chinees ze voor eene spotprijs kocht. Hoe gelukkig zou zich zijne moeder gevoelen, indien zij iets van die prullen bezat!

Aan de Redactie van het Tijdschrift voor Neêrland's Indië.

Mijne Heeren!

In het eerste Nummer des Zevenden Jaargangs van Uw Tijdschrift, heb ik de kronijk der eruptiën en aardbevingen, benevens de uitnoodiging tot bijdragen daartoe gelezen. Ik heb toen opgemerkt, dat de eruptie uit den *Kawa Domas* van den berg *Tankobang Prahoe* alhier, in dezelve niet is opgenomen geworden, waaruit ik moet afleiden, dat dezelve nog niet bekend is.

Deze eruptie is begonnen in den avond van den 4den April 1829 c. c. 10 uur, met uitwerping van eene groote hoeveelheid asch en steenen, vergezeld gaande van eene hooge vuurvlam, en heeft drie dagen en nachten aanhoudend met een zwaar gedonder in den berg voortgeduurd. Bij tusschenpozen was zij zoo sterk, dat de inwoners van de nabij gelegen hoofd-negorij *Segaleherang*, van *Tengeragon*, *Santja* en andere kampongs verpligt waren zich te verwijderen. Meer bijzonderheden dienaangaande kan ik niet mededeelen, dewijl ik met den heer Resident de Bruin Prince en den Pakhuismeester van *Tjikau*, A. Botter, op weg zijnde, om dat natuurverschijnsel van nabij te beschouwen, met mijn paard ben gestort, en daarbij mijn linker schouder uit het gewricht ben gevallen en het sleutelbeen heb gebroken, zoo dat ik van die plaats terug ben gedragen naar *Wanaijassa*, zonder verder iets van de uitbarsting gezien te hebben.

12

Voorts heb ik in de kolom der aardbevingen opgemerkt, dat er in het jaar 1842 geene hebben plaats gehad. Bij mij bestaat nog de aanteekening, even als bij anderen, dat op den 3den April in den morgen c. c. elf uur, alhier eene golving der aarde heeft plaats gehad, en dat dezelve andermaal is gevoeld den 6den derzelfde maand c. c. des nachts ten twaalf uur. — Verder den 3den Mei des morgens c. c. tien uur; — den 6den dierzelfde maand des avonds c. c. half twaalf, — en eindelijk nog eene den 25sten des morgens om zeven uur — en welke beweging bij allen van het westen naar het oosten ging — terwijl die van den 3den April, 3den en 25sten Mei met een geluid vergezeld waren, even als of er een aantal wagens onder den grond doorgingen; hetwelk misschien bij de anderen ook wel heeft plaats gehad. Opmerkelijk is het veelligt, dat er in *Europa* en elders, ten zelfden tijde, ook aardbevingen zijn gevoeld. Zoo vermeldt het Handelsblad, dat er eene zware aardbeving op *Haÿti* den 7den Mei is geweest, *St. Domingo* verwoest den 25sten; zoo ook te *Hanef* aan den *Rhijn*, en den 30sten dierzelfde maand weder ter zelfder plaats. —

Ik heb de eer mij met de meeste hoogachting te teekenen ens.

Poerwakerta den 26sten *Febr.* 1845. S.




HW 28EJ T

